БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ПМСЧ
Књ. Св.
1930/326(1-2)

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

НОВИ САД

ГОДИНА CIIII • КЊИГА 326 • СВЕСКА 1—2.

ОКТОБАР-НОВЕМБАР, 1930.

Летопис Матице Српске излази од 1. јануара 1930. у свескама просечно 6 табака месечно.

Сем продуката лепе књижевности, *Летопис Матице Српске* доноси чланке о савременој нашој књижевности и из историје југословенске књижевности, о уметности савременој и прошлој, и из наше националне науке (историја, језик, живот народни), дајући уједно прегледе из свих области духовног живота и стварања наше нације и, по могућности, свега Словенства. У другом реду, *Летопис Матице Српске* бави се питањима наше материјалне културе колико она стоје у вези са просвећивањем нашега друштва и упућивањем на разуман живот и методе рада у напредних народа. Најпосле, *Летопис Матице Српске* бележи дела из светске књнжевности која могу служити за углед; из науке — што се тиче наше државе и нације, и Словенства уопште.

Уредништво Летописа Матице Српске труди се да смањени обим Матичина органа надокнади садржином, да испуни потребу једнога часописа који ће давати обавештења о духовним квалитетима наше расе, разбијеним и расејаним, који треба да послуже као основица при изграђивању југословенске културе.

Летопис Матице Српске, лепо опремљен и штампан на доброј хартији, стоји годишње 140 Дин, за редовне чланове Матице Српске и за ђаке 120 Дин. За иностранство је годишња претплата 160 Дин.

Повереници добивају 20% провизије од скупљене претплате.

Најновија издања М. С. на отплату и уз попусте

1)	*Споменица Матице Српске*, са много слика и илустрација	Дин. 150·—
2)	*Српска уметност у Војводини*, богато илустровано издање	„ 350·—
3)	Михајло Пупин: *Са пашњака до научењака*, Аутобиографија	„ 40·—
4)	Алекса Ивић, професор универзитета, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке границе* (1703).	
5)	Радивој Врховац: *Карактер и рад Буре Даничића*	„ 100·—
6)	Васа Стајић: *Светозар Милетић*	„ 25·—
	Песме за децу три укоричене свеске:	„ 40.—
7)	Змај-Јован Јовановић,	
8)	Војислав Илић,	
9)	Милета Јакшић, — све три књиге укупно	Дин. 50·—
10)	Д-р Алекса Ивић: *Родословне таблице*	„ 10·—
		Укупна вредност Дин. 765·—

Све горње књиге продају се као комплет укупно за *Динара 700·—*. При наруџбини се плаћа 100 Дин., а остатак у ратама по 100 Дин. месечно.

Година CIV
Октобар-Новембар 1930.

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Књига 326.
Свеска 1—2.

25737

За ћирилицу

Мени је већ поодавно на срцу да напишем чланак у одбрану ћирилице, која се у последње време сматра једном од сметња нашег национално-културног јединства. Ма да ми је жеља била велика да кажем што имам рећи у одбрану ћирилице, ипак сам се тешко на то одлучивао, али сам се ипак одлучио, јер осећам да се на ћирилицу не напада само из научних и просветних разлога, него и с намерама које су обично далеко од науке и просвете.

Ћирилица је давнашња патница. Она је у Аустрији вековима гањана због конфесионалних и политичких разлога, и за владе Марије Терезије и Јосифа II изгледало је да ће бити силом укинута, јер се у њој гледала опасна сметња унијаћењу и прекидању српских политичких веза с Русијом. Смрт цара Јосифа II и мудра ученост митрополита Стефана Стратимировића и Темишварског владике Петра Петровића одгодили су питање ћирилице кад је оно било пред најтежим решењем. Нису га, међутим, скинули с дневног реда српских нерешених питања уопште, него је оно потезано у свакој прилици која се сматрала повољном за уништење ћирилице. Због страсних непријатељских нападаја и њима изазване ванредно упорне српске одбране, почела се ћирилица сматрати главним симболом Српства. Њени непријатељи су несумњиво прецењивали важност ћирилице за одржавање Српства, и сасвим су се погрешно заносили надом да би с ћирилицом упропастили и Српство. Посве је разумљиво да су нато и Срби почели сматрати ћирилицу својом много јачом одбраном него што је она доиста могла бити. Тако је, како се у страсној борби увек догађа, цела борба око ћирилице вођена са много увеличаним представама њене праве важности. Ради предмета у правим димензијама њихове вредности мало се, уосталом, уопште борби водило. Такав је човек; увек увеличава, и што воли и што мрзи.

У Аустро-Угарској још није било решено питање о ћирилици као трпљеном и равноправном писму кад су поштени и искрени Југословени устали против ћирилице као једне сметње интегралном Југословенству. Дуго и једнострано литерарно расправљање и погађање као да је довело до компромиса, наравно само на папиру, да се у целој југословенској нацији пише латиницом и екавштином. Пребило се — ћирилица за ијекавштину. Цело питање било је покренуто с доиста поштеним намерама, али потпуно једнострано, и решавано је најгорим путем — готово политичким анкетама. У њима су већином учествовали „јавни радници“, обично добронамерни људи, но редовно без довољно познавања проблема и без правога смисла за то шта се, кад се и колико се у сваком развоју може и сме рационализирати. Ситуација је била веома сложена. Једни су се Срби још борили за толерирање и равноправност ћирилице, настављајући један болно дуг развојни процес, а други су желели једном књижевном анкетом цело заплетено питање преко ноћи и силом решити. То су младићке заблуде, често врло симпатичне, као покушаји наглог убрзавања развоја, но увек осуђене, ако не на неуспех, оно бар на стрпљиво чекање. Питање ћирилице није било зрело за нагло решење. Читави велики делови Срба, народне масе, гледали су још у њој, поред вере, грба и заставе, свој драги символ, своју прогоњену светињу, и нико их не би могао натерати да је напусте. То је, у основи, сасвим здраво осећање пространих народних маса, које тешко напуштају све што је давнашње и познато ради новог и непознатог. Оно осигурава постепеност и складност развоја, који би, иначе, нестрпљиви новатори гурали из авантуре у авантуру.

Ваздашњу љубав Срба према ћирилици подигли су до егзалтације варварски прогони непријатеља за време Светског рата. Писмо сина матери и брата сестри вађено је ако је било писано ћирилицом, и празна куверта слана је, као знак подле пакости, адресату. Натписи на споменицима уништавани су и мењани, што су били писани ћирилицом. Непријатељи су се довијали како би погодили Србе у најосетљивија места њихова осећања, и кад год су их тражили, увек су на ћирилицу ударали. Српској деци је преседала школа, из које је била прогнана ћирилица,

али су је она већином добро од куће знала. Традиције се код Срба — то су и непријатељи видели — не даду силом и нагло пресећи. Зато се и ћирилица за време Светског рата била само притајила, да после српских победа васкрсне са свима осталим видљивим знацима српства, који су за страшних патњи окупације и прогона срамоћени и уништавани.

Изгледало је као да је отад и ћирилици осигуран бар миран живот. Али то је само изгледало, јер су брзо започеле нове борбе око ње, с новим средствима а са старим сврхама, да се она силом уништи. Ћирилица је проглашена за једну сметњу потпуном националном јединству, па се као ради тога почело тражити њено укидање. Нападана је политичким и научно-просветним разлозима. Ја ћу се обазрети само на последње.

Противници ћирилице истичу да је „тешка“, „непрактична“, чак и „неестетична“. То су све самовољни, скроз субјективни судови који се не могу никаквим научним средствима бранити. Али се несумњиво могу научно побијати. Јер, ћирилица је најпогодније писмо за наш језик, будући да за сваки глас има један знак, што код наше латинице није случај. Кад сваком гласу у њој одговара само један знак, онда је и најлакша, јер се брже памти један знак него два. Што се лепоте тиче, то је доиста ствар навике и укуса. Зато ја само за себе смем рећи да уопште не знам лепших слова од оне ћирилице којом је штампано Бечко издање Вукових народних песама. Други о том могу, разуме се, друкчије мислити. Онда, много се истиче да је ћирилица западној Европи туђе писмо. Истина, али и латиница је туђа источној и југоисточној Европи, које смо ми део; уосталом, јамачно је мање нападаја на ћирилицу са стране, из Европе, него код нас. Истичу се, даље, против ћирилице и разлози штедње с временом; дангубно је, вели се, учити два писма, ма да и Немци, на пр., уче два писма, па и не мисле напуштати китњасту и заплетену готицу. Дангубније је, истина, учити два писма, неголи једно, али је још много спорије и напорније учити читати и писати језике с историјским правописима, па их се велике нације ипак не одричу. Оне трпе много више ради одржавања традиција, које нису увек тако старе, а обично не тако драге

као наше традиције с ћирилицом. Занимљиво је да нико од наших нападача ћирилице није изразио жељу да и Грци напусте своје писмо, јамачно теже и неспретније од ћирилице. То би био, ваљда мисле, грех против класичне културе, а нападаје на ћирилицу не сматрају грехом према словенској књизи, које је најважније средство преношења ћирилица. Грчки се не спомиње (готица још мање), али се истиче како су и Турци напустили своје писмо и примили латиницу, па то треба да учине и Срби с ћирилицом. Овако говоре само они који не знају шта је турско писмо, а шта је ћирилица.

Ако запитамо противнике ћирилице: шта би се добило њеним укидањем, они ће одмах одговорити да би тако пала једна преграда која, по њихову мишљењу, дели Југословене. То они прецењују важност слова. Она не могу делити једну нацију која жели бити јединствена. Не може бити права сметња искреном јединству један мали напор од неколико сати, јер ко зна једну азбуку, тај ће другу без по муке за једно доподне научити; генерације, уосталом, које иду сада у наше школе, неће ту „преграду“ уопште осећати, јер уче обадва писма. Ја искрено морам рећи да сматрам врло ружним знаком наше марљивости — да све остало оставим на страну — што се и спомиње као једна сметња интегралном југословенству кратки и мали напор од неколико сати. Уосталом, тај је разлог обично и неискрен. Не ради се у збиљи ни о времену, ни о напору, него о ресидуима ранијих схватања ћирилице (да најблаже кажем) и о конфесионалном и племенском престижирању, која су озбиљне сметње националном сједињењу где год се јаве. Ако би, пак, ко, из необавештености, искрено мислио да је учење ћирилице или латинице доиста велик напор и, према томе, и сметња националном јединству, онда га морам упутити на речи Фрање Рачкога из његова писма Стојану Новаковићу од 17. марта 1877: „Овај споразумак (између Срба и Хрвата) имао би се најприје утврдити на душевном, књижевном пољу и без обзира на двоје писмо, које ако смо људи, не може нам сметати.“ (Годишњица, XXXVIII, 1929., 251). Рачки вели, „ако смо људи“, и ја нећу никаквим додацима да појачавам његову тезу. Кад сам већ у цитирању, и ово да наведем. Ватрослав Јагић пише у својим *Спо-*

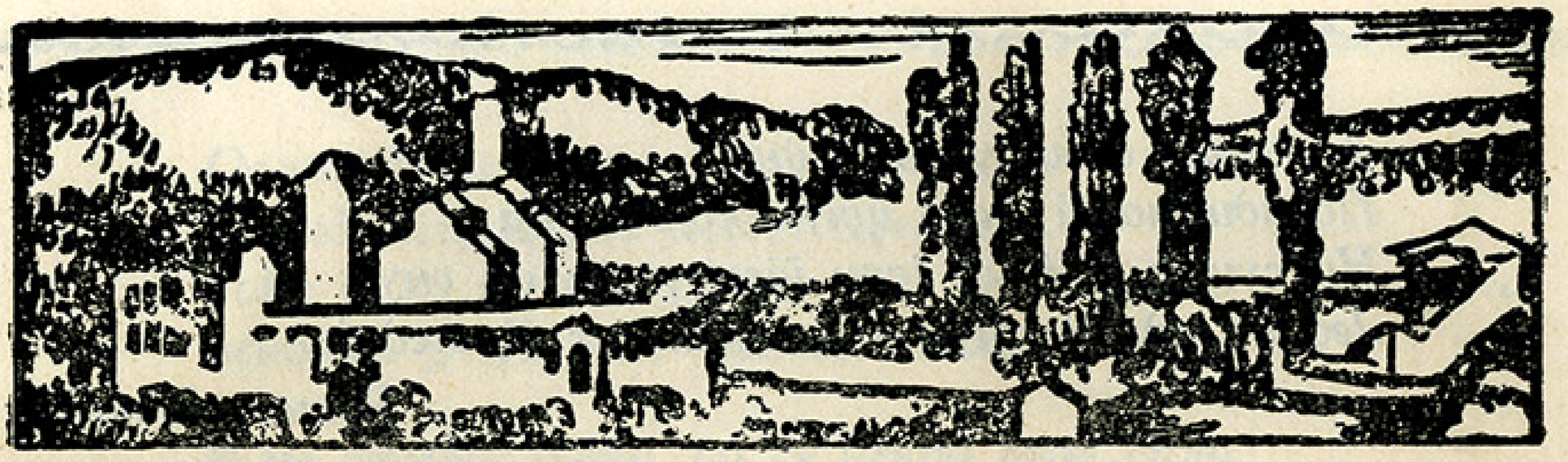
менима мојега живота, које је недавно издала Српска Краљевска Академија, ово: „Знајући колике владају предрасуде код Хрвата против ћирилице, као да је то необично тешко писмо, упитао сам једном приликом моје пруске слушаче (официре), задаје ли им руско писмо потешкоћа, те добих за одговор, да би им то била најмања брига, кад не би било других код учења руског језика. Сетио сам се тада мојих Загрепчана те бих хтео био, да они чују тај одговор. (I, 1930., 337). Јагић је, уосталом, своје *Спомене* писао ћирилицом, и то није неки редак изузетак, јер ја сам видео читав частан низ писама, нарочито потписа, старијих Хрвата и Словенаца ћирилицом, коју су они сматрали, као и Срби, својим најмилијим писмом. Ћирилица и јесте и хрватско писмо. Нашао сам и словеначких вежби у ћирилици и глагољици још из XVI в.; словеначки песник Антон Ашкерц се обично ћирилицом потписивао.

Ћирилица није, дакле, незгодно, него је, напротив, најподесније словенско писмо. Ћирилицу није тешко научити, него врло лако, и зато она не може бити никаква озбиљна преграда између Југословена, нити може бити велика сметња странцима да науче наш језик. За њом су давне и славне словенске и наше традиције. Њом је писан и штампан претежан део целокупне словенске књижевности. Она је била, и сада је, важна спона између свих јужних и источних Словена, која се олако, без великих и штетних криза, не би могла напустити. Јамачно и неће. То би, мислим, требало јасно и рећи, да се не прави непотребна збрка и не потежу празне препирке, често необавештених људи с неразговетним намерама. Треба начинити јасну ситуацију. Ћирилица није никаква преграда између искрених Југословена којима су обадва наша писма подједнако драга, али би укидање ћирилице створило опасну преграду између данашњих и будућих Срба и њихне прошлости. Затворило би им је, или би бар јако отежало општење с духовним тековинама ранијих генерација. Ја знам да су Власи морали напустити ћирилицу и узети латиницу, јер су романски народ, али сам својим очима гледао како је мојим влашким пријатељима горко падало док су слепи стајали пред својим натписима и списима ћирилицом писаним. А они их имају ванредно

мало спрам нас. Ја не бих знао већих и опаснијих срамота него да и Срби једном стану пред многобројне споменике своје славне прошлости, ћирилицом писане, као слепе невеже. А то би се морало догодити кад би се ћирилица укинула. Зато се због неке имагинарне преграде између Југословена коју тобоже ћирилица представља, нипошто не сме подизати стварна преграда између Срба и њихове прошлости, сачуване у споменицима и списима ћирилицом писаним. Искрено југословенство мора бити орно и на много мучније подвиге него што је напор од неколико сати, ради учења једног од наша два писма. Оно и јесте то, и ја у то не сумњам. Само понеки, из садашњих генерација, неупућени или прошлошћу и туђим схватањима збуњени, воде борбу против ћирилице, док се о потискивању латинице уопште не говори. Два писма не сметају ни најмање нашем јединству, а млада поколења која сада пролазе кроз школе, неће уопште моћи разумети борбу против ћирилице. Зато и не треба решавати питање ћирилице ради ћуди неколико представника садашњих генерација које иду свом залазу, него ради добра младих поколења која су на помолу, за које питање о укидању ћирилице неће ни постојати, него ће им она бити исто тако драга као и латиница, јамачно још и милија, као давнашње словенско писмо за којим стоје славне традиције.

Никола Радојчић

Песници

Створисмо лепоту ради човековог недосневаног сна,
А надање за лакше ходање у овом долу;
Небо подигосмо изнад себе, огромно, без дна,
И срце да се њише од радости к болу.

Топлину доброте изабрасмо за наш пут:
Невидљив жижак од ког бежи тама;
Душу, да би њоме загрејали сваки кут,
И очај прошкали са утехама.

Љубав, вечно спомињану, да блиста као кап
Сунчаног кола што над пољем пева;
Старости дасмо благ и зелен шпај
За младост, која једанпут изгрева.

Благост за оне које је притиснуо грех,
Од данас, од јуче, од рођења;
Болнима један бео, безбрижан смех,
У ноћима њихових бдења.

У јесење дане дигосмо румен врт,
Да очима вратимо пејзаже пролећа и лета.
За таму гроба бесмртност; а смрт
За све што из срца не процвета.

Утеху за заборав на горак плач
Што, одувек, тиња у срцу и очима људи,
Кидајућ' најлепше снове, као мач,
Радост цвећа које, нежно, у јесен заблуди.

Свитања за многе којима је затворен дан;
Тугу мрака оку што се утапало у блеску;
За нежност небески, плави, паучинасти сан,
У ком и звезде процветају на песку.

А самим себи, у свом дну,
Посадисмо тужно цвеће које клија
На сунцу, које се јави тек у нашем сну:
Једини одсјај среће универзалних трагедија.

Бранко Ћукић

Немушта молитва

Ћутим к'о стројни бор што гране нада мном шири,
Миран и тих.
Чекам да тиха ноћ таштину дневну смири,
И у заносу слатком,
К'о звучни сливни стих
Сливам се с тучином глатком...

Ћутим к'о стројни бор што гране к небу диже,
Миран и тих.
Подижем и ја руке — и душа до звезда сиже,
И, срећна, тиња звуке меке к'о мека свила,
И даље у вис је носе анђелска бела крила...

Иван С. Шајковић

Чежња за друмовима

— Д-ру Мирку Кус-Николајеву —

Једнога дана, ил' ноћи једне, ил' једне зоре,
загрлити, пољубити било који друм,
и, заносан, пећи њиме, к'о једро низ море,
у нови живот, у нови сјај, у нови шум.

Јер видим да овде нећу наћи мира:
простачки је тесан овај круг и овај кут.
Кроз моје срце, к'о пастир кроз фрулу, даљина свира,
а сан сваке ноћи нуди шетај и пут.

Оставити овај стари трошни сат о стени,
Ову полицу књига и кревет тај, —
Не рећи због ни другу, ни пријатељу, ни жени: —
ишчезнути, ал' у висину, као сјај!

Ослободити се овог мрачног круга
и, рад' остварења најдивнијег сна,
поћи било којим друмом овог света, сам и без друга:
живети у сјају ил' пасти до дна!

И не знати, тако, да се некад овде било,
да је дан за даном био све горчија кап.
Лутати, путовати, друмовима, лаган као крило,
мир носећи у срцу к'о у руци штап.

И, заборавивши, у том лету, и себе и друге,
стопу по стопу остављати свет.
И, коначно, једном, тихо, попут дуге,
пасти од заноса и умрети с њиме к'о с мирисом цвет.

Загрлити, пољубити, као кришку хлеба,
било којег друма ширину и прах,
и поћи њиме, пун заноса, к'о пролеће неба,
и ишчезнути, ал' у висину, као сјај, као дах!

(Из збирке *Стварности*) *Душан Ђукић*

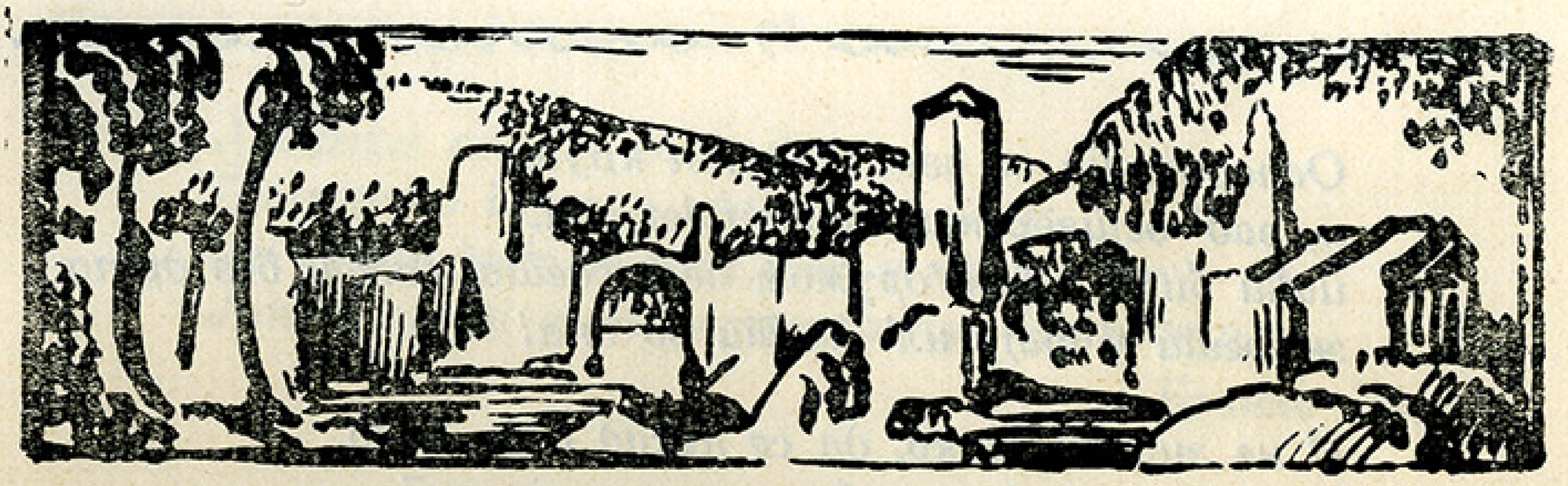
Суморна канцона о птицама

Кад бих рекао да волим птице и цвеће,
и грану, и небо што под њим сумор вечери дише,
смејаћеш се, ја знам, смејаћеш се,
јер не знаш да мени и не треба више:

прегрнут вечерњег лахора и дах са мртвих поља,
купола неба над главом као заштита цела,
и да заклопим очи, уморне кајке да сведем,
да усним на челу лептира два бела;

капљицу росе да чекам на длану немирно што дрхти,
да скидам свилу са грана и вече да чекам своје,
ослушкујем гласове што мирисне траве точе
а звезде две уморне нада мном да стоје.

Богдан Чиплић

Игра крви

(Приповетка)

I

Здравко Пукић има једног сина. И ма да је већ двадесет година ожењен, он се никада не потужи што му Бог не даде више деце. Са доста великим имањем, које би могло хранити и две породице, он се непрестано задуживао и све више пропадао. Јер, поред жене и сина, он је хранио по неколико пробисвета, који би редовно увраћали код њега. Треба знати да је Здравко Пукић богомољац, побожан човек, присталица једне нове секте. Тек само викне човек на вратницама дворишта, а Здравко одмах трчи пред њега и уводи га у кућу. Гост се, наравно, непрестано крсти. При улазу у собу, пре но што ће попити чашу воде, кад хоће нешто да каже, стави руку на груди и клања се смирено. Ту, код Здравка, остаје по месец два, а потом иде даље.

Здравко Пукић одавна се опходи према својој жени као према сестри; она према њему као према брату. Тако се и зову. И то је можда био један од узрока што нису имали више деце. Но и онај један син није био као остала деца. Напустивши пети разред гимназије, због болести, вратио се у село, оцу. Његова болест била дуга и тешка. Водио га отац свим бољим лекарима, остављао га у санаторијуму, али узалуд. Најзад једне ноћи јавио му се у сну анђео. Казао да је узалудан сав труд, Стеван неће оздравити. Но ако се почне молити Богу као отац и мајка, све ће бити добро Од тога дана и Стеван је постао богомољац. Тим именом звали су и његова оца и мајку, тим именом звали су и многе друге који су к њима долазили.

Још док је био у школи, у граду, Стеван је заволео читање. Сам је одабирао шта ће читати, и отуда се међу добрим

књигама које је имао у својој малој библиотеци, могла наћи по нека свеска Цека Трбосека, Шупље игле и других петпарачких романа, које су и његови другови грозничаво читали. И сада, повлачећи се у самоћу, он је почео читати још више. У почетку отац му давао књиге, упућујући га шта да чита. Биле то мале, побожне књижице, већим делом издања Хришћанске заједнице. Говорило се у њима о страхотама пакла, о срцу човечјем, о рају и паклу који се у њему налазе. Потом неколико побожних песмарица, купљених на вашару. У њима су, кроз невеште стихове каквог сеоског херувима, говорили грешници, позивајући на покајање.

Таквим и сличним књигама претрпавали су Стевана. А после и живот који је у кући вођен, много је утицао на њега. Отац и мајка, према своме завету, нису уопште јели масну храну. По неколико пута дневно молило се Богу. И лагано Стеван се навикавао на тај живот, и пријатан мир увлачио му се у душу. Све је више заборављао некадашње другове, старе навике; све се више утапао у ту нову атмосферу, која је мирисала на тамјан. И, зачудо, његова стара болест све више је нестајала.

Са годинама дошла је и зрелост. Са зрелошћу нове потребе духа, који се хтео усавршавати. Тада је Стеван почео читати и озбиљнија дела. *Луча Микрокозма, Речи о Свечовеку, Нови Завет* су били његов требник, књиге од којих се никад није одвајао. Волео је да размишља о животу, о човеку, о хиљаду других проблема који су се наметљиво уплитали у његову радозналост. И као последица свега тога било је његово здраво расуђивање о свима стварима, интелект који га дизао изнад осталих. Међутим, он је и даље остао непоколебљив у својој вери, само извесно слободоумље двојило га од осталих богомољаца. Мислио је слободно о свему што је читао, претресао сам, одвајао добро од злог, и све се више учвршћивао у веровању.

За нагоне који су распињали душе других људи, Стеван није знао. Он је сав био у побожним молитвама, у мирису измирне, живео као биље у пољу: од росе и праха сунчаног. Отуда су га и поштовали богомољци који су долазили њиховој кући, и сматрали као једну врсту свога старешине. Он је решавао спорове, одлучивао да ли да се иде некамо или не. Због свега тога родитељи су га још више волели.

Ненадно у селу се појави нова јерес. Митар, бивши жандарм, донео некакав мали, троножни сто, и почео сваког вечера призивати духове. Његову малу, тескобну собицу пунили су

вечером радознали сељаци. А Митар је са највећом побожношћу вршио „службу“. Тако је бар изгледало. По угловима собе биле су стављене свете књиге, по зидовима иконе. Литургију је саставио сам Митар, и састојала се из кађења икона („кандило ти подносим Пресвета Богородице“.., или којег би свеца кадио) и песме, које је испевао и компоновао опет Митар. И пошто би окадио све иконе, сва тројица: Митар, Димитрије Грлати и Марко Робијаш би почели певати:

„Чујте, људи, истина је цела
што се јавља преко мртвог тела!“

То „мртво тело“ био је мали троножни сто. Кад се певање заврши, онда она тројица „избраних“ ставе по три прста на сто те овај куцањем казује колико ће ко живети, колико има година, и све остало.

Кад је Стеван чуо за те састанке, веома се наљутио на јеретике. Сазвао је све богомољце из свога села на збор, на коме се расправљало о томе како би их растерали. Никола Ковач предлагао да направе камџију, па да их (као Христос некада трговце из храма) изагнају из собе. Тај Никола био је најкрупнији међу богомољцима, задриглих образа, ни мало сличан свецу. Тајно сумњичали су га да мрси средом и петком. Његов предлог није примљен. Шумадинац Милојко затрепта збуњено и предложи:

— Е па лепо, е па лепо! Ја предлажем да се прочита *Сан машере Божје*, да се уразуме... Ни тај предлог није усвојен. После дуже препирке одлучили су да Стеван оде тамо и да их уразуми.

Првог вечера по састанку Стеван се нађе пред Митровом кућом. Из собе се чула песма. Стеван отвори врата и ступи у собу. Заголица га дим од тамјана, пови се пламен од свећа.

— О, неверни!

Песма престаде. Сви погледи управише се према Стевану.

— Није ли вам речено: не градите идола себи и не клањајте им се! Ја сам Бог ваш и немојте имати других богова осим мене!

— Ама то је Стеван Здравков, прошапута неко.

— Шта хоћеш ти Стеване? — обрати му се Митар.

Стеван је још увек стајао на вратима. Уздигнуте главе, с погледом који је блудео далеко негде, и као да и не примећује присутне.

— Хоћу да изагнам сотону из душа ваших; да познате праву истину, да пијете воду са правог извора. Зашто од ствари градите богове. Ја сам Бог ваш...

— Ама чији си ти Бог? — накостреши се Митар.

Тада се десило нешто што није ни литургијом Стевановом нити Св. Писмом било прописано. Сам крај био је мало необичан. Стеван је бежао пут своје куће, док су за њим летеле иконе из собе, а кад се Димитрије Грлати разгневи, полете и сточић. Неко је поменуо и Бога (али не у молитви), и страшно шкрипао зубима. И никад више после тог догађаја нису се поред сточића молили.

Већ се Божић приближавао. Једног дана Здравко, Стеванов отац, посла у варош слугу да прода неко жито. Рекао му је колико ће тражити за жито. Увече слуга се врати и рече да је добио више но што му је Здравко казао. Стеван се тада много наљути на слугу, изгрди га, очита му једно дуго „наравоучениje“ и натера да претеклу суму врати. Од тога дана слуга је сваки вишак задржавао за себе.

А увече самог Божића, Стеван је имао нервни напад и ужасне болове у глави. Када је један од суседа дошао да им закоље печеницу, замолио је Стевана да му помогне. И када је сусед, сасвим равнодушно, зарио нож свињчету под грло, Стеван врисну преплашено, ухвати се за главу и утече у кућу.

— Како је то страшно, како је то страшно, шапутао он, док се сусед смејао подругљиво. Оно је било живо, мислио Стеван. Осећало глад, осећало бол од ударца, радовало се кад би га помиловали. Оно умире исто као и човек, крв тече после убода ножем, агонија... Господе, зашто си допустио да свој живот градим на толиким туђим умирањима? Ја сам, као и толики други, јео лешеве. Био удовољен остацима туђег живота, подизао се после туђе смрти. Господе, зашто ме пре не уразуми?

Молио се дуго. Поминьао толико закланих домаћих животиња, осуђивао себе, кајао се. И када се ноћ ушуњала у одаје, он је и даље клечао.

За вечером рече родитељима своју одлуку: никада више неће узимати храну која се добива убијањем животиња, никада се неће женити. И то је вече било најсветлије у његовом животу, родитељи су били пресрећни: испунило се оно што су одавна желели.

II

Прође зима, за њом и пролеће. Заталаса лето дозрела жита странама; нешто врело, пуно страсти и незачетих, нових живота прхну зраком. Лудују попци у ливадама, играју вреле сунчане власи у гранама. А кад се крстине и зденути стогови зацрнеше по њивама, озва се мукло мумлање вршалица.

Тог лета Стеван је радио са својом вршалицом. Преко дана био је на гумнима, а вечером ишао кући. У веселом довикивању радника, у једноликој и отегнутој песми девојака није ни осећао умор, и дани му брзо пролазили. Истина, много је патио због грубих сељачких шала које су прављене на његов рачун. По неки кикот, намењен њему, болео га.

А он би често окупљао девојке око себе и причао им о чистоти душе, о томе како је грех употребљавати помаду и пудер; како не треба правити лице лепшим но што га је Господ створио. Оне би га у почетку слушале пажљиво, задржавајући смех, а кад би завршио са причањем, кикотале би се обесно. Једна само није чинила што и остале, и после Стевановог причања остајала озбиљна, гледајући га љубопитљиво.

— Откуд ти то све знаш? — питала га она.

Јер Цвета (тако се звала девојка) поштовала је његову озбиљност. А Стеван радо гледао њену бујну појаву, пуну даха младости и пролећа. Имала крупне, плаве очи, као два тек процвала влажна планинска цвета; груди које пркосно подрхтаваху. И увек кад би остао сам са њом, Стеван се осећао некако млађи; био је готов да чини несташлуке, као дете. Осећао је да и он вреди нешто, да постоји још један живот за који он није знао. И ма да се свим силама трудио да успава дотле мирну крв, да и даље драга у души само мирис тамјана и ликове светаца, нешто топло, немирно јављало се у целој снази, капало на душу. Каткад то капање нагрне бујицом, очи се замагле, задрхти снага... И онда молитва опет поврати првобитни мир.

Сељаци су, напокон, приметили Стеванову наклоност према Цвети. Он је то несвесно одавао, не смејући ни себи да призна да је воли. Тек осећао да га нешто веже за њу, да му драго кад је види. И гушећи тај мали пламен, који је безобзирно расветљавао целу његову нутрину, он је много патио. Молио се све чешће, зарицао да неће ни мислити о њој. Но то је увећавало његову страст и доносило нове болове.

Једнога дана кад се Цвета саже да узме неку ствар са

земље, Стеван виде сву белину и меке линије девојачких груди. Задрхтао као јасиков лист на ветру, стресао се ужаснут.

— Господе, господе, одагнај грешне мисли од мене, дај ми снаге да се одупрем искушењу, шапутао је узбуђен.

И тога дана, заувек, раздвојило се његово *ја*, поделила се душа. Поред Стевана богомољца, никао у крви, у снази, у целом бићу Стеван *човек*; зачела се животиња, која је најављивала знаке свога живота. Но тај нови, други Стеван још се није смео слободно појавити у души. Скупио се у једном куту, подрхтавао и тражио згодну прилику да се наруга оној другој половини. „Гле, како се моли плашљиво, шапутао тихо неко у њему; уштавио је своје осећаје и крв као стару кожу, и омотао их паучином тамјана. Како је бедан, како је бедан!“ Потом мир. Глас заћути, а Стеван настави молитву.

И кад би се немир све више разбуктавао, сагоревајући спокојство, Стеван би окупио сељаке и причао им. Хтео је тиме да умири себе, годило му друштво. Јер је знао да, чим би остао сам, јављао би се у души пискави глас.

Причао им једном о сејачу и семену. „И он им казива много у причама говорећи: гле, изиђе сијач да сије. И кад сијаше, једна зрна падоше крај пута и дођоше птице и позобаше их...“

— Е, па дабоме да ће птице да их позобају, чим су пала на пут, примећује неко.

„А друга падоше на каменита мјеста, гдје не бијаше много земље и одмах изникоше, јер не бијаше у дубину земље.“

— Нуто де, на камену никло!

„А друга падоше у трње и нарасте трње и подави их“.

— То се зна да ће трње да подави, опет примећује неко. Али ја кад посејем, е то нема... и сељак се расприча како је он вештак у сејању; заподене препирку те не допусти Стевану ни да заврши причу; тумачење и не почиње.

Онда их остави и упути се у поља. За њим обично неко од присутних, крадом. У први мах самоћа му годи. Но што би више почео размишљати, онај пискави глас јављао се у души, помињао Цвету. Крв почињала јаче струјати, напињале се груди. Дражила га ширина поља, тиштала самоћа: он је желео некога. А кад би се у узвитланој нутрини појавила слика плаве девојке, нежних груди које подрхтавају, немир би нарастао до ужаса. Тада се дуго молио и кајао. И док би он, сав утонуо у тишину молитве, клечао у пољу, сељак који га пратио кријући се, оловком

овлаженом у устима писао на зарезаном бресту: „Овде се молио Богу Стеван Здравков, богомољац, који нема треће даске у глави".

Једног вечера Стеван дође кући доцније но обично. У одајама затече неке непознате људе. Уморни од дуга пута, непознати богомољци спавали су чврстим сном. Међу њима Стеван познаде једног Мачванина који је и пре долазио. Било је и женских. На широкој постељи спавале су оне заједно са мушкима, као са браћом. У углу, једна девојка одвојена од осталих, хркала на сав глас.

Стеван седе за сто и покуша да чита нешто. Ваздух је био загушљив, прозори замагљени. Не баш велика соба није могла пружити удобно преноћиште толиким људима. Стеван отвори прозор. Свежина вечери запахну га свега, замириса негде липа. И у ноћи, далеко на гумну, песма:

„Ој, девојко, бриго материна,
све се бринеш удати се нећеш!"

Намах у души му се пробуди онај пискави глас. Прострује топлина крвљу. И све му наједном постаде ситно, и соба, људи и ноћ; нешто силно и велико порасте у грудима. „Оче, наш! Оче наш!" — поче шапутати преплашено. „Како дрхти, како дрхти, шапутао некакав глас; како се плаши живота!" Потом глас постаде јаснији: „Ти ниси ни жив ни мртав; ако хоћеш да будеш мумија, убиј се. Ако хоћеш да се бројиш у живе, а ти живи! Гле, како је мила, како топла она девојка што спава!" Оче наш, оче наш, — шапутао све гласније, а зној га већ облива. Плаши се свога гласа. Чини му се да чим изађе из груди залепи се на зид као сенка, и смеје му се. Оче наш, оче наш, — сада већ гласно звони собом.

„Како је лепа она девојка, наставља пискави глас; гле, усне како су јој румене, па груди." Свест му већ мркне. Подрхтава. Запиње се кожа на целом телу, као да ће сваког часа прснути крв; нешто слатко, топло гуши га у грлу, грца. Подиже се са столице и лагано, посрћући, прође девојци. Руке му се грчиле, упињао се ногама у под, гушио га врели дах. Полако, полако се саже и дохвати девојчину руку. Загрну рукав до изнад лакта и утисну на мишицу један дуг, страстан пољубац. Стресе се као у грозници, заоргија крв, утрнуше зглавкови. Посеже да се потпуно склупча са њом, док наједном девојка запева у сну. Глас јој је био звонак, детињаст и тако тужно звучао у тишини.

Стеван се трже. Зачас му би јасно све што се догодило. Врисну пригушено и утисну зубе у мекоту сопствене руке. Гризао је без милости, не осећајући бол, не утирући крв која је сејала црвене цветове по кошуљи. „Господе, Господе, зашто ми памет одузе! Отвори земљу пода мном да пропаднем".

И учини му се то певање девојчино тако тужно, тако мило. Помешана ту невиност дечјих гласова и звонцад која су брујала у част Христова доласка: осана, осана Давидову сину! И чини му се: види поворку. На магарету, у белој хаљини јаше Он, а деца га поздрављају певајући. И врбе поломљене леже на простртим ћилимима, окађене молитвом.

Није могао да говори. Само је пао пред икону и дуго плакао не престајући да гризе руку, док је у души светлело једно зачуђено око. Онај пискави глас као да се умирио, био је задовољан почетком, спремао се на нов покушај.

— Господе, Господе, погледај на мене грешног, и пошаљи ми духа свјатаго, шапутао је с муком, док га плач све више тресао.

Потом се диже. Прије отвореном прозору. Свежина му уми чело. То га мало умири. И када се понова сети свега, онај исти вал који га час пре распињао, понова најави долазак. Увиде да овде не може више остати, да је поставио између себе и родитеља један дубок јаз који се ничим не може премосити. Најједном ненадна мисао озари га свега: отићи далеко одавде, ма куд, у свет. Побећи од овог грешног места које ће га увек подсећати на искушење. Све више се хватао за ту мисао, гледао у њој свој спас, своје ново рођење. И ма да му се онај неумољиви глас у души ругао, он седе те написа писмо за родитеље.

Остави писмо отворено на столу, обухвати још једним погледом целу собу и опет се задржа на девојци. Задрхта поново и скоро трчећи изађе из куће. А када изађе на пут, осврте се још једном на кућу и туга му се сви на душу. Плашио се самоће. Стрепио да онај пискави глас не настави свој монолог, дуго, свирепо.

Одмицао све даље. Стишавала се крв. И почео мислити: шта ће бити са његовима, са осталим богомољцима кад их он напусти. Пребацивао је себи да је био велик слабић. Првом искушењу није могао одолети. Потом се сети како је Христа кушао ђаво. И никад није подлегао. А он?

И што је више одмицао од куће све је више помишљао на повратак. А ако га Христос сретне на путу? Као оном апо-

столу који је из Рима побегао, може да му се јави, да га прекори. Толика малодушност, толико безверје! Једној малој несвестици подлегао је. И мисао о повратку све више га освајала. Застаде, хтеде се вратити, но ипак и против своје воље, настави пут. Непрестано мисли о Христу. Могућност да га сретне тиштала га све више. Већ је гледао, слушао у души како му се јавља, пребацује благо. Прво румен облак, па шум, па онда глас и тишина, дуга тишина. Машта му је пламтела, стварала невероватне, живе слике, замењивала их другим. Ако ме Христос сретне, поново помисли. Прво облак, па шум...

— Господе! — крикну болно и паде ничице на земљу. Он га је видео, он га је видео; болесна његова фантазија јасно је изградила слику. Чује шум, осећа руменило облака и мекост речи у души.

— О, неверни! Коме остави стадо своје, ко ће га од вукова бранити?

И опет тишина. Мир који оптужује, очекивање које хоће одбрану.

— Господе! зашто ми даде крв, највећег мог непријатеља, прошапута Стеван. Није дизао главе, говорио тихо, уверен да ће га Христос и овако чути. Крв која хоће смрт биља, крв која жели да убија, да се пâри, да остави трага за собом. Она се излива изван мене, топи поља, скрнави светиње; она се подиже над туђим умирањем. Она у своме трагу гледа своју душу, свој други живот. Зато сам згрешио. Зашто ми крв даде, Господе? Јер ја бих много срећнији био, тебе се чешће сећао, да си ме створио без ње. Као биље, као дрво пусто у планини, ја бих боље живео. Довољна би ми била роса и сунце, и ветар као друг. И кад би ме људи посекли, био бих тако срећан: тебе никад не бих изгубио!

Лагано Стеван подиже главу: визије није било. Само је једно дрво усамљено пробијало таму, и месец, као запаљено птичје гнездо, висио у грању.

И онда умирен, олакшане душе и уморан, упути се кући.

III

Ушавши у собу затече све богомољце на ногама. Први се био пробудио један чичица, приметио писмо на столу и онда све избудио. Отац и мајка такође били су ту; једни су клечали, молећи се, други шетали ужурбано дуж собе. Отац се договарао

шапатом шта да чини. Кад Стеван ступи у собу, сви се тргоше некако уплашено. А потом сви навалише на њега.

— У њега је ушао нечестиви. Морамо га везати, кричао онај чичица.

Без икакве сметње везаше му руке. Положише га на постељу. Радили су с њим што су хтели, као са дететом. Није се бранио. Он ми је опростио, он ми је опростио, мислио је Стеван, и мир се поново слегао на душу. Нека чине с њим што хоће, нека га муче, неће се опирати. Само кад је њега видео, и исповедио му се.

— Брате Стево, приђе му мајка (братом га и отац звао по обичају те секте), брате Стево, шта си то хтео да учиниш?

— Ја сам га видео, мајко, опростио ми је, прошапта уморно он.

Сутрадан сазваше све богомољце из тог села на саветовање. Они који су ту ноћили, такође су учествовали. Збор отвори онај чичица што је први приметио писмо.

— Браћо и сестре! Нашем брату Стевану десило се ноћас нешто страшно. Да ли је нагазио на вилино коло, или пио воду не прекрстивши се — не знам. У њега је ушао ђаво! Ту се чича прекрсти. Он га куша, вара, тера да греши. Како да га спасемо?

И онда се изроди препирка. Једни су саветовали ово, други оно, тек никако се нису могли сложити. Севале су крвнички упале очи, потајно се шкрипало зубима.

— Е па лепо, е па лепо, јави се шумадинац Милојко. Ја предлажем да се умесе ситни колачићи, у облику крста, па да их брат Стеван гута онако целе. Сви знате да ђаво бега од крста.

Никола ковач се накашља: то значи, хоће да говори.

— Брате Милојко, допада ми се твој предлог! Ту задрхта ковачев брк, а то значи: хоће да се насмеје. И насмеја се. За њим и истали. Само, настави ковач, ја бих предложио и чини ми се да би много боље било да брат Стеван прогута целу Библију. Могао би се тај нечастиви научити и да чита.

Присутни се насмејаше. Смеје се и ковач. Само Шумадинац Милојко затрепта још плашљивије, промрмља нешто (молитву или псовку) и изађе из собе. Богомољци поново заграјаше.

— Мир вам! — продера се ковач.

Уозбиљио се. Мир вам, браћо и сестре, и не смејте се! Ја ћу покушати да изагнам сотону.

Потом приђе икони, па одстајавши кратку молитву, упути се Стевану. Диже обе руке према њему и викну:

— У име оца и сина и светога духа, сотоно, теби говорим, изађи из Стевана!

А кад ђаво не изађе ни после друге опомене, ковач се обрати присутнима.

— Ако ни после треће опомене не изађе, морамо га шибати.

Стеван се трже. Није сумњао да ће ковач извршити што је казао. Још није одлучио како да поступи, а ковач викну трећи пут.

— У име оца и сина и светога духа, сотоно, изађи из Стевана!

Стеван се осмехну уморно, окрете се богомољцима и прошапута:

— Оставите ме самог, сад ми је добро!

Радосна граја заглуши га. Запеваше неки, а ковач се достојанствено упути у другу собу. Замало зачу се отуд звек посуђа: спремали су обед. И док су богомољци певали „Исаије ликуј!" Стеван је плакао. На вратима су седела два младића — његови чувари. Из дворишта чула се свађа слуге са једним богомољцем. Далеко негде певало чобанче.

Господе, зашто ме не мимоиђе ова чаша? — шапутао је Стеван. Људи глупи, фанатици, за господаре ми се намећу, душа ми је начета и боли, крв побеснела. Шта ће на крају бити од мене? Нико ме не разуме, нико неће да осети и схвати бол мој, тако сам сâм. Јер ја сам ипак Човек. Не могу сам живети, не могу а да се не радујем животу.

Сети се Цвете. Увуче му се у душу нешто чисто, плаво и радосно. Само да је види, да јој каже све. Она ће га разумети. А потом поново се трзао и молио: „Одагнај грешне мисли од мене, Господе!"

Прође лето. И јесен већ, зру дуње, а Стевана још не пуштају из собе. Читао је много, још више се молио. И што се чешће јављале свадбе селом, све је чешће мислио на Цвету. И увек, после тих мисли, кајао се.

Једног дана под његовим прозором разговарао слуга са сусетком.

— Јес' чуо, каже, да је сутра Цветина свадба?

— Јок; а за кога је испрошена? Ја ти, брате, никуд не идем. Затим мало тише: Не дају ови мрднути од куће, знаш већ какви су.

— Испрошена за Миладина. Сутра се води.

Тога дана Стеван није хтео ништа јести. Те ноћи није спавао. После непрекидне борбе са самим собом после грчевите молитве, он је одлучио да се сутра искраде из куће, да оде на Цветину свадбу. Уз вајат, под прозор скриће се и чекати. Кад је уведу са младожењом, он ће је видети. Јер зна он да Цвета њега воли. Њу су сигурно нагнали да пође за Миладина. Он ће је спасти. Јер чим је уведу у вајат, вриснуће она, бранити се. Тада ће јој он притећи у помоћ.

И понова у души се јавио онај пискави глас. Храбрио га, подстицао, нагонио.

Идуће ноћи Стеван се искраде из куће и упути се на свадбу. Заобилазио пут, да га не би видели. Увуче се неопажено у двориште и скри се у бокорима повенулих ружа, под прозором вајата. Па се почео молити, топло и предано, и искати помоћ за намеравано прегнуће. Осећао грозницу у целом телу, мозак кључао. Само да не полудим, мислио је Стеван.

У дворишту вије се коло. Букти весеље. Говоре сви у исти мах. Неко броји.

— Оп шија, пешадија, и коњица и топџија, и грбави комор-џија! — и трупћу младачке ноге.

Одмиче ноћ, а Стеван све немирнији. Укочио се под прозором. Оче наш, оче наш — шапутао непрестано и прикупљао снагу за даље чекање.

„Јудри ногу јо ногу,
да јодвалим подлогу!“

виче бесно неко. Коло све силније. Неће их скоро свести, помисли Стеван. Диже се на прсте те повири кроз прозор: све празно. Само лампа сањиво шкиљи на столу, чека.

Тада га приметише. Један ашчија који туда пролазио, виде нешто црно под прозором, миче се. Саопшти то осталима. Почеше се окупљати око вајата. Остављају коло, напуштају флаше. То црно што се миче дражи их. Можда је вештица, мисле. Или неко хоће да „угата“ младенцима. Тек треба се уверити.

Око вајата све већа гомила. Прилазе, тихо говоре, не сме ни један близу. Ко ће знати шта се ту крије! Коло све слабије, гласови нестају.

— Сад ће их сигурно свести, мисли Стеван.

— Оче наш, оче наш дај ми још мало снаге, да дочекам крај.

Није се осврtao. Ништа није чуо. Нешто силно, дивље шумело му у ушима и мозгу.

Коло престаде. Сви се окупише око вајата. Неко донесе дугачку мотку.

— Царниде, Микаило, да видим оће ли се опет мањи, каже неко шапатом. Михаило не сме. Устеже се. Можда је и сами ђаво умешао ту своје прсте. Ипак се ослободи мало и дохвати врхом мотке Стеванова леђа. Стеван не осећа ништа. Само мисли: сад ће их свести! Оче наш, Оче наш!

— Царниде још једанпут, каже онај.

Михаило, сад већ слободније, јако гурну врхом мотке Стеванова леђа.

Заболи га то. Сигурно их уводе, помисли, и повири на прозор.

Најједном смех се проломи. Познаше га. Стеван се осврте и скоро изгуби дах, све очи су биле упрте у њега.

— А шта ћеш ту, чанак ти богомољски!

— Удри, Микаило!

Настаде лом. Витлају га по дворишту, где стигну ударе.

— Држ', не дај!

Као на вука, са моткама. — Оче наш, оче наш, смилуј се рабу твојему!

Вика све већа. Гнев расте. Као разбеснео, огроман талас, шибају за њим. У круг, по целом дворишту. Најзад: вратанце! Отиште се низ брдо, ослобођен ограда. За њим сва она гомила.

— Држ', не дај!

— Удри на дохват!

Хитро, као зец, граби низ брдо. Губи се земља под ногама. Одмиче све даље од њих.

— Да закољеем! виче пијани Марко. И пада, па се опет диже и трчи. Сјурише се у поток. Спотичу се о врбе, о пањеве, дижу се гневно и са новим бесом навaљују.

— Да закољеем! опет виче Марко.

У први мах та гомила није знала зашто га јури. Хтели су да га ухвате, да му се наругају, насмеју, па да га пусте. Но кад чуше Маркове повике, променише се.

— Да закољеем! кричи гомила и мота се страном.

Сваки се осећао увређен. Уверавао себе да му је Стеван заиста нешто учинио. И крв све бешње навирала у очи, топила мозак. Хтели су га мртва или жива имати у својим рукама.

Најзад један чича се трже. Виде колико је смешна сва ова јурњава, хтеде зауставити гомилу. Али узалуд. Као разбеснела лава све даље разливала се она страном. Тада се онај

сети. Брзо се испе на једно високо дрво и викну из свег гласа — Браћоо! — Браћоо! — одговори мукло котлина.

Гомила успори ход. Слушали су. — Зашто да узимамо једну рђу на душу? Зашто да каљамо руке? Па он се луд и родио!

— .... луд и родио! одговара ноћ.

Гомила застаде. Неки одахнуше уморно, тврдоглавији наставише. Но замало крици умукоше. Сељаци су се дозивали задихано и састајали у тами. Одусташе од гоњења. Живо причајући и претећи, повратише се натраг. Само је Марко, одвојен од осталих, и даље викао.

— Да закољем!

Кад је био далеко од села, Стеван се заустави. Одахну уморно, а потом паде на колена и захвали Богу за спасење. После се диже. Ишао је све даље од села, кроз потесе, кроз шуму. Дође до малог сеоског потока. Седе на брег и стави дланове у воду. Хладноћа га мало освести, стресе се као у грозници. И поче мислити о свему што се десило те ноћи.

Јави му се у души онај пискави глас. Смејао се, вриштао, ругао. Подсећао га на бегање, на страх. И што је више мислио о томе, нешто пркосно расло му у души: отпоран, мушки осећај бунио се. Он је хтео да се бори, да победи. Зашто га гоне кад им ништа није учинио? Све више расло самопоуздање, ширише се груди. Вода у којој је расхладио вреле дланове, најједном учини му се некако густа. Смањи се шума. И у њој закрцка грање. Неко иде. Лаки, скоро нечујни кораци приближавали се Стевану. Можда Христос? Или је Цвета побегла па га тражи. Осећао да не би могао издржати ни један ни други сусрет. Два плава ока уносила му се у лице, чини му се чује врисак. Гуши га, распиње његов рођени дах; желео је друштва. Но где? И сети се мале воденице поточаре која је ту негде била. Ваљда ће бити ту неко од помељара. Само не остати сам. И појури пут воденице, а за њим, као откинут жут лист, крете месец низ поток.

У води̇ници жагор. Њих тројица седе, пуше и причају: два сељака и један Циганин. Кад Стеван уђе, не зачудише се. Само одговорише на поздрав, и опет наставише разговор. Потом један од њих понуди Стевану боцу с ракијом, а кад овај одби, сељак се прекрсти па наже. Затим даде другом. Овај се такође прекрсти па поче — Боже помози, попа по нози, попадију по челу, да не иде по селу: клк, клк, клк, клк, шапће ракија.

— О, Бог ге видео, Тикомире! — сав усхићен смеје се Циганин. Светле му очи. Но њему не дадоше ракије.

Стеван се мало умири. Заборави на све. Мирно слуша шта причају око њега, и то га одмарало донекле. Скоро се успављивао.

— Е, људи моји, што сам ја једном настрад'о, не дô Бог ни црном Циганину. Тихомир метну жишку у лулу па настави. — Баш би при последњој офанзиви, на Крву. Седимо ми тако после ручка и разговарамо. Знаш, војници к'о војници. Док ето ти једног Француза. Ко ће, каже, да се бока са мном?

— Да се боксује ваљда, примети Стеван.

— Па и ја сам тако каз'о. Ко ће, каже, да се боскује са мном? Згледају се војници, не сме ни један. Људина, брате, к'о покојни Чедомир што је био. Их, каже, ал сте плашљивице некє, праве сте бабе. Лепо овако вели, к'о ја вама. А мени узаври крв, па скочих: ама кога ти, море, називаш бабом? Тебе, каже. Ама пазиде шта говориш! Ћеш, каже, да се бокаш? Макни испред мене и с твојим бокањем, јер ако ми падне мрак на очи, пребићу те као пиле. Још ти не знаш шта сам ја! Ја сам једном био на робији (почех да га заплашавам). Јок, брате, не вреди му говорити. Размлатало се оно, па ђа тамо удари песницом, ђа тамо, а све у воздук. Ама слушај, бре, ако ти звизнем шамар, три дана ће ти уво певати! Опет он. О праћа се, о мота рукама, сачувај Боже! Прекипи мени. Стегох песнице, па се раскорачих: оди'вам! Он ти се зəмлата, замлата, па кад ме довати једанпут по зубима, е лепо, браћо моја, видех све свеце угоднике. Једном, па други пут, па кад опучи ударати! Ја се обезнанио. Само се љуљам тамо амо и јаучем, молим га као Бога да престане. Аман, брате, ако за Бога знаш, доста је! Јачи си, јачи су Французи; вивјели Французи (знаш, то ће француски рећи: живели!). Јок, он само бије. Ух, кад се ја мало освестих, па кад га дипну песницом у нос, пљусну крв к'о кад кокош закољеш. Це не бјен, це не бјен, мрнца он, а ја подврисну к'о једна љута гуја и убојица: ко да буде бијен, закон ти француски!

Стеван га гледа. Труди се да слуша, но не може. Па ипак би желео да неко прича, само да не мисли о себи.

— А ја, проклет је Србин, резонује други сељак. Мора он продрети где навре, па Бог чуда да ствара.

— Јест, право кажеш газда, врти се Циганин. И он би нешто да прича. Али му не дају.

— Што сам ти ја живео у ропству, поче онај други сељак, то нигде нема. Знаш радио сам на имању једнога грова. А им'о је тај жену лепу к'о слика. Једног дана копам ја у башти, док ето и ње. Но, каже, Милинко, ја и ти се будемо волити.

— Ама баш тако ти каже?

— Да Бог да горео као ова цигара, ако слаг'о! А ја се знаш, мало к'о збуни, није шала, брате. Вала ти, реко, госпо, која ти мене чествујеш и волиш. А и ја тебе волим више него своју жену. (Пусти језик, изреко се више но што треба). После сам живео к'о цар. Шта ош езести, шта ош попити. Ту ти је суво месо, ту ти је печење. За врштук опет млеко.

— Ехехехе! Милинко, бре, смеје се Циганин раздрагано. И ја сам ти, бре, таки.

— Зар ти, Таире., Бога ти?

— Ја, јест. Немој да ти Таир прича шта је радио у младост. Нек ти причају други Цигани. Кад сам пош'о конаку да купим мом татку дуван, а Лепосева изађе пред мене (знаш Лепосаву!). Таире, каже, срце моје, Таире, душо моја; умре за тебе!

— Иди с милим Богом, немој да лажеш!

— А ја велим: Лепосава, а што ти мене толико оћеш?

Стеван се диже. Нешто га пекло у грудима, стезало. Није могао више остати у затвореном простору. Изађе из воденице у ноћ, а за њим у души онај пискави глас, који га жалио.

Изађе на сеоски друм. Из даљине допире отегнута песма:

„Збогом Смиљо, одох у џандаре,
у џандаре, у најгору војску!"

То некакав граничар опрашта се на поласку. И ехо понавља у ноћи последње слогове.

Оставши сам, Стеван поче мислити о себи. Сећао се свега што се збило те ноћи, ма да је између њега и тих догађаја лебдела магла, црвена и усијана. И немир се поново увлачио у душу. „Сигурно је побегла Цвета, ко зна где ли лута сад." Крв се поново узвитла, запламтеше очи. Грознипа га све више тресла.

Најједном му се учини да неко из мрака иде њему. Из таме, из склупчаног, црног облака излазио неко и смешио се. Стеван рашири зенице, заустави дах: Цвета! Прође ближе, ухвати га за руку и осмехну се тужно.

Господе, Господе, одагнај сотону од мене! готово крикну

Стеван и паде на земљу. Потом мир. Сам, на друму, са лицем окренутим земљи, клечао он, док је ветар повијао суху траву.

Чинило му се да се она наднела над њега, хвата га за рамена да га подигне, да му се загледа у очи. И све се више припијао уз земљу.

Мајчице, нико ме неће, нико не разуме, шапутао земљи. Молих Бога, његова милост увек ми доцкан стизала (притом се стресе); молих људе и браћом их звах — они ме исмејаше. Теби се сад враћам. Узми ме, мајко, шапутао пригушено.

Осећао да је у души његовој нешто прекинуто. Да се раздвојило нешто, опустело.

— Хоћу да живим одсад као звер, да крикнем радосно сунчевом рођењу, да се закикоћем са пролећем. Хоћу крв своју да пролијем на зеленило маја, да вриснем пригушено, пун снаге у јесен. Узми, мајко, шапутао земљи.

Било једном, причао му на ухо ветар, у овом пољу што сад спи, било једном. Као огроман див дише земља, тутњи нешто у њеним грудима: живот, животи нови ничу. И глас некакав тако тих, па опет далеко се чује: не требаш ми, не требаш ми! То му земља прича. Ја сам ти живот дала, ја сам те однихала, шапутала земља. Иди па живи! Кад постанеш леш, љуштура сува, смакнута са плода, онда ћу те примити. Над смрћу твојом накалемићу нови живот. Не требаш ми, не требаш ми, говорио глас.

Мајчице добра, преварише ме, гушио се Стеван. Родитељи моји рекоше: Бог те из кала створио! Пљуну у прах и замеси га, па духну дах свој у то тесто и би човек.

И би човек, и би човек, смејао се ветар.

И би човек, понови земља. Но коме ћеш дах свој предати? Ко ће наставити твој живот? Где ти је душа? У крви твојој?

У крви твојој! — шапну ветар.

— Рекоше ми: грех је имати крв! — настави Стеван. Ја сам је мучио, затварао у челичне окове своје воље, умотавао у тамне велове молитве. Узми ме, мајко!

Грех је не живети, грех је не живети — тутњала земља.

Грех је не живети! — понови ветар.

И све више Стеван се припијао уз земљу, заривао прсте у њу, прислањао усне на корење и траве. И све више се грчио као црв.

* * *

Одлежао Стеван после те ноћи два месеца. За све време врућица га тресла и говорио неке неразумљиве речи. А потом болест почела ишчезавати. Смиривало се тело. Само су очи још увек биле раширене, као да се упињале да нешто далеко пред собом открију.

Каткад скочи са постеље, припије се уз под и ослушкује. А кад узнемирена чула не могу да ухвате никакве гласове, онда гребе прстима под, копа и поново ослушкује.

Тада га родитељи с муком дижу у постељу и чувају. А он виче, отима се, моли:

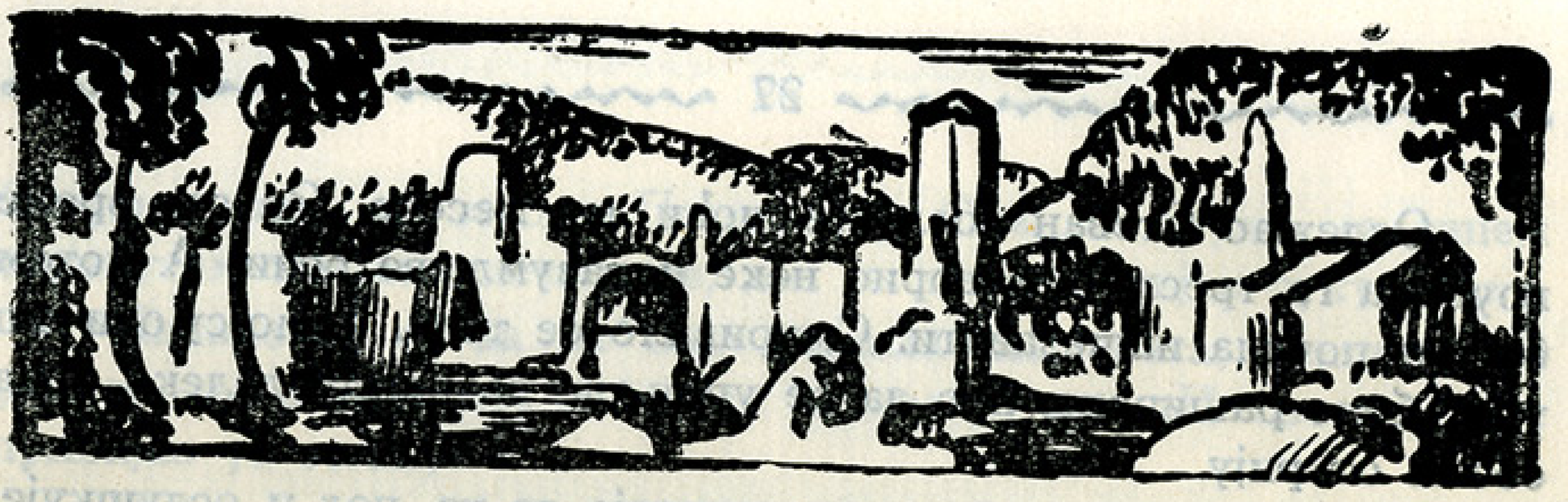
— Земља говори, ви грешници, пустите ме да слушам, земља говори! Па се загледа у кут собе и остане тако као да се сећа нечега. Обраћа се шапатом оцу:

— Је ли, чико, зашто свети Никола намигује на мене?

И дуго, дуго гледа у икону, која му се благо смеши са зида.

Петар И. Лазић

Октобарско јутро

Земљу буди студ ведрине,
Од магле се брда пуше,
А провидне куле тмине
Нечујно се до дна руше.

Покривена првом сланом,
Обнажена, модролика,
Протеже се раван... Страном
Орача се дигла вика.

Јутарња је звезда давно
У незнани свет утекла.
Стрепи поље водоплавно,
Рубом неба крв се стекла.

Сенке сваки пролаз деле.
Мир. Још нигде звона звука.
Хитнуте су прве стреле
Са сунчева златног лука.

Божидар П. Весић

Повратак

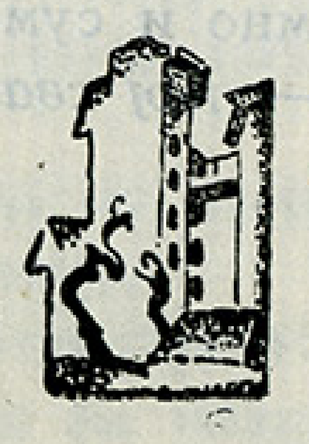
О, знам да ћеш опет доћи
Кад у позни сутон замирише јаблан,
и сном девојачким заспи река мала,
а врба усни свој плави сан.
Волећеш ме опет у тој ноћи,
али смрзла срца и без идеала.

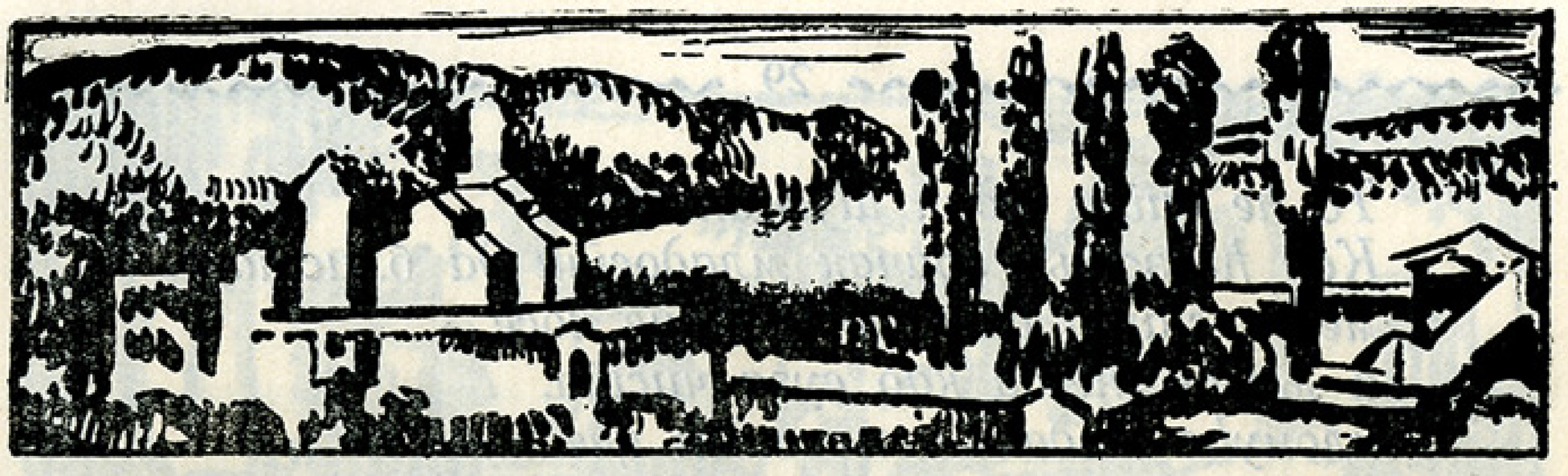
То ће бити један тужан сретан
Кад ће задњи зрачак младости да блиста,
месец сјајни да сребри наше косе,
а љубав, негда као суза чиста,
клонуће тада к'о покошен цвет...

И стари стид ће да засипа и веје
смрзнута и јадна срца наша,
на крилима ноћи блудиће тада месечина
и просипаће чежњу из својих страсних чаша
на мирисне и цветне шумске алеје,
ал' чежњом нашом завладаће тмина.

О, знам да ћеш опет доћи
кад стари рибар пусти барке своје
да низ реку плове као лабудови,
и да тиху песму у сутону поје,
ал' знам да ће те ноћи,
ко јесење лишће, увенути сви моји снови.

Полексија Т. Стошић

Из енглеске лирике

Томас Худ
(Thomas Hood)

На самртном одру

Лебдели смо над њеним дисањем васцелу ноћ, посматрасмо њен дубоки клонули дах, док се у њеним грудима талас живота колебао тамо-амо...

Тако смо немо изгледали да говоримо, кретали смо се као сенке — баш као да бисмо хтели пола својих сила да јој дамо, да јој живот продужимо.

Наше наде разгониле су наше страховање, а страх нам је уништавао сваку наду; кад би заспала, мишљасмо да је преминула, а кад испусти душу, мишљасмо: заспала је...

Јер кад нам освану тамно и суморно јутро, и њене се смирене трепавице склопише — *њој свану сасвим друкчије јутро но нама.*

Ричард Монктн Милнис
(Richard Monckton Milnes)

Ишла сам крај потока...

Ишла сам крај потока, минула поточару, али нисам могла да чујем како поток жубори, а воденичко коло се беше ућутало; ту не беше вреве од скакаваца, ни птичјег цвркута, — удари мога срца беху сви звуци што сам их могла чути...

Седох испод једног гранатог бреста, загледах се у његове дуге, дуге сенке, а кад се оне већ у недоглед отегоше, мене то не уплаши: ја сам ослушкивала да чујем бахат корака; била сам на опрезу да чујем реч, али куцаји мога срца беху једини звуци што сам их могла чути...

Али њега нема, — не, он ми не дође; — ноћ се спусти самотна, ситне звезде изгреваху једна по једна, свака на свом златном трону; вечерњи ћув миловаше ме по образима, лишће је нада мном треперило, — но куцаји мога срца беху једини звуци што сам их могла чути.

Саморане сузе навреше ми на очи, кад наједном осетих да неко као да стаде иза мене, нечија рука ми се спусти на раме, — ја осетих љубав у њеном додиру: привукох је ближе к себи, ближе... ни речи не прозборисмо, а удари наших срдаца беху једини звуци што смо их чули...

(С енглеског *J. M.*)

Икона

(Цртица)

Над Лаћевцем плану небом огањ Господњи црвено и страшно као на судњи дан. Изгледаше као да је огромна буктиња о тле ударена па се целом половином неба просуо разбуктали огањ. Хукнуше негде старице и застрепеше у слутињи на неко предсказање:

— Помози Вишњи!...

— А тамо доле, удну села, где тутњи мутна поточина, пече ракијски казан, и око њега изваљени погани пецари они на којима није реда.

Марко из Брлога изађе из пецаре, раскорачи се насред дворишта и зевну из свег гласа:

— Их, месечине, по Богу брате!... Кажу, овако у ноћи на месечини, утопљеници изађу на обалу па се пруже. У руци им место свећа месечев кремен, да виде на дну. Само глас људски не сме тамо да дође, јер им се угасе светлила па не знају натраг.

Враћајући се натраг, изусти нешто безбожно и уђе у пецару.

— Бапске приче, наставља Јово Батало, крвавих очију и риђих бркова. Пустахија. — Ја сам својом руком скидао ђердан с врата Богородици, па ништа... Ех, попови...

— Лако је то говорити. Али кад затутњи земља, застење негде планина, боме пукне ти у репу. Слаб је створ човек. Ја

сам својим очима гледао кад човек побесни: пена га спопадне, врисне... ух...

Наједном шикну врео млаз комине.

— Продера се казан!

Остоја Вејин скочи и зграби грдну боблију земље и тресну на опасно место, да се затресе огњиште. Размаза је снажним рукама, погледа затим у небо и рече:

— Пазите, људи, колики је месец. Ко котур воска...

— А ја опет велим да нема ничега, настави Батало. Ни Бога!

— О, будало... Како ничега нема? То не може бити. Неко је морао све ово створити.

— Е, реци ти мени, ко је дао да се ја опијам? И зашто?...

— Е па зашто се опијаш, нико те не нагони...

— Али ја ево пијем, па шта ћеш сад!

— Будала си ти, драги мој, па не знаш шта говориш, јави се Лазо Чичић. — Да си мање погледао чаши у дно, боље би било.

— Нисам ја будала! А ти што мислиш да си газда и да си зато паметнији, вараш се љуто. Опет би тебе Батало жедна преко воде превео.

— Знаш ли ти, Јово, стаде пред њега домаћин Јоја, имам ја икону Богородице оковану у сребро, што су је моји стари донели из Русије, која исцељује. Болесник сав у ватри. Гори! Метнеш икону на њега, а он одмах: Дај да једем! Ко руком однесено...

— То ти реци својој жени, насмеја се Батало.

— Донесиде му је, тако ти Бога, заинтачи Марко, нек види.

— Е, тешко је. Чува се то, светиња је.

— Немој сада, Јоја, него изнеси је, волио бих да му покажеш.

Најзад пристаде. Уозбиљи се, опра руке у води и уђе у кућу.

Сви ућуташе. Мучно. Износи се некаква икона, стара стотине година, чудотворна. Црна а на њој сребро. Ћуте и дишу тешко као заморене животиње. У казану је бесно кључало, а ракија је истицала из вијугаве цеви танким оштрим млазем: огањ претворен у текућину.

На вратима се показа Јоја са иконом. Ишао је споро, лагано, стењући као да носи терет. Слика је била црна тако да се није ни видела, само је сребро блештало као светитељске кости.

Спусти је на столицу и сви се загледаше у њу ћутке. Подиђе их нека потмула страва.

— Будале, шта бленете у ту даску? Слика ко слика...

— Батало, Бог ти је памет одузео, па лајеш... И не спадаш међу људе, животињо!

Батало скочи накострешен, изобличен мржњом и прије икони.

— Богородица? ха.. ха... ха... и, пре но што би ко очекивао, лупи ногом у икону да одлете под кацу. — Ето... избаци пригушено, кратко. — Ето, понови, и крочи корак напред стиснутих шака. Стиснутих вилица, исколачених очију зверњао је око себе. Сви се згрануше, а онда у Марка из Брлога уђе бес и без речи одалами Батала цепаницом по глави. Звекну тупо, суво. Настаде ломљава у мраку. Људи се избезумише.

— Тако, скоте, рече Марко силазећи Баталу са груди, који је лежао раскрвављен. — Хоћеш ли још?...

Поседаше сви на ниске сточиће, обрисаше зној и прихватише ракију, псујући Бога и небеса. Јоја потиштен унео икону у кућу и хуче:

— Лудак...

Једна жена утрча, виде шта је и лелекну запрепаштена и задовољна што ће селом да пронесе новост: убили Батала!

Батало уздахну дубоко, покрену се телесином и диже полако, полако као брег крвав на врху. Из темена је цурила крв. Погледа око себе несабрано и зајеча као гора: а.. а... а... и стресе главом.

Ћуте. Видећи га онако крвава и блатна, обасјана огњем испод казана, учини им се веома бедан. Пијан човек! Зар су га требали овако премлатити? Скитницу и бескућника који се потуца од немила до недрага и који се тако у њихово село дотепао. Нико не зна где је и има ли икога на свету, бедник.

Подигоше га и дадоше му ракије.

Пије и говори:

— Хвала вам, браћо. Сиромах сам човек. Без икога свога. Не трпи ме нико и зато сам зао, проклињем себе и све. Говорим свашта... Ах, шта сам ја... обори главу и глас му паде као маљ.

— Ништа то, ракија, — промрси неко из мрака.

— Није, није ракија, браћо. Знам ја све. Гризе ме нешто па то ти је. Волио бих заплакати, али не могу. Тешко је то, људи, кад се не може плакати. Стоји ми нешто, ево овде и ни макац.

Обори главу још ниже, готово се пресави. Црвени му се у одсеву огња голо раме.

— Имао сам ја сина, браћо... ех какво дете... па умрије. Жену... па умрије. Све умрије. Остаде само Батало. Сам као окресано дрво у гори. И пије Батало, пије... Веле: гле оне пјандуре! И прорајта Батало све: и грунт, и кућу, и коње... Хе, није ми жао. Жао ми је само што не могу заплакати...

Тренутак ћутања. А онда, најједном, усправи се седећи и повика:

— Али не боји се Батало! Никога се Батало не боји! Ево вам: сеците, режите, убијте Батала!

Раздрљи кошуљу на грудима и заокружи погледом по мраку:

— Ево, ко ће. Није Баталу жао умрети...

— Батало, брате, јави се мек глас из мрака, нећемо. Жао ми те као свог рођеног брата. Опрости...

И приђе му Марко из Брлога, чучну поред њега и наслони му руку на раме. Батало пређе руком преко темена и окрвави руку.

— А шта је ово? А? Шта је ово? На!... и лупи га шаком у главу. Али се Марко не наљути, него га загрли:

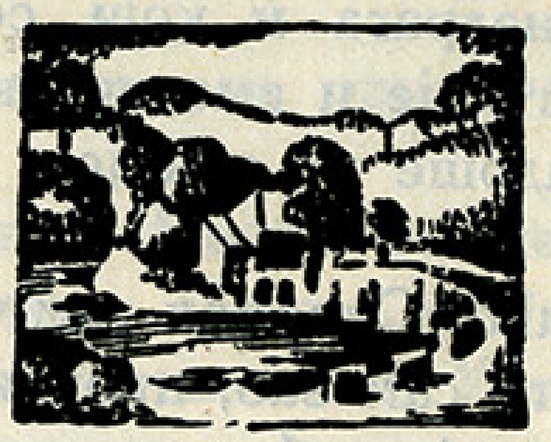
— Нека си, нека си... ево, удари још. Ево...

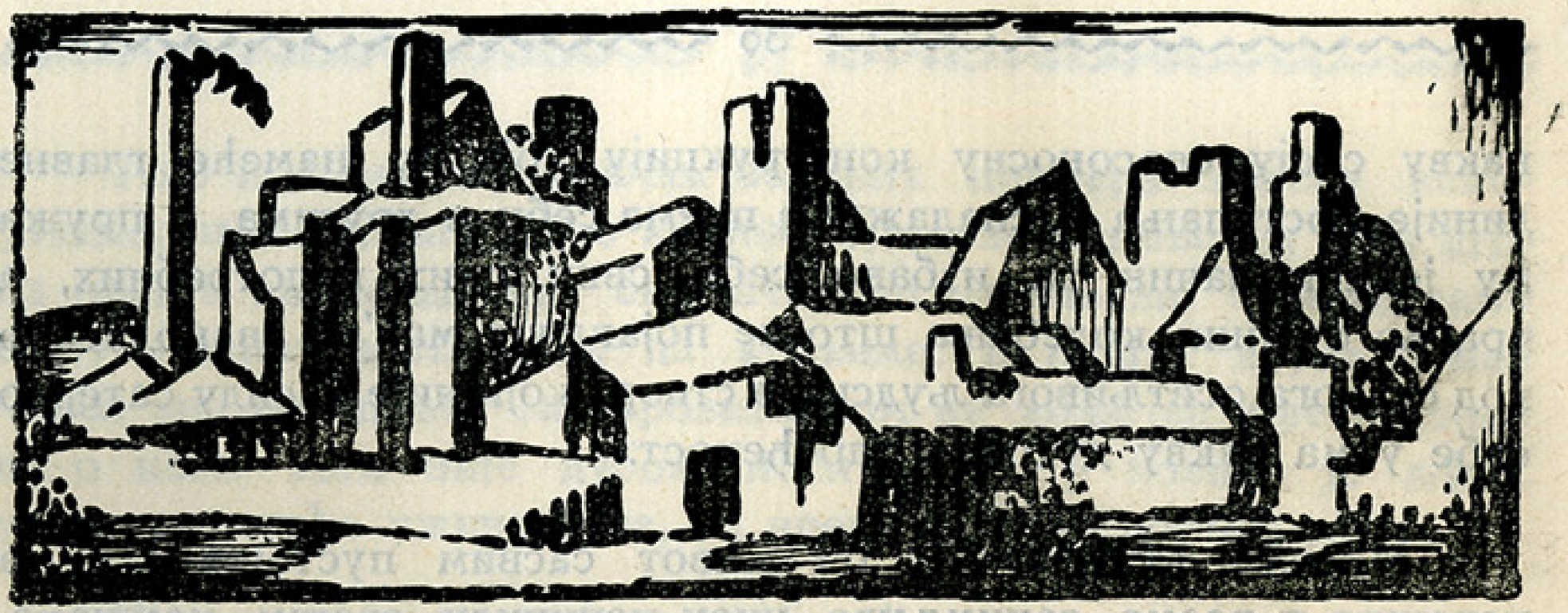
Прилази затим судићу, захваћа ракије и даје му.

— Деде да заборавимо.

Батало се загледа у њега. Одједном свима се учини као да се он накашља или засмеја чудновато. Али Батало се заплака грубо, искидано...

Емил С. Петровић

Филозофски одломци

Само смо ми једини одговорни, преступни према себи и глупи кад пустимо да нас неко трује, а не учинимо томе крај из кукавичлука, из каквог обзира целисходности, из млитавости, или из оне штетне радозналости која нас каткад гони да што дубље загледамо у моралну ружноћу другога, чак и по цену да се о њу сами добро оцрнимо.

Није неизводљиво остати, на крају, победносан над устремљеношћу непријатних људи и злих прилика кад се има довољно коренита отпорност и прекаљеност. Али има нешто што је немогуће спречити ни онда кад је човек обдарен најзавиднијом челичношћу, — наиме да, неизбежним преображајем, не остане, пред собом и за себе, после трења са стицајевима и после судара са противницима, — знатно грубљи, горчи, и, уопште, гори него што је пре тога био.

Велика је ствар постигнута ако однос између два људска бића дуго времена не падне испод висине надахнућа и усхићења. А узајамна добронамерност и изврсно извођена свест о дужности није изглед што усрећава. Та свест се, уосталом, и не ствара самоникло. Она се, обично, остварује на подлози извесне количине урођене честитости и каквог темељно измозганог категоричког императива.

Пред ропским и недостојним испаштањем, наметнутим од ближњих, с једне, и пред језовитом и нерешљивом неизвесношћу шта је после смрти, с друге стране: човек може да нађе за своју душу излаз из мучења само ако увек има пред очима

какву своју спасоносну конструкцију која му намеће главне линије поступања и сналажења према себи и другима, и пружа му једини начин да избави себе свих оних непотребних, а крајње очајних, колебања што се појављују мал'не свакодневно код свакога осетљивога људскога створа који није насилу сатерао себе у ма какву духовну одређеност.

Многим људима био би живот сасвим пустошан, да га успешно и веома занимљиво нису испунили својим манијама.

Какав узалудан подвиг мозгати и закључивати зашто је неко поступио на неки од нас неочекивани начин! Као да смо у стању и узроке и поводе сопствених поступака да прегледно и коначно поређамо испред својих очију!

Има људи тако кржљавих душа, пресушених изгледа и спутаних могућности, да је тешко претпоставити како њих, уопште, може да задеси каква значајна и садржајна несрећа.

Са собом, несумњиво, имамо и највише и најмучније посла. А кад нам самоузнемирености досаде, учини нам се, са довољно разлога, да је готово исто толико мучно и бесмислено борити се са собом колико и са другима.

Кад поштено расправимо у себи питања о допуштеном и недопуштеном, о добру и злу, — како нам тада изгледа савршено незанимљиво шта о томе мисли свет, и како нас он процењује!

Главно је да ми сами стекнемо правичну и непоткупљиву свест о својим огрешењима и неисправностима, и да заложимо сву своју израђену вољу за то да их исправимо, савесно, без одступања, и по најбољем умењу. Кад достигнемо такву уздигнутост, онда нас је стид што смо трошили много умешности да заклонимо од ближњих своје погрешке, и да се, украшени неком обманом, прикажемо као исправни. „Errare humanum est", — а само мегаломани и морално неурачунљиви људи верују да њима никакво етичко чишћење није потребно. Зато треба мирно пустити хипокрите да патетично узвикују како смо ми пуни грехова, а како су они безгрешни. И баш зато што су наши осуђивачи најчешће морално испод нас, будимо честитији од њих: дајмо им заправо кад нас изобличавају, све док при томе остају у подручју истинитости. Али, нажалост, они га тако брзо прекораче!

Ако и после нумерички обилних примера људске непоузданости, ипак начинимо крупно душевно питање од тога што од некога нисмо добили оно што смо очекивали, — онда само своју ограниченост ваља да кривимо, и ништа друго. Уман човек зна да ништа са вероватноћом не може да претпостави ни о коме кога није дубоко испитао. А у колико је људи, уопште, могуће уживети се, за време једнога постојања?

Има случајева кад је потребно једнога човека поставити у довољно велико растојање од себе, па извести о њему ваљане закључке. Наиме није доста расмотрити изблиза безизузетно свакога, јер постоје многе неисправности, недостатци и маније којима тек даљина условљава помол и допушта зрачење.

Да ли у коме човеку постоји довољно благородности и одигнутости од земље, што даје најотменију способност: да сметне с ума увреде што су му разни људи обилно наносили, и да све друго пре ради него да смишља како ће да им се одужи равном или гором мером? Очајна је, доиста, појава коју наше испитивање одлучно потврђује и емпирички неизбежним начином уопштава, — наиме да готово сваки оштро мотри и записује све што му је нажао учињено, и искоришћује или сам ствара прилике да врати ударе. Па бар да занемарује ситне жалбе! Али не! И они који би, према својим друштвеним положајима, имали да предњаче умом, не испуштају из вида ни најбезначајније ситнице што су их повредиле, него их будно чувају у себи чак и после освете, — само онда преливене неким кукавним тобожним задовољењем. Где је личност толико окренута избавитељским висинама, да више нема никаква интереса за оно што је међу људима рањаво, и што је наказно у својој сићушности?

А, у ствари, ко може да повреди наше вечношћу преображено биће? И ко је у стању да нам нашкоди кад смо нашли праве себе? Не осврнути се на увреду, не чути је, превидети је, не одговорити на њу, није само мудрачки, него је то једини могући став за свакога ко уме да раздваја привидност од суштине и ништавност од вредности. Кад би они што насрћу на нас расветљене знали колико бесмислени посао чине, зацело би осетили стид од своје промашености.

Треба оплакивати само оне који до последњега даха нису нашли начина да кратковиде своје очи отргну од земаљских заплета, забуна, гађања и осветољубивости.

Кад нас снађе истински бол што нам лудо грчи душу, а што се односи на ону свету област у њеној интимној дубини, онда видимо колико смо неразумни били кад смо, са срамним духовним нехатом, пуштали да се, ипак као препреке, стало-жавају у нашем расположењу неизразите бедице од свакида-шњега животнога трвења и од целога онога низа површности са којима он као да је органски срастао.

Ширити видике другога, зацело је особито племенит и човекољубив посао. Само онај ко га самопрегорно врши, треба да се измири с тиме како његов васпитаник може, врло лако, дрско да продре у његове личне границе, и да, можда, велики неред начини у њима.

Све је, у крајњој линији, добро прошло, ма колико човек удараца да је примио, ако је само био у стању да унутрашње своје тековине очува неповређене и високо наднесене над при-видношћу неважних а негативних протицања овоземаљскога живљења.

Д-р Ксенија Атанасијевић

Бетховен

Мало је музичара чија је вредност некада толико спорена од савременика, па и познијих поколења, као што је то било чињено према Бетховену. Почевши од Вебера и Мендел-сона, па до немоћне и често пакосне убедљивости једнога Дебиси-а, који је у Шестој симфонији видео некакве краве на зеленој ливади и слушао „швајцарску кукавицу", било је пуно њих који су покушали да с парчетом дрвета у руци гребу нешто на циновском постољу Бетховенова споменика. Један од првих који су га у Немачкој одмах разумели и подигли на висину генија, био је књижевник Хофман, писац чудовишних и фантастичних прича, музичар од невоље, директор опере, чиновник у пруској Пољској, пропали геније и пијанац. Требало је, ипак, чекати да дођу Шуман и Вагнер; да Менделсон покај-нички свира Пету на клавиру пред Гете-ом, који такође није разумео Бетховена; да Вебер дирigује неке од Бетховенових

симфонија; да сва та ненадмашна дела опију и очарају прво духове ван Немачке, па да дође заувек неокрњена слава једнога од највећих стваралаца људских. И Седма, која је Немцима изгледала као дело неуравнотежена или пијана човека, постала је за све „оргија ритма", дионизијска бура, вртлог свију страсти фламанског банчења на кермесу; и Трећа и Пета, које су биле много дугачке савременицима; и Девета, која је и самоме Вагнеру изгледала као „проблем без решења" док је није чуо у Паризу, под управом славнога Абенека; Менделсону као композиција која не може да причини никаква задовољства; другима као дело тривијално и без укуса: постала је врхунац људског стварања, ремек-дело које ће да прође неоштећено кроз векове.

Слободоуман, тврд, несавитљив као и данашњи Фламанци, чију је крв носио у венама, Бетховен налази брзо себе, кида с прошлошћу, ништи све форме и мрви у прах све калупе. Бунтован по темпераменту, он тражи слободе не само у форми, него и у исказивању. Готово све његове композиције су ода независности човековој, слободи општој и личној. Нема ту ни трага од дисциплинована Немца. Бетховена нарочито привлаче трагичне и бунтовне личности из историје: Кориолан, Егмонт, Бонапарта конзул, коме посвећује своју чудесну Трећу, и цепа посвету кад чује да се Бонапарта преобразио у Наполеона. Мучно да постоји, каже Клосон, каква лепша и узбудљивија страна у историји човечанства од Бетховенове увертире „Егмонт". Човеку се чини да чује кад на дашчани под губилишта падне одсечена глава. Једно од ремек-дела у Бетховенову стварању, она је једна од највећих и најдубљих химни слободи и надмаша за неколико копаља у висину и ширину готово слабу Гете-ову драму.

Зато је целокупно његово дело пркос, борба са судбином, отпор боговима. И онде где се пада, пада се кроз отпор, кроз шкргут зуба, кроз тутањ елемената, кроз фијукање пада, који никад не исказује потпуну немоћ, и истиче сву величину страдања. Ништа у људском стварању није језивије ни безгранично није од тога стрмоглављења светова у пропаст, чега често има у Бетховеновим делима. Онај хаос од тела која падају у пакао на једној чувеној Рубенсовој слици, необичан је и страшан, али изазива само визију. У другом делу Седме, кад се од простих и једноставних акорада у челима и виолама, подржаваних басовима, развије до врхунца једно чудесно привиђење поворке изгинулих ратника, чије сени полагано и кроз трепет одлазе у

вечност, има, на завршетку мотива, један такав пад у бездан. Почињу га плаховито и немилосрдно виолине, прихватају виоле и чела, и завршавају басови, бетховеновски претећи и снажни. Потом, кад Бетховен заврши тај пад, остаје у души један страховити тутањ стропоштавања, кроз одупирање и клетве срушених живота људских. То што се после осећа неизрециво је. Човеку се чини да је присуствовао једној од највећих катастрофа и да се то продужава и даље, у бескрај, без престанка, изван домашаја људских чула, док непрекидно, и за читаву вечност, фијучу кроз васиону пресамићена и стрмоглава телеса.

Утицај те бунтовне музике тога „љубавника слободе" у доба романтизма, за време обнове краљевства у Француској, док је упорно, пред свима очима, живела велика и непобедна сен корзиканског каплара, био је нешто невиђено и неслућено. За време свирања Пете у Паризу, преплављени изненада осећањем братства, грлили су се и љубили људи у партеру, плакали од незнана узбуђења, и износили из сале своје онесвешћене жене. Пренераженi, нагло, од нечега ненадмашног и недоживљеног, слушајући кроз циновске акорде Бетховеново опомињање на прошлост, на неугаслу славу, на грохот који су проносили по свима пољима Европе, ван себе од узбуђења, устајали су са својих седишта бивши Наполеонови официри и војници и викали: vive l' Empereur!.. Балзак, који је за себе говорио да је Наполеон у књижевности и није признавао никоме да има више генија од њега, погнуо је главу пред последњим делом Пете.

То величање слободе, тај отпор човека према свему што би могло да стане на пут његовој независности, наилази на израз готово у свима Бетховеновим композицијама. Има у посмртном маршу Треће и туге, и револта, против смрти. Ропће и ту човек, али кроз једну огромну жалост коју мора и Бог да чује и да разуме. Ту је, веројатно, Бетховен највише заграбио у вечност. Она бетховеновска жеља за слободом, онај револуционарни пркос према свему што је наметнуто без пристанка људског, све се у томе маршу преобраћа у револт. Док јецају виолине, има, готово у почетку марша, један пад у басовима који то исказује, више него, можда, све остало у томе делу Треће.

Пркосан, отпоран и тврд, свестан о своме генију, Бетховен е револуционар од генија, како у своме приватном животу тако и у своме стварању. Као и Микел Анцело, који прети да баци с торња светога Петра страховитог папу Јулија; као Гоја, шпан-

ски сликар, од чијег исуканог ножа мора да бежи кроз отворени прозор победилац с Ватерло-а, Велингтон, после једне мале примедбе о сличности његова портрета под кичицом Гојином: Бетховен набија шешир на главу кад пролази царска породица и одбија једном позив царице да иде у двор. У њему избија и заноси га фламанска крв дедова, вечитих бунтовника, који су се столећима одупирали завојевачу, учинили прве покрете ка организованом отпору властеле, дали прве потезе демократизму у Европи, пронашли први канон у црквеном појању у коме се гласови развијају слободно један према другоме и ослобађају се унисоног грегоријанског певања.

Немац осећањем, рођен у Немачкој, Бетховен је ипак Фламанац, „Шпањолац", како су га често пута звали у Бечу због дугог господарења Шпанаца над Фландријом. Зато је, веројатно, Бетховен први од музичара који се усуђује да независно живи и зарађује свој хлеб, без стидне ливреје једног Хајдна или Моцарта, који су сматрани као послуга разних принчева и грофова аустријских. Кад види војника аустријског, одевена у униформу, Бетховен узвикује презриво: „Ево роба који је продао своју слободу за неколико крајцара дневно!" Ни ласкање ни дворјанство му не полазе ни мало за руком. Кад му се, приликом Бечког Конгреса, поручује да напише за свечани концерат симфонију, Бетховен је компунује нерадо, за паре, свестан потпуно да пише „глупост", која ће својом тутњавом да испуни бубњеве у ушима целоме Конгресу. Зато му је то дело једно од најслабијих, и с правом заборављено.

Ако у његовој музици нема толико грације као у Моцартовој или добродушно-хумористичног као у Хајдновој, нема у њој ничега удворичког. Снага, духовна безбедност човека који је раскинуо све ланце, то је музика Бетховена. Има ту пуно тврдоглавости и несавитљивости фламанске, која се не да ничим поколебати. За онога који макар мало познаје данашњег Фламанца, има у Бетховеновој музици пуно података за размишљање, можда исто толико колико и на сликама Рубенсовим или Јордансовим. Једна од његових композиција која је врло карактеристична за ту чисто фламанску срџбу, то је квинтет, *opus 29*, за који Берлиоц каже на једном месту: *Fureur indomptable... Délire frénétique.* Једино тако, из фламанске несавитљивости према свему што спутава, може се разумети онај напис Бетховенов на партитури његове *Missa Solemnis*: „и, нарочито... победа"...

То неспорно фламанско у Бетховену, што су подвукли

готово сви музиколози у Европи, и неки од немачких, много љути Немце. Француски писци: Ромен Ролан, де Визева, Продом, Хевеши и Белгијанац Клосон, навукли су на себе мржњу која ће остати вечита, ако је судити по обновљеним нападима од стране Немаца приликом Бетховенове стогодишњице. Неумесно би било и неправедно тврдити да Бетховен није био по осећањима Немац — његова преписка и неке од композиција су за то најбољи доказ — али је исто тако неразумљива срдња Немаца на оне који, истине ради, траже утицај порекла и наслеђенога у Бетховену, и пронашли су доказе који, непобитно, говоре и за Бетховена-Фламанца. Јер, умало се није десило да Бетховен буде рођен у Фландрији, где је, на неколико месеци пред његово рођење, његов отац био добио једно осигурано место музичара и то одбио у последњем тренутку. Не говори у корист Бетховена-Фламанца само то што има и данас у Фландрији, поглавито у Бриселу, потомака његових дедова. Његово име „ван Бетховен« а не „фан", као што га изговарају погрешно Немци, није холандско, као што се то често пута пише, сигурно због тога што је Фландрија у то време, све до 1830., сачињавала Низоземску краљевину. „*Беет*" значи репа, „ховен" произлази од речи „хоф" двориште. Бетховена-Фламанца треба нарочито тражити у начину живота, у карактеру, у самим делима.

Узмимо у обзир једну од главних замерака чињених Бетховену од стране Немаца, његових савременика. Он за многе од њих није био чист музичар, као Хајдн или Моцарт. Свака његова композиција, веле они, јесте по један догађај из сопственог живота, по једно душевно стање. Замерке, сигурно, сасвим оправдане, које га толико одвајају од осталих немачких музичара, од којих је једино за Шумана музика постојала као исповест. Компоновати, значило је за Бетховена, како каже Клосон, мислити, разговарати, бацати на хартију тренутна осећања или осврте на прошлост. Нема осећања људског да га Бетховен није осетио, продубао и ставио у музику. „Цела му је душа у делима", како оправдано каже његов велики пријатељ Вегелер. Да човек упозна живот Хајднов или Моцартов, потребно је да прочита ипак њихову биографију; Бетховена је довољно слушати. Јер ко од нас може у вечитом осмеху Моцартове музике да открије човека чији је живот био непрекидно трпљење, који је зими играо валцер са женом да би се угрејао?

Сем приватног живота, бујна и неподношљива карактера,

који су забележили сви његови савременици као неко чудо и реткост у ондашњем фриволном али добродушном Бечу, Бетховен је Фламанац по начину исказивања, по бунтовности, по размерама својих дела. Нема ту ничега немачког, толико специфичног код једнога Вагнера, у претеривању, у замарању, у често дедуктивном тражењу приликом развијања једне музичке мисли. Оно пиктурално и ненадмашно код Бетховена битно се разликује од сликарског момента код Моцарта. Опажају се одмах не две различите душе, не два музичара, него две расе, два различита поимања, два средства за гледање и експресија. Са тог ненадмашног сликарског у своме стварању, Бетховен је често пута био неумесно упоређиван с Рембрантом Холанђанином, или Тение-ом Фламанцем. Други, по нашем мишљењу сасвим оправдано, нашли су сличности између Бетховена и највећег фламанског сликара, Рубенса. Обојица имају толико заједничких особина о којима је Тен волео да пише и који их је ставио у „каријатиде човечанства". Треба им заиста обојици дугачкога даха, простора у коме могу да размахну, и размера које би у других упропастиле дело, да код њих буду крајњи израз савршенства и форма у којој једино може да ствара њихов гениј̀е. Кад Бетховен компонује своју Осму, за коју ипак тврди да је боља од Седме, он је назива „мала симфонија", због малих размера у којима се креће ова „Апотеоза игре"; Деветој, која има да добије рубенсовске размере, додаје хорове. Рубенсу су потребни читави зидови катедрала у Милану, Анверсу или Париском Лувру; боје које блеште; нага људска тела чији мишићи пуцају од снаге; жене из чијих дојки пршти млеко у вис, као водоскок; кукови тешки, дебели, пуни фламанског меса и здравља; лица која брекћу; покрети који носе у себи више вихора и телесне узнемирености од сваког другог осећања.

За то фламанско у Бетховенову стварању најбољи су доказ његове последње три симфоније: Седма и Осма са свог фламанског оргијања, са смеха, веселости и бестијалнога здравља; Девета са својих рубенсовских размера, са победе и глорификације радости, која је, и поред Шилерове Оде, постојала дотле као неотмено и сељачко осећање гомила, да је Бетховен са својом Деветом попне на висину и оплемени као меланхолију или тугу.

Осма, „мала симфонија", како ју је Бетховен звао, можда је најтипичнија за то фламанско у Бетховенову стварању, на-

рочито њена два последња дела. То је фламански кермес, лудило покрета, још и сад чувена фламанска неумереност у уживањима, у јелу, у пићу, у игрању, у претеривању свега људског. То су баханалије, бесна ронда која се витла на широкој пољани, као у оном чувеном Рубенсовом кермесу у Париском Лувру. Све је засиљено, захуктано, занесено и неумерено. Распусност је фламанска, претерана, сензуална. Лудило и радост узимају на се размере поднебља. Чује се фијук курјука, женских прегача, заморени дах играча, тутањ ногу, распусно поцикивање из свију грла. Бог Бахус је сишао на земљу и залудио сва срца. Радост је људска, ни мало божанска. Нема ни сенке олује на небу, ни помисли на судбину, на гоњење богова и срдити отпор човека. Све је у смеху, у витлању, у осећањима земаљским. Има пуно пасажа који подсећају на Рубенсове или Јордансове слике „*Le Roi boit*“ (Краљ пије). Пију гомиле и вриште. Притуљене страсти избијају неуздржано под тешким пивом фламанским, и пут дршће од алкохола, од додира без устезања, од мисли греха које изазива успаљена крв. Ако у овој симфонији нема ничега божанског у осећању, као што умесно запажа Ромен Ролан, има у њој земаљског треска и беса, има земаљског греха, искушења, подавања свима страстима људским, има телесне и живинске радости фламанске према животу, има потпуног неодупирања људског томе тренутку баханалија кад вриште раздрагана сва осећања; има лудила које доноси распојасаност у навикама; бестидности коју изазива тешко фламанско пиво, које мучно може да поднесе стомак неког другог Европљанина.

И менует из Осме је, и поред све грације, нешто фламанско: од дама, чије се присуство осећа у мотиву који се непрестано мења између хорне и кларинета и које, као на некој Тение-овој слици, посматрају кермес сељака, па до обичног, скоро вашарског мотива у пистонима, који опомиње на неког Брегеловог гајдаша што се попео на испражњено пивско буре да дува избуљених очију, напетих образа и сав црвен.

Исто тако је у првом, трећем и последњем делу Седме. Жеља да се пређе у оргијање избија одмах, још у почетку симфоније, да задобије врхунац у трећем делу, који пресеца један изванредан мотив из наше Далмације, и у четвртом, кроз један распустан мотив руске игре. Треба умети слушати ове симфоније, па видети лесе играча које не знају за замор, чије ноге иду све бешње за захуктаним ритмом игре. Бетховен каже да

је био „раскопчан“ кад је писао те две симфоније, толико различите од првих шест.

То фламанско у стварању код Бетховена необично је изразито и у његовом приватном животу. Недисциплинован, тућинац и неразумеван у Бечу, неуредан, алкав, свађалица, Бетховен је републиканац и једини револуционар од генија који се родио у Немачкој. Још пре сто и више година рекао је Мозер: „Оно што је најкарактеристичније за Немца, то је покорност“. Бетховен је сав отпор стегама и Аустрији, чија га полиција прати и бележи му сваки покрет, сваку реч. У своме одупирању свему што притискује Бетховен је бруталан, презрив, опор и неотесан. Музичар слободе, титан који је скрхао све ланце и дигао личност човека у својим делима можда више у висину од свију декларација Француске Револуције, Бетховен је исто тако велик као човек, који је у њему раван музичару од генија.

Ни његов начин рада не одаје ни мало уредна Немца. Све је код њега изванредно и неочекивано. Не завршава му се ни једно дело онако како га је у први мах замишљао. Мотиви, прибележени на брзу руку, једва да у делу чувају првобитну замисао. То се ни у ком саучају не дâ упоредити с методским радом једнога Брамса или Вагнера. Бетховен изненадно оставља симфонију која ће после да постане Пета, и пише на душак Четврту. Спремљени мотиви за какав концерто или квартет ускачу изненадно у Пету, у Фиделио, у Шесту, у Missa Solemnis или обратно, да, најзад, нађу своје право место. Бетховен ради по неколико композиција у исти мах. Зато су се многобројни музички историчари, и теоретичари, они који све подводе под анализу, па и геније једнога човека, толико мучили с Бетховеновим нотним материјалом и назвали га нередом. То је, нарочито, чудило педантне Немце, који се нису опоменули да је Бог створио свет из хаоса и да је, можда једино зато, Бетховенов геније могао да створи ред у нереду и да се ослободи свега што спутава једну бунтовну мисао.

Збиља је тешко рећи да ли је Бог дао коме већу снагу стварања. Има композитора који су написали много више, на пр. Моцарт и Хајдн, овај последњи нарочито. Оно што ће да очува Моцарта, то је ненадмашна грација, веселост, чаробна светлост и дубина његових композиција, у којима нема ничега замрљаног, ничега нејасног, где све блиста у светлости генија. Моцарт увек говори као мађионичар, са чега је често пута упоређиван с великим сликаром Рафаелом; Бетховен говори

као божанство. Нико од њега није сишао дубље у наше душе и у њима открио оно што нисмо ни наслућивали у себи. Крај њега, као и при читању Достојевског, сви смо богати човекољубљем, незлобиви као јагањци, способни и сами за велика дела. Јер, и поред генија једнога Баха, Хендела, Хајдна или Моцарта, једини Бетховен изгледа као музички феномен који се не да објаснити и чије се дејство на наше душе може само констатовати, код свакога различито. Научна излагања и анализа његових дела дејствују сухо и неубедљиво. Отуда толика и разноврсна тумачења његових композиција, међу којима, често, има и гротескних. Отуда, несумњиво, и то да ни један од познијих музичких романтичара није смео одлучно да крене за њим; сваки од њих, вели Клосон, више је волео да се врати на добро утрвени пут традиција, што је било лакше и захтевало мање смелости.

Од тих утрвених путова у музици, од стега традиција, од стварања у сенци другога, Бетховен се брзо ослободио. Касније кад је већ успео да буде свој и кад је помишљао да пође утабаним путовима других, то му није полазило за руком. Независан скоро у почетку стварања, кад је у питању симфонијска музика, Бетховен је за драмску музику под утицајем Керубини-а, Гретри-а и других композитора француске комичне опере. Онде где престаје да бива свој, Бетховен је најслабији. Трновити и тешки путови у симфонијској музици су му подстрек позив на отпор, изазивање стваралачког у генију; на утабаним стазама других он се мучи, муца и готово престаје да буде Бетховен. Његов „Фиделио" ће се одржати више због увертире и имена композитора него са своје вредности, која је далеко од тога да буде равна другим његовим делима.

Али зато, у тим другим композицијама, нико није био већи од њега, не само у музици него, можда, уопште од постанка човечанства. Што се нас лично тиче, ми га стављамо на прво место, пре Микел Анџела и Леонарда да Винчи, испред Данте-а и Шекспира. Никад један човек, ма колико био прост, није био позван да учествује у нечем већем људском него кад слуша Бетховена. Има у његовим делима сваког од нас, посебно и укупно. Као да божанство говори, кроз његове џиновске скале и бетховеновску срџбу, кроз претеће и моћне басове, који грме из незнаних дубина и тутње у душама као опомена која долази право из вечности. И то код Бетховена, што, по речима књижевника Хофмана, прелази у неизмерно, тече код њега стално

као река, неумитно, судбински, и носи као бујица. Руше се светови и слаби човек пркосно окреће лице предвиђеноме, ропће и клеца, да падне заувек или да победи. Све то долази код Бетховена без напора, предвиђено, објашњено и могућно, као логичка последица постојања и трпљења људског. У једној од својих опсежнијих студија о Бетховену, Бранко Лазевић упоређује девет Бетховенових симфонија са девет катедрала. Нама се то чини недовољно; то су девет светских музеја, девет чуда европских, девет огромних и постигнутих снова људских, завршених, заокругљених, забележених на небу, заштићених за вечност од пожара, од земљотресја, од крађа или рушилачких ратова. То су дела којих се скрнављење не може дотакнути, ни безбожност, ни неразумевање познијих нараштаја.

Ритам Бетховенових дела, каже згодно један француски музиколог, то је његов живот. *Увод:* радости и жалости дечачких година у Бону; *алегро:* његове прве године проведене у Бечу; *ламенше:* кад наиђу први љубавни болови и први знаци неизлечиве глухоће; *скерцо:* кад се све то буде преболело, кад геније надвлада све болове и кад се смех руга недаћама живота; *йобеда:* на крају, бесмртан у очекивању смрти, које се његов геније више не плаши.

Јер, тек у заранцима живота, и поред бунтовне прошлости, Бетховен се коначно ослобођава свега. Он постаје без окова у религиозном погледу, у погледу строгих естетских правила, која су у многоме могла да окују онако велики геније какав је био Бах. Нема код њега ни оног тешког симболизма, који толико пута смета слободи мисли код Вагнера. Човек у музици се први пут појављује с Бетховеном. За њега се све људске емоције усредсређују у души, које он искоришћује као нико пре ни после њега. Нема од Бетховена већег примера унутрашње енергије ни конкретније замисли као јединке.

Узмимо за пример његову Трећу. Има у музичком стварању човечанства свега три револуције: Бетховенова Трећа, Шубертов *Erlkönig*, који ништи француску романсу, грациозну али готово увек површну, и поставља његов ненадмашни *Lied*, и Мусоргскога *Борис Годунов* са својим дубоко човечанским и шекспировским елементом у музичкој драми. Револуција у музици учињена Трећом, једна је од најзначајнијих откад се зна за ту вештину. Иако Мусоргскога *Борис Годунов* има страна с којима се не може ништа упоредити у светској музици; иако је његов утицај био огроман на позније стварања у модерној; Трећа

Бетховенова је генеза свега, извор, постанак модерне музике; слобода у изражавању, први и божански крик једне ослобођене уметности, размак у простору који се не да сагледати.

Да би се боље разумело шта је бесмртна Трећа у Бетховеновом стварању и светској музици, треба се прво осврнути на његове две раније симфоније. Обично се тврди да је Бетховен у Првој и Другој био под апсолутним утицајем Хајдна и Моцарта, и поред пуно доказа који тврде противно. Треба, на пример, узети у обзир његов први, други и трећи терцет пре Прве. Ту треба видети са колико сигурности дели Бетховен своје теме између инструмената. Затим, његова скерца, која сачињавају прави симфонијски елеменат. Има, на пр. у терцету *opus 11*, мотива за чувени скерцо из Пете. Ту, у тим терцетима, треба тражити првобитну и већ независну мисао Бетховенову.

Прва синфонија, после три наведена терцета, представља другу фазу у стварању Бетховенову, фазу борбе између прошлости и његова генија. Ту заиста постоји менует, као и код Хајдна, по форми и облику, али не и по ритму, који је два пута бржи него код његових претходника и више је скерцо него менует. Сам почетак Прве наглашује нешто иово и неочекивано: септакорд у доминанти, акорд у „еф“ и „це“ дуру који модулирају у „ге“ дур. То је нечувена смелост, младићко тражење ефеката, нарочито жељена тонска неизвесност (случај с тимпанима у Петој), коју Бетховен воли често да употреби. Али, то није неизвесност у стварању, као што су многи то хтели да виде у Првој; можда је боље оценити то дело као једну интересантну и генијалну синтезу целокупне људске музичке делатности до Бетховенове Прве. Јер, и поред извесних сличности, које постоје више у форми него у експресији, Прва је пуна наговештавања идућих трпљења, сенки које тренутно промичу, титрају се и ишчезавају, и као да већ наглашавају шта све очекује Бетховена, најнесрећнијег великог човека што га је човечанство икада имало.

Има у Првој још нечега што одаје Бетховена младића: жеља да се допадне публици и да му композиције буду пуне светскога блеска. У времену кад компонује Прву, музика је за Бетховена још увек вештина за увесељење и забаву, као код Хајдна или Моцарта; али, на другом месту његова стварања из те периоде, у сонати *opus 10*, може већ да се осети велики Бетховен, озбиљан, дубок, презрив према старим формама, Бет-

ховен који компонује за самога себе, дајући најинтимнији део себе својој инспирацији.

Друга симфонија, такође, остаје само по форми угледање на Хајдна и Моцарта; али, ипак, ремек је дело. Само је Бог просуо више светлости кад је делио дан од ноћи. Све је ту светло, видно и ново. Нестаје менуета, да се појави чудесан скерцо, снажан и хумористичан, да, можда само зато, подсећа на Хајдна. И поред тога детаља који опомиње на добродушнога Хајдна, Друга је ипак више наклоњена Моцартовом начину стварања; само, тај је начин увећан, преображен, доведен до степена на који велики Моцарт није могао никад да се попне, ни у својој најбољој симфонији „Јупитер". Друга, иако изгледа конвенционална, одлучан је корак ка раскиду и ослобођењу од традиција. Велики и самосталан пут већ се оцртава на хоризонту. Бетховен је већи сада од својих претходника. Трећа симфонија може да дође.

Прво извођење Треће изазива чуђење, недопадање, оштру критику због дужине дела, посмртног марша и скерца. Запажају се велике особине те симфоније, али се недостаци, због тога новога у композицији, чине много већи. Суд је готово свугде неповољан. И онде где се критичари устежу да искажу своје мишљење, осећа се неодлучност, збуњеност, очекивање да се та симфонија чује још који пут пре него се донесе дефинитиван суд. Ипак, готово сви осећају да је Трећа потмула борба између Бетховенова генија и прошлости, са које ће да попуцају калупи старих мајстора. Сви осећају, такође, да су досадашње форме недовољне Бетховену да све искаже, да га традиције гуше и да га инспирација гони да иде својим путовима.

Све је ново у Трећој. Кроз величање слободе, наилазимо и на ослобођење од стега, од правила, од наслеђеног. Трећа, то је нова архитектура, нови контрасти. Бетховен ту више није музичар који жели да се допадне; он је сад, пре свега, искрен и дубок. То га, ипак, не одводи далеко: сразмере су сачуване, претеривању нема места, спољашња форма је нова, али чврста. Сваки инструменат постаје независан и креће се слободно кроз целину. У Трећој је цела позната музика, цело људско знање и умење. То је славље хероизма свију времена. Једна Бетховенова особина избија победоносно: нестрпљење и снага, што се већ назире у немиру Прве и у крају Друге. Уместо уобичајеног *Andante*, Бетховен ставља посмртни марш. За онога који жели да осети како ће Европа после извесног броја година да прими

вест о смрти Наполеоновој, потребно је да чује тај марш на неком симфонијском концерту; Бетховен га је нарочито компоновао за тај велики догађај. Како после тога, пита се један француски музиколог, ставити какав сладуњави менует или неко обично финале? У посмртном маршу корача сама смрт; у скерцу који наступа, мешају се хиљаде гласова, кроз шапат и тутањ, кроз грохот и веселост, подржавани претњом басова. Тек ту хероизам људски задобива једну универзалну вредност. Могу сад мирно да почивају сви хероји човечанства, од највећих па до заборављених; сви они сад имају свога песника.

Тек сад кад је нађен прави пут, Бетховен је већи од свију пре њега, и досад од свију после њега. Четврта симфонија је сушта противност Трећој. Нема буре, нема прогањања судбине. Бетховен је срећан и заљубљен, помирен с људима, са утишаним свима демонима у себи. То је најсрећнија периода у његову животу. Светлост пада на Четврту као од сунца. Све је снажно, али без осећања кобног и судбинског. Дело је много више везано и чвршће склопљено од ранијих симфонија. Нема ту ничега ни драматичног ни бунтовног. Нема ни крикова победе или ликовања. Констрасти су често пута нагли и неочекивани, али досежу бетховеновску висину. *Adagio* у Четвртој је можда једна од најчистијих медитација Бетховенових. *Finale* је цело у љубави. Противник није оборен на земљу ни изгажен ногама; он је сад примирен и удаљен, безопасан и без намере да се још једном врати. Четврта је са тог лирског и медитативног једна од најтежих за извођење. Нема људске нежности која се може упоредити с *Adagio* у Четвртој; нема ни већег ни дубљег израза људског у срећи и блаженству.

Пета, чувена и популарна, једна је од најчуднијих концепција Бетховенових, по мишљењу самога Вагнера. Пета је борба човека са судбином, триумф воље и отпора. Гомиле гласова се одупиру једном јединим инструменту, кроз хуку напада које чине масе, да оборени човек на крају ипак победи, и то кроз какав триумф! Први део представља куцање судбине на врата композиторова, које чине унисоно скоро сви инструменти. Овде се одмах намеће један детаљ од необичне важности. Бетховен је ставио на крају другог и четвртог такта корону на „es“ и „de“. То на први поглед изгледа безначајно, можда и случајно стављено од композитора; али, избришите ту корону, видећете одмах шта сте урадили. Судбина ипак куца на врата, али кратко, сухо, без одјека, без тутња у души онога коме прети.

Претња постоји и даље, само слабија, без моћи да заплаши, готова да напусти борбу ако наиђе на отпор. Ти ситни детаљи којих, видећемо доцније, има толико у Петој, као и у другим симфонијама, чине једну нечувену моћ сликања, опажања, изазивања све дубљих утисака код скушалаца, нека нејасна опоминьања на прошлост, на доживљено ко зна где и кад, у каквом душевном стању и под каквим околностима.

Andante из Пете је, по нашем мишљењу, врхунац Бетховеновог стварања, нарочито осам тактова у почетку *Andante*. Завршетак тога дела симфоније, кад басови и чела, подржавани од осталих иструмената, понављају исти мотив из почетка овог дела Пете, исказују све што уједињено човечанство може да осети од узвишеног и доброг. Пред том тутњавом басова који исказују једну титанску радост човечанства, беже сви демони, и мир се спушта на срца. Нема ту ничега распусно фламанског, као у Седмој или Осмој. Ту, у Петој, треба тражити оно што је најсветлије у људима и поверовати у крајну победу добра над злим. Сва позније дела у музици немају толике етичке вредности као *Andante con moto* из Пете. У Петој, можда најбоље, избијају неколико особина Бетховенових: прво, оно његово понављање мисли или узвика у писмима пријатељима, у говору, у компоновању. По неколико пута се враћа исти мотив и чара све силније и дубље. Други, много слабији од Бетховена који су прихватили тај начин, замарају. Осећа се да не казују ниште ново ни другојачије. Док то враћање на првобитни мотив изгледа као подвлачење и рашчлањивање једне мисли која се непрекидно развија и кипи, код других, Шуберта на пр., то је просто препричавање и једна згодна олакшица. Можда је у том бетховеновском понављању Вагнер пронашао свој лајт-мотив. Ових понављања нарочито има у Петој, као да композитор хоће навалице да укаже на насртљивост судбине и на све муке човека пре но што победи. Последњи део Пете, чије смо дејство изложили у почетку, то је један фантастичан скерцо, с једним уметнутим терцетом, који као да је игра титана. Ништа се силније не може замислити од утисака на људску душу него што је *Finale* у Петој, у коме праска триумф, радост са победе, ликовање, које је универзално, као и славље хероизма у Трећој. Све оно што потреса људску душу од радости и нада, од страховања кроз отпор, од сурове и немилосне борбе са судбином па до победе која је безгранична, све је ту нашло места у чудесној Петој.

Има у Петој још један детаљ: задовољити понекад и визуелно код слушалаца. Пример *Andante*, кад главни мотив пређе у виолине. Шума од гудала се заједно таласа с мелодијом. Тај збир визуелног и музичког у једном одређеном тренутку, кад мотив, рашчлањен и продубен, достигне сву снагу емоције, не да се упоредити ни с којим делом Бетховенових композиција. Има још један детаљ у томе делу Пете. Двапут, у бетховеновском понављању истог, док се мотив провлачи кроз виолине и чела, испрсне из оркестра један кларинет, који се креће у истом правцу, рекло би се сам за себе и, као да је сишао с неба, прожима оркестар, бојадише, трепери изнад свега једва чујно и доноси појачане емоције, које налећу на душу као поплава. У Петој долазе до израза још неке карактеристике Бетховенова начина компоновања којих, иначе, има и у другим његовим композицијама. То је завршетак једне фразе: неколико пуних акорада, често пута јако подвучених, и одмах затим нова мисао. То личи на неки предах, ударање тачке, пре но што се пређе на нови став. Осећа се да Бетховен хоће нарочито да каже да је о томе све речено и да одлази даље.

Све симфоније, сва дела Ботховенова, показују једно необично богатство инвенције, машту која је бескрајна, стваралачке моћи чије се границе једва могу наслутити. Свака је симфонија дело засебно, ново, различито од претходног, рађено друкчије, продубено до ситница, с детаљима који приањају за целину и пружају једно осећање више, једно стремљење више. Шеста, звана Пасторална симфонија, карактеристична је по оном што је од сликарског било у Бетховену. Онде где би се Моцарт, Хајдн или неки други музичар XVIII века, ограничио да дâ једну дескриптивну свиту елемената, чисто спољашњих, Бетховен се повлачи у себе самога и даје своје личне утиске, више него природу. Кукавица и славуј, то су само детаљи, потка кроз једно чудесно полифоно ткиво, светлосне искре које искачу кроз реминисценције једног несрећног човека који је само у природи наилазио на мир души и волео „више једно дрво од човека". Пред том природом Бетховен је дете; то је геније у детету, усхићење душе ослобођене од свега што може да изазове нешто друго, а не природа. И она свечаност сељака, и она бура, и онај поток чији се жубор осећа, све је то враћање себе у првобитно стање човека, враћање, отворена срца, у страсне молитве Творцу, враћање природи после страшних духовних

трпљења кроз несрећну љубав и сиротињу, кроз глухоћу која расте и све своди на унуграшњи живот, на звукове, који одсад тутње само у души, више никад у слуху.

Има, ко зна колико, бура у музици; само ни једна да се приближи бури из Шесте, која пара небо. Средства која је Бетховен употребио врло су проста, па, ваљда стога, остала до данас ненадмашна. Сви други, Росини на пр., у увертири *Виљем Тел*, чија се музичка вредност не може спорити, и Вагнер — да наведемо само ову двојицу—успели су само да створе атмосферу буре коју осећамо, али не преживљујемо као код Бетховена. Код других, елементи служе за сликање у чисто пиктуралном смислу; код Бетховена, елементи остају као такви, природа, разбешњена, грми и прети из оркестра, засиљени ветрови бришу тле и мућа цепа облаке кроз тутањ тимпана и басова. Нема ту осећања вештачког у компоновању: мућа се руком хвата у облацима и своди у оркестар. Шеста је најмање патетична симфонија Бетховенова, и поред буре која све замрачи за кратко време.

После Шесте, која је пуна реминисценција, захвалност природи, враћање дечачком доба усхићености, Седма и Осма чине прелаз ка Деветој, која је крајњи израз ослобођења и џиновски корак ка Оди Радости. О Седмој и Осмој смо довољно говорили у почетку; остаје још да наведемо чисто словенске мотиве у Седмој.

Трећи и четврти део Седме припадају Словенима, по мотивима чисто словенским које је Бетховен увео у ову симфонију. Трећи део припада нама, четврти Русима. Има један наш мотив из Далмације, који се креће око једног учвршћеног тона у виолинама и пистонима. То учвршћивање тона код Бетховена често је и подсећа на ону жељу Архимедову да нађе чврсту тачку у васиони и да преврне земљу. Око једног таквог чврстог ослонца окреће Бетховен наш мотив из Далмације. И Јадран мирише, блескају таласи, на којима јаше помамно јужњачко сунце, и Врбник над морем као да топи своју сенку у пучину. Има јаких доказа да је та мелодија наша: њен карактер, терца која је могућна кроз цело кретање мотива и тако и употребљена од Бетховена; потом онај познати дур-мол наших мелодија, који је Бетховен генијално осетио и употребио акорд у молу кад, дефинитивно, заврши тај мотив, који проводи два пута кроз тај део симфоније.

После свега грандиозног и надљудског, постигнутог у симфо-

нијској музици, Бетховен осећа да му се сада намеће синтеза из свега онога што је осетио лично од патње, љубави или кратке среће у своме животу. Једанаест пуних година чека Девета на ред, да би, најзад, добила рубенсовску форму и нешто дотле невиђено у симфонијској музици: хор. Тај последњи део симфоније је донео највише мучења Бетховену око компоновања, доцније и око извођења. Бетховен није могао, по сопственом признању, да компонује за људске гласове; он је увек осећао у слуху инструменат. Услед тога је било грдних мука, чак и свађа, са солистима и хором, који су имали први пут да певају Шилерову Оду Радости из Девете. Истина је да опера и Lied нису полазили Бетховену за руком. Људска реч и слик су му оковали полет, и она интимна веза између поезије и музике, тако савршена код Шуберта и Шумана, Бетховену недостаје. Кад се зна какво место заузима Девета у његовом стварању, лако је замислити какав је џиновски полет имао да учини Бетховен, да би смрвио све тешкоће Шилерових стихова и рима и да у једном пркосном налету отклони све што је сметало инспирацији.

И у почетку Девете ухо не може одмах да одреди тонски род кроз који се креће композиција, све до петог такта, у коме снажно избија „de“ mol. Одмах затим се развија још једном победоносан и неисцрпан геније, који открива људским осећањима један неслућени свет, пун тајанствене и недостижне лепоте. Први део Девете, то је једна од бура у Бетховеновој души. У томе делу Бетховен поново изводи на светлост сенке и немир из прошлости које је био сахранио у Седмој и Осмој. Једно неспокојно ишчекивање преплављује одмах цео оркестар. Демон, силом изазван, појављује се још једном. Драма се продужује. Изненадно се појављују мотиви из Друге и Пете, из Шесте, из Седме и Осме, и беже брзо. Скерцо даје места једној пасторали, коју изводе кларинети и обое, и по замисли превазилази пасторалу из Шесте. *Анданте* у Деветој је једна од најсвечанијих мелодија које је Бетховен компоновао, истинска молитва, у којој је све божанско и недостижно. Пуна сећања и носталгије, то је осврт на прошлост, на кратке тренутке минуле среће. Две теме иду једна крај друге. Две се љубави додирују: небеска и земаљска. Затим свега тога одједном нестаје. Прво један крик ужаса, одмах потом хаос свих осећања страсти и сукоба. У безумној трци пројуре сви елементи симфоније. Улећу претећи громовити басови и гоне сва привиђења. Ода Радости

може да дође и с њом Ослобођење, изливи пријатељства и Љубави, „јер је Љубав сестра Радости".

Девета је, по замисли и по свему што се захтева од извођача и диригента, дело највеће и најсмелије које је икада људски мозак смео да замисли. Ода Радости је жеља Бетховенова да га нестане у вечности. Зато он у Деветој гони од себе целу прошлост, младићка сумњања, радост материјалну, љубав према природи и своју активност човека. Девета, то је синтеза стварања највећег стваоца људског кога је судбина, живога, била одагнала са света.

Има истине у тврђењу Огиста Конта да мртви више сачињавају човечанство од живих. Међу тима које смрт није могла да обори, Бетховен заузима једно од највећих места, можда и највеће.

Стојан В. Живадиновић

Литература: Les symphonies de Beethoven, J. G. Prod'homme; l' Elément flamand dans Beethoven, Ernest Closson; Beethoven, par Edmond Vermeil; Beethoven, par Vincent d' Indy.

*Биотичка вредност људског материјала у племену, народу и држави**)

I

По аналогији са циклусним током индивидуалног живота појединих органских јединака, ми смо себи створили мишљење да и читави родови из биљног и животињског царства, њихове врсте и пасмине као органски комплекси, као колективне индивидуе, морају имати свој одређен (кад јаче кад слабије изражен) цикличан ток укупног живота. Другим речима: упоређујући ток живота сваке органске јединице са животом читавих родова и врста, ми себи представљамо да и свака животињска или биљна врста, као колективна јединка, мора имати свој стадијум развића или еволуције до завршне зрелости; извесно доба кулминације, — акму свога живота; своје доба инволуције или сенијума физиолошког — цикличног старачког опадања, па, најпосле, и

*) Из низа чланака под насловом *Проучавање Народа.*

свој физиолошки, у својој организацији одређен завршетак; свој природан, неизбежан, већ самим нормалним животним процесима условљен и изазван крај животу: своју природну, или, како бисмо то медицински рекли, *своју физиолошку смрт.*

Али у ствари није тако. То мишљење основано је само на аналогији, а нема стварне потврде. Напротив, фундаментални закони Биологије уче нас да у одређеном времену и по одређеном типу опадају и пропадају само поједине индивидуе органског света, а да колективне јединке њихове — саме врсте тих организама — живе другим, трајнијим животом. По природи свог склопа, одржавају се, множе се, занављају се, регенеришу се, развијају се, усавршавају се постепено и полако, али стално — без застоја и престанка, и трају све дотле док им том физиолошком опстанку и напредовању не стане на пут који унутарњи или спољни, њиховој органској природи стран, или баш сасвим противан, агенс — у толикој мери, да постепено изазове битније поремећаје у правилним, физиолошким односима. Поремећени физиолошки односи изазивају патолошке појаве, а патолошким појавама је природна последица опадање и дегенерација, па завршно и смрт из патолошких узрока — т. зв. *патолошка смрт.* Она се обично јавља или као последица аномалија у сексуалном и генеративном животу те органске врсте са опадањем плодности по броју, или у опадању по квалитету: — у облику дегенеративних процеса саме организације, дакле као постепено опадање, пропадање и изумирање.. Много ређе пропадају и изумиру поједине врсте живих створова као жртве каквих космичких појава и катастрофалних уништења en masse.

Према томе, *разлика између посебних и колективних органских индивидуа је у томе што прве већ по својој физиолошкој организацији морају у одређеном — кад мањем кад већем — размаку времена опасти и пропасти, а друге не.* Колективне органске индивидуе могле би трајно живети и напредовати па да се својим физиолошким животом никако не истроше. А ако погдекада и код њих дође до опадања и уништења, оне не опадају и не пропадају по законима физиолошке инволуције у одређеном времену, него само утицајем патолошких процеса. *Оне, дакле, изумиру само патолошком смрћу.*

II

Тај исти основни закон органске природе влада и животом људских заједница и целог људског рода. И човек, као органска

јединка, као индивидуа, мора (већ по својој физиолошкој конституцији), кад пре кад после, али увек и безусловно у неком ограниченом времену умрети, све да га раније и не снађе и не савлада каква болест или друга која животу противна сила (нокса), која поједине функције живота спречава и уништава — отприлике исто онако као што мора навијен часовника после извесног времена стати. По физиолошком закону своје организације, он је, тако рећи, већ од свог зачетка понео клицу смрти у себи.[1] — Он се стално троши као пропулзивна снага избачена метка или стреле; он ватром свога живота тихо сагорева; он је управо од свог првог даха плен животних процеса... И том вечном, неумољивом закону природе још нико од људског рода није умакао.

Сасвим друкче стоји са колективним животом човека, са животом целог људског рода и његових саставних делова у великим масама, дакле у људским заједницама: са опстанком и и напретком појединих племена, народа, раса и држава. У њиховој организацији нема физиолошких погодаба за неизбежну ретроградну метаморфозу; нема исконских узрока за старачко опадање и завршну инволуцију па, према томе, ни повода за неизбежну смрт. Напротив, у њихову саставу је све тако подешено, да омогућава трајан опстанак, а са поступном еволуцијом и известан напредак. Човека као личност и појединu индивидуу одржава природа само дотле докле он својим личним животом може да послужи њеним правцима и циљевима, — у првом реду размножавању и усавршавању своје врсте — дакле њеном квантитативном и квалитативном напретку.[2] А чим он тај период свога века преживи, одмах га почне упорно и немилостиво напуштати и с дана на дан приметно поткрадати. Тим сталним поткрадањем предаје га (кад пре кад касније, кад брже кад спорије) процесима старачке инволуције, па најпосле и терминалном, завршном акту тога опадања — смрти. Тако уништава једну генерацију, да спреми места за другу; тако изводи нове снаге за нове задаће и циљеве, за нов живот и напредак. И док тај физиолошки процес инволуције старијих генерација и еволуције нових поколења иде својим природним, правилним,

---

1 „Nascentes morimur, finisque ab origine pendet“ (Manilius), што значи: „Чим се родимо умиремо, и у зачетку спрема нам се крај.“

2 „Sie fördert ihre eignen Zwecke nur.
Der grösste Egoist ist die Natur“
(A. Roderich)

нормалним путем и темпом, својим физиолошким током, дотле се неокрњено нижу колена за коленима, као непрекидан ланац исконских енергија, да својим снагама биотичку вредност својих предака обнове, попуне, замене, па у нечем и надмаше. Према томе је сасвим јасно да *докле год живот људских заједница тече тим начином, дотле не може бити речи о опадању, а још мање о коначном изумирању појединих племена, народа и раса у човечјем роду.* У таквим приликама они ће се стално и без прекида замењивати и занављати, допуњавати и усавршавати... а то ће рећи: не само себе у животу одржавати „вегетирати", него и напредовати.

Ту биолошку појаву запазили су већ ранији посматрачи и мислиоци. Један међу њима изражава се о њој овим речима: — „Људи умиру, али човек, та врста, која мисли и ствара, цвета и развија се непрестано"[1].... А велики дух Гетеов заоденуо је ту истину у ове дивне и дубоке мисаоне стихове:

„Uns hebt die Welle,
Verschlingt die Welle:
Und wir versinken...
Ein kleiner Ring
Begränzt unser Leben...
Und viele Geschlechter
Reihen sich dauernd
An unseres Daseins
Unendlicher Kette."

(„Gränzen der Menschheit")

То исто потврђује и Наука. Апстрахујући од тачних проучавања појединих појава у животу дивљих људских племена и њихова опадања услед тога; то нам доказује и судбина културних народа из прошлости. Тачнија, биолошка анализа историјских догађаја несумњиво утврђује да су племена и нареди, државе и расе, којих је у низу векова са лица земље нестало, изумрли не својом физиолошком, него својом патолошком смрћу: својим било квантитативним, било квалитативним назадовањем и опадањем. Та појава понављала се често у прошлости; она се истиче и у садашњости, а јављаће се, без сумње, и у будућности. И ми морамо признати да само од *правилног квантитативног и квалитативног занављања једне веће људске заједнице зависи њен опстанак и напредак.*

---

1 — Die Menschen sterben, aber der Mensch, die denkerde und schaffende Gattung, blüht, gedeiht und entwickelt sich fort und fort.

III

Квантитативан и квалитативан живот и напредак једне веће људске заједнице, рецимо, племена, народа, расе или мешавина њихових у једном већем, рецимо, државном склопу представља један веома сложен процес: један читав комплекс узрока и дејстава. Правилан, физиолошки опстанак и напредак већих људских друштвених јединица зависи од веома многобројних и врло разноврсних чињеница[1]. То би се могло рећи већ и за простије прилике у људским заједницама прошлих векова, а за данашње веома компликоване још с много већим правом. Из масе тих чињеница гдекада је тешко ценити која је од њих у извесним приликама била пресудног значаја.

Па ипак, та оцена није немогућна, штавише није тако ни тешка као што на први мах изгледа. Ма с које стране то питање посматрали, морамо признати да је *једна од најпресуднијих међу тим чињеницама баш сам човек,* или — да се у овој прилици послужим подеснијим и потпунијим техничким термином за овај специјалан појам— људски материјал те заједнице. Све је друго од мање вредности. Особине и особености тога материјала, те грађе, темељ су целокупном животу и напретку саме заједнице.

Ова теза није изданак Новога века. Њу су истицали, одушевљено бранили и заступали већ прастари народи културнога света. Дубоко заснована концепција староиндијске филозофије изражава ту мисао, истина доста завијено и дискретно, али за сваког мислиоца ипак сасвим разумљиво у ове три речи: „Тат тван аси" што значи: „Ти си ти"!... а старогрчка (јелинска) мудрост већ много разговетније, оним познатим саветом: „Γνῶθι σεαυτόν.": „Познај себе!.." Аристотело полази даље. Наслањајући се на тај принцип, он већ одваја човека из круга његових сродника у животињском царству, који се управљају само животињским нагоном и уврштује га у засебну класу називајући га: „Ζῶον πολιτικόν".. И Плато усваја то схватање о ванредном положају човека у органском свету и о нарочитој улози људског рода у целокупној природи, па му свугде даје пресудан значај, нарочито у држави.. Везујући судбину људских заједница по-

---

1 — ...l' histoire de peuples est determinée par de facteurs fort divers (G. Le Bon: „Lois psychologique de l' évolution de peuples")

„De tous les agrégats organiques, c'est la société humaine qui manifeste les connexion et cooperation de forces les plus variées et les plus compliquèes." (Paul de Lilienfeld: „La pathologie social, Paris 1896.)

главито за квантитет и биотички квалитет њихових чланова, дакле за њихову праву, чисто биотичку вредност и способност, Св. Писмо Старога Завета издваја Израиљћане од других савремених племена и назива их „избраним народом", па им баш зато и довикује оне значајне речи, пуне дубоке биолошке истине: „Пропаст твоја од тебе, Израиљу". Још позитивнији је у томе погледу Стари Рим са својим начелним погледом на судбину сваке људске заједнице и целокупног друштвеног уређења кад каже: — *Civium vires — civitatis vis*", „*Моћ државе је у снази грађана.*"

Каснији векови проучавали су то питање са разних гледишта, и велик део најодличнијих умова и стручних зналаца тих времена долазио је до истих или бар сличних резултата. Тако на пр. налазимо тај правац заступљен код великог филозофа Ф. Бекона у овим речима: — „Hoc igitur posito accedamus ad doctrinam de homine. Ea est duplex: — aut enim contemplatur hominem segregatum (philosophiae humanitatis), aut congregatum atque in societate (civilis philosophia".)[1] Враћајући се Аристотелову учењу о човеку, природњаци те епохе и научно исповедају и утврђују тај правац. У Природопису издвајају људски род у сасвим засебну врсту живих створова и називају је „Homo sapiens". — Уврстили су га у категорију кичмењака, која је нарочито својим необично развијеним разумом од свих других животиња толико одмакла, да својим животом и својим снагама не управља тек аутоматски и нагонски (инстинктивно), него много савршеније: потпуно свесно, промишљено, умно, разумно. Од аутоматских, инстинктом, нагоном или рефлексом изазваних и диктованих покрета тела и душе код животиња дошло је, дакле, код човека до свесних, смишљених радња.

Принцип да је сам човек — или боље рећи *људски материјал — пресудна чињеница у питањима опстанка и напретка које веће људске заједнице — племена, народа, расе* — заступали су и многи филозофи, природњаци, социолози и државници новијега доба. Нарочито се у томе погледу истичу: Гете, Хумболт, Дарвин, Ц. С. Миљ (John Stuart Mill), В. Дисраели, С. Смајлс (Simon Smiles), Гобино (Gobineau), Лавасер (Lavasseur), Лебон (G. Le Bon), Лилијенфелд, Шефле (Schäffle), Шалмајер (W. Schallmayer), Плец (Plötz) и т. д.

---

1 Fr. Bacon: „De dignitate et augmentis scientiarum,"— IV. 1.

IV

Тако схватање у питањима опстанка и напретка људских заједница и целокупног човечанског друштва налази потврде и у самој стварности: у пракси свакидашњег приватног, јавног, друштвеног и државног живота. Ма како ми о појединим, ситнијим, крупнијим, па и најкрупнијим, најзамашнијим проблемима и битним појавама у људском друштву теоријски резоновали, ипак нам стварне чињенице у животу показују да велика *већина друштвених појава и догађаја зависи поглавито од самог човека.* Све што стално и редовно изазива покрете и промене у друштву; све што изазива догађаје у појединим деловима његовим; све што у целокупном животу једног племена или народа, једне расе или државе, ствара битне разлике и осетне мене, а погдекада баш и озбиљне кризе или крупне историјске прекрете; све што се у току времена из тих појава и догађаја као крајна резултанта искристалише и као дефинитивна последица јавља, па се најпосле у знатније периоде и историјске епохе издваја: — све је то, in ultima analysi, ипак (било непосредно или посредно) дело или недело, успех или неуспех самога човека, дакле израз и последица његове снаге или слабости, његове активности или пасивности, његових бољих особина и врлина, његових мана и порока. Истина је да и он сам па, према томе, и његове намере и одлуке, његова активност и неактивност, његов тренутан успех или трајан напредак његових творевина зависе од разноврсних прилика у којима се кад нађе, а које нису увек у његовој власти; истина је, пре свега, да ни он не може вечите законе природине по својој вољи, по своме нахођењу и фикцијама свога духа мењати и њима управљати; истина је и то да су човечје снаге и према најобичнијим елементарним појавама несразмерно слабе и немоћне: али је он, ипак, и поред свега тога, (бар донекле) успео да и у тако неповољним приликама поведе успешну борбу са противничким силама, и да у тој борби савлада многе сметње и озбиљне тешкоће. Постепеном еволуцијом у низу небројених векова људски род је у својој телесној и душевној организацији огромне напретке учинио, своје снаге богато развио, своје особине необично размножио, разгранао и усавршио. Управним ходом подигао је своју главу, а с њоме и остало тело из ограничених простора и низина у висину; дигао се са земље према бескрајном небу и отворио себи нове, простране видике... Претварањем предњег пара животињских екстремитета у руке

са шаком и прстима у веома згодну халатљику и необично савршен инструменат за небројене прилике и потребе у животу[1]... а нарочито усавршењем свог развијеног живчаног система и његових центара — мозга и кичмене мождине:[2] толико је телесно и душевио напредовао, толико је испред свих осталих живих бића на нашој планети својим умом измакао,[3] да је себи извојевао еминентан, управо доминантни положај у васколиком органском свету; да је, тако рећи, постао „господар његов." У том супериорном, да не речем суверeном односу, налазио је, наравно, тим више прилика да брже, лакше и свестраније развије многоструке особине и особености своје органске природе у толикој мери, да је могао велик део појава и прилика око себе по њихову дејству дубље и свестраније проучавати, па погдекада и у њихову праву суштину загледати (rerum cognoscere causas). Из тих основа подигао је временом величанствену зграду своје проницљивости, свога знања и умења, своје вештине и уметности, а тиме и своје необичне надмоћности. Наслеђем од предака; традицијама старијих генерација; васпитањем и наставом свога подмлатка; личним посматрањем и сопственим искуством зрелијег доба; маштом и интуицијом; постављањем и расправљањем разних хипотеза; извођењем многобројних научних опита и т. д. толико је своје особине учврстио и усавршио, своје погледе проширио, своје позитивно знање обогатио, да је временом све више и све лакше налазио пута и начина како ће се вечним, упорним и неодољивим силама природе успешно довијати: — како ће их што темељније проучити, да им се може целисходно прилагођавати; којим средствима ће се, по потреби, од њих заклањати и чувати; којим оружјем се од њих бранити; како ће се баш и самим њима у повољним приликама целисходно послужити, т. ј. како ће их што лакше и потпуније за своје циљеве искоришћавати и т. д.

---

1 „Рука допуњује сва оруђа и удружена са разумом даје човеку универзалну владавину". (C. Bell: *The Hand.)*

2 Колика је огромна разлика између два листића т. зв. „прамозга", као што га налазимо код хајкуље, па даље код гуштера и кунића с почетцима „великога мозга" и необично развијеног „великог мозга" код човека!!

3 На једну јединицу телесне површине, за коју чувени физиолог *проф. Д-р М. Рубнер* налази да је тачно сразмерна промету материја у телу (метаболизму) дакле и раду појединих органа — долази мозга у грамовима: код шарана 1·9; код кокошке 2·6; код миша 5·4; код овце 9·8; код псета 11·9; код коња 12·2; код орангутана 28·2; код слона 28·9... код човека-сељака 94·8, а код човека-варошанина 95·2. — Колика је то разлика између човека и животиње!

Уопште узевши, човек је у усавршавању своје телесне, духовне и душевне конституције кроз дугачки низ небројених векова толики напредак учинио, да је разлика између њега и свих других живих створова на земљи постала огромна.[1] И што природа слепо, бесвесно, полако, у току читавих векова ствара, то је сад човек од ње научио, да својим умом и својом руком лако и брзо изведе.

Неравном борбом са природним силама, па онда сексуалним нагоном и диференцираним полом, а понајпре потребом поделе рада упућен је, управо приморан је човек, да у борби за опстанак и напредак своје појединачке снаге удружује и своја средства у узајамном интересу задружно искоришћује. То је покушавао и изводио најпре у кругу малих људских скупина, у крилу своје породице, своје задруге, свога братства или општине, а касније и у великим скупним заједницама: у племену, народу, држави, раси. На тај начин постојале су у свима тим заједницама временом личне навике човека, његови особени назори и правци породички, племенски и народни обичаји, а угледањем, предањем и породичким или племенским заптом и т. зв. „обичајно право“ — дакле нека врста утврђених норматива или регулатива у животу оне друштвене заједнице у којој су се поступно развијале. Његови погледи на поједина питања личног, породичког, племенског, друштвеног, привредног, политичког, религиозног, уопште свеколиког приватног и јавног живота хватају временом корена у ширим круговима и утврђују се, стабилизирају се најзад као одређени правци и поуздане директиве за намере и концепције ширега значаја. Из њих се искристалишу извесне опште норме и специјалне одредбе за живот: утврђени прописи, правилници, уредбе и закони са одговарајућим санкцијама, којима се регулишу међусобни односи и дужности појединаца у породици, задрузи, братству, општини, племену и т. д.

V

На тај начин постајала су и сва уређења људских заједница. Од човека и његових способности, његових особина и особености зависи и друштвено уређење ширега и најширега значаја, дакле и државно и међународно. Он одређује држави облик; он јој даје устав и специјалне законе. Он је позван да

1 Ungünstige äusere Verhältnisse vermag der Mensch — zum Unterschied vom Tier — zu Gunsten der Rassenentwicklung gestalten.“ — (D-r W. Schallmayer, *Beiträge zur Rassenbiologie*, Jena 1905., стр. 100.

одредбе њихове тумачи и извршује. Од њега, дакле, зависи, какве ће принципе у њих уносити, и како ће их у пракси примењивати. А баш начин примене појединих законских одредаба махом је од пресудног значаја, јер се у пракси показало да нема норме и законске одредбе која се не би могла обићи или иначе изиграти.. *И најбољи закони могу остати мртво слово ако су у рукама несавесних или лабавих вршилаца...* Још је Ликург на једном месту рекао: — *Не чини државу срећном закон него — васпитање. Рђаво васпитани грађани не поштују ни најбоље законе*"... а ту исту истину исповедали су и најбољи зналци закона и њихове практичне примене — Римљани. И они се — као што већ напред споменух — питају: шта вреде закони без поштења и савести?.. Римски највећи историчар, Тацит, дошао је у своме проучавању судбине историјских народа до уверења, да „boni mores plus valent, quam alibi bonae leges" — и зато је странац могао постати римски грађанин тек после 30 година. — И Енглези исповедају то исто начело овим значајним речима „Man, not mensures".. Још општије изразио је ту исту мисао Хумболт. Он на једном месту вели: „In der Individualität liegt das Geheimnis des Daseins".

Из човечје главе или из његове душе ничу и разне друштвене установе, а што је у нашој теми још много важније, оне се одржавају само дотле докле одговарају његовој интимној природи: његовим погледима и његовим потребама, а погдекада баш и његовим страстима, заблудама и пороцима. Чим не одговарају савременом духу његовом, он их напушта; поправља их и мења, па погдекада и осуђује, да их сасвим супротним замени. Имао је, дакле, Гобино право кад је рекао: *„Важнија је разлика у људима, него у установама...* и ми сви знамо да се једна и иста установа развија и мења према духу народа који је прима. Човек нити усавршује нити квари коју установу, него је својој природи прилагођава и тек онда она дође до некога дејства.[1] Брак, породица, вера, црква, школа, војска и друге важне друштвене институције не разликују се толико у основним задаћама и принципима колико у начину како их поједини народи схваћају и у пракси примењују. Зато и постоје велике разлике међу тим установама појединих племена и раса.

Та начела су пресудна не само за унутарњи живот једне људске заједнице, него и за њене односе према другим већим

1 *Gobineau:* „Essai sur l' inégalite des races humaines".

највећим заједницама, дакле и у међународном животу. Човек проучава и оцењује прилике и утицаје који долазе споља, ван круга саме заједнице, па се у својим намерама управља према своме осећању и суду, а у своме делању према своме нахођењу и својим снагама. Од њега, дакле, понајвише зависи како ће се поједина питања индивидуалног, народног и међународног живота у појединим приликама схватити, оценити и коначно решити. Он дефинитивно одлучује како ће се на пр. наравствени, религиозни, правни, привредни, политички и сви други односи међу суседним и удаљенијим савременим заједницама регулисати. Он одлучује како ће се кад која већа заједница према даним спољним приликама држати: који ће став према њима заузети, кад и каква ће средства употребити; докле ће у својим тежњама и намерама ићи, и како ће крајње конзеквенције тих односа искористити.

VI

Из свих ових погледа на унутрашњи и спољни живот једне људске заједнице лако је закључак извести. Уопште узевши, може се с пуним правом рећи да је *за савремено стање и даљу судбину свих — било малих било великих — људских заједница од пресудног значаја биотички квалитет самог њеног људског материјала*, дакле соматичне (телесне) и психичке (интелектуалне, сензитивне и моралне) особине и особености њених чланова[1] Сума њихове физичке природе по апсолутном броју и по релативном бројном напредовању (прирасту), по телесној конституцији, физичкој отпорности и просечном трајању њихових снага (дужини века); ниво њихова колективног интелекта (духа), амплитуда и етички дигнитет њихове емоционе сфере (душе); начин којим цео менталитет њихов до израза испољавају (карактер) — укратко: заједничка обележја њихове целе физичке и психичке индивидуалности дају правац и тип целокупном животу заједнице — породице, племена, народа и расе, па, евентуално, и смеса њихових: држава са мешовитим становништвом. Ти фактори одређују им првенствено њихову етичку и биотичку вредност: њихову привредну и об-

1 — Друштво није никакво одређено биће, нешто не знам шта, што живи засебно и изван јединака: оно је састављено од индивидуалних јединица. Друштво је производ бескрајног броја индивидуалних напора. (D-r Jules Rochard, *Traite d'hygiene sociale.*" Paris, 1888.

Од биолошког развитка сваке поједине породице зависи развитак велике породице — народа. (D-r T. Burgdorfer, *Das Bevölkerungsproblem.* München, 1917.)

рамбену способност; грађански тип у заједници; политички положај у унутрашњим и спољним питањима; међународан дигнитет; културну улогу у човечанству и т. д., а у даљим конзеквенцијама и њихов историјски значај у прошлости и будућности[1]

Тако схватање људског материјала и његове колективне вредности у људским заједницама већег размера има својих чврстих биотичких основа. Оно није лепо смишљена и срећена, али празна фикција појединих мислилаца, поникла из читавог низа произвољних спекулација и магловитих хипотеза, него је непосредна последица, неодољива конзеквенција чисто биотичких принципа и њихових примена на проблеме о постанку, опстанку, животу и напредовању сваке живе јединице, сваког удружења једнородних организама, па и друштва човечанског. — Јер ни велике, ни највеће људске заједнице — племена, народи, расе, државе — не постају, не живе, не напредују и не пропадају по другим неким особеним, нарочитим законима, него по општим, вечним законима органске природе, — законима еволуције, евентуално инволуције — па се од њих не могу еманциповати. Ни људске заједнице нису, дакле, по својој суштини ништа друго до веома сложени живи организми са свима атрибутима органског бића уопште.

Теза о чисто органској природи и строго органском склопу људских заједница и целог човечанског друштва има, додуше, још и данас многобројних, веома знатних противника и у науци, али ипак зато осваја све више терен, и у теорији и у пракси. Биолозима и природњацима уопште она је, тако рећи, научно утврђена и неодољива, за практичне социологе и искусне државнике веома разумљива и у примени веома корисна, а за сваког

---

1 „Und schlieslich ist die analytische Denkrichtung zum allgemein-und alleingiltigen Forschungsprincip, zum philosophischen Glaubensbekenntnis ‚geworden; jede andere Fragestellung als die nach den letzten Elementen, ihrer Beschaffenheit und ihren Beziehungen, wurde als trügerisch und sinnlos verworfen. (Ernst Mach, *Die Analyse der Empfindungen und das Verhältnis des Physischen zum Psychischen).*

„Ce n'est pas le hasard, ni les circonstances extérieures, ni surtout les institutions politiques qui jouent le rôle fondamental dans l'histoire d'un peuple. C'est surtout son caractère qui crée sa destinée" (G. Le Bon l. c.)

„A la politique qui imprime aux nations leur marche générale; à l'administration qui les gouverne; à la philosophie qui les étudue; à l'économie politique qui cherche les meilleurs emploi de leurs forces productives.. à la médicine qui defend l'homme contre la maladie: — il import de bien connaître tous les éléments qui compose les nations, de pénétrer les sécrets de leurs organisme (Lavasseur).

мисленог посматрача друштвених појава који у то питање дубље продре, не само приступачна и разумљива, него и веома примамљива. Она је налазила озбиљних представника већ и у прастарим временима, а данас је и у теорији и у пракси освојила већ тако широке и тако многобројне области, да се при расправљању појединих друштвених проблема ширега значаја, па чак и у ситнијим питањима свакидашњег живота, и нехотице служимо, управо морамо служити, називима, изразима и фразама, позајмљеним из Биологије. Ми ћемо на пр. и у науци и у пракси данас сасвим слободно говорити: — о „друштвеном телу", о „морфолошкој структури и хистолошком саставу појединих делова друштва", о „друштвеним и државним органима", о „физиологији и патологији кога племена", о „духу народа", о „еволутивним, инволуционим и декадентним појавама које расе" и т. д.

Према томе, и људске заједнице — породице, братства, племена, народи, расе и њихове скупине у држави — као жива бића сложенијег састава, постају, развијају се, живе, напредују, јачају, или, евентуално, животаре, једва вегетирају, заостају, чиле, вену, опадају, пропадају, па и коначно изумиру по истим оним биолошким законима који владају и у целом осталом органском свету. Генетички постанак и ембрионални развитак њихов подудара се потпуно са генезом и ембрионалним напредовањем појединих органских створова, а и у каснијим одсецима и периодима живота показује веома уочљиве подударности и сличности. Тако на пр. цела грубља анатомија њихова, па чак и дубљи морфолошки и хистолошки склоп њихов одговара анатомском, морфолошком и хистолошком саставу осталих организама, разуме се: сложенијих организама вишега реда.

То исто може се рећи и за функционалан, енергетичан састав људских заједница, дакле и за објаве и појаве њихова нормалног, физиолошког живота. Животи и снаге појединих индивидуа у друштву стоје у истој релацији и корелацији са животом и снагама свих других индивидуа тог друштва, као што стоји живот и енергија сваке поједине ћелије у телу каквог живог организма са животом и снагама свих других ћелија целокупног тог бића, и обратно.

Одговарајући односи постоје и у оним приликама друштвеног живота кад у којој људској заједници, ма из којих узрока, унутрашњих или спољашних, наступе промене у физиолошком реду, те се јаве поремећаји, дакле знаци патолошке природе,

а то ће рећи: кад живот у тој заједници почне лошати, побољевати, чилити, опадати и пропадати. И у таквим приликама влада потпуна, строго изведена органска корелација и координација појединих саставних делова друштвеног тела и његових елемената са животом и појавама целокупне друштвене заједнице. И патологија — болесно стање — друштва зачиње, одржава се и напредује, дакле, под истим оним погодбама, по истим оним законима по којима и патологија — болесно стање — сваког појединог органског бића. И *друштво оболева, болује (краће или дуже), йрездрави, дегенерише, слаби и изумире на исти начин као и сваки други организам у йрироди.*

VII

Ако те принципе усвојимо — а о основаности њиховој има небројено доказа и у практичној Социологији и у научној Биологији — онда морамо признати да је свака људска заједница један компликован организам: живо тело веома сложена састава. Установе појединих људских заједница су органи тог живог тела, а чланови њихови — поједина лица и породице — представљају, тако рећи, хистолошку грађу, хистолошки састав тога организма — дакле основно градиво појединих његових ткива, а то ће (у биолошком смислу) рећи: — телесне ћелије.[1] Што је за хемичара у сложеним хемијским једињењима поједини хемијски елеменат, његова атомска вредност, његов афинитет и т. д.; што је за анатома и хистолога морфолошки елеменат, морфолошка јединица — телесна ћелија — и њена конституција; што је за физиолога ћеличина индивидуалност и њена животна енергија; што је за паталога промењена и болесна ћелија кога ткива са својим абнорним продуктима и њиховим даљим последицама, њиховим делетерним дејством: то је за све стручњаке који се баве проблемима из великог комплекса друштвених појава, поједини човек као индивидуа и његова прва друштвена симби-

---

1 „On peut comparer une race à l'ensamble des cellules qui constituent un être vivant". (G. Le Bon, l. c. p. 11.).

„Les cellules sociales ce sont les individus humains, formant d'abord la famille, puis le clou, la peuplade, la nationalité" (P. Lilienfeld, *La pathologie sociale* XX, 11).

Ernst Häckel, *Zellenseelen und Seelenzellen. — Gesammelte papular-wissenschaftliche Aufsätze"* стр. 157.

отична јединица — породица[1]. *У органској природи тих друштвених елемената, тих друштвених ћелија; у њиховој релацији и корелацији, оличена је физичка и психичка природа — соматична и интелектуално-морална конституција тога тела, а у колективној снази и сложном, задружном на физиолошкој корелацији основаном раду тих елеманата њихова биотичка енергија, па по њој и њихова социјална вредност.* Од квалитета те морфолошке грађе и њених функционалних способности; од правилне поделе рада и сталне корелације међу тим елементима, па, најпосле, и од физиолошке интеграције њихове зависи биотички дигнитет тог сложеног организма, дакле и активна и пасивна (отпорна) снага његова, а од ње опет иницијатива, прегалаштво, издржљивост и резистенција, којима у утакмици и борби са природним снагама и друштвеним сукобима располаже. Ако ћелије тога тела — дакле појединци и породице као елементи друштва — било у свом генеративном животу (плођењу, одгајивању и васпитању), било у свом каснијем развитку, омахну и заостану; ако се како изметну, извргну, изроде и дегенеришу, т. ј. ма у ком правцу свој морфолошки састав помере или изгубе, или своје природом одређене функције занемаре или сасвим изневере; ако ма у којој области својих физиолошких задаћа ма и привремено омахну, или баш сасвим попусте: појавиће се знаци реакције у патолошком смислу. Кад раније кад касније, осетиће то не само склоп и нормалан рад појединих органа, него преко њих и целокупан живот тога тела. Наступиће извесни поремећаји у саставу појединих органа и њихових природних функција, а то ће рећи: појавиће се у њима извесне неправилности, дакле знаци патолошких промена, а с њима и неминовне последице њихове: бројно, телесно, интелектуално или морално опадање, боловање, дегенерисање, изумирање.

Према томе, јасно је да је људски материјал основ етничкој вредности и свеколикој снази и величини једнога народа, а у даљој конзеквенцији и политичкој моћи једне државе. Он је — да се анатомски изразим — кичмени стуб друштвеног и држав-

---

1 „Eine Quelle fruchtbringender Erkenntnis ist die Lehre von dem Zellenleben für mancherlei sociale und national-ökonomische Fragen geworden. — Denn — worauf schon der häufig gebrauchte Namen „Zellenstaat" hinweist — giebt es nicht wenige Vergleichspunkte zwischen den Vorgängen, die sich hier beim Zuzammenleben der Zellen im pflanzlichen und tierischen Organismus, dort beim Zuzammenwirken der Menschen im socialen Organismus eines Kulturstaates abspielen." (Prof. D-r O. Hertwig *Der Mensch als Zellenstaat und die Gesetze des Zellenlebens.)*

ног тела; стожер око кога се све друге вредности групишу, све снаге испољавају; извори којим се евентуално одржавају, јачају, унапређују, или напротив узрок због кога слабе, опадају и пропадају[1]. Ни бројна надмоћност, ни простране области са богатим колонијама, ни згодни географски положаји, ни повољне климатске прилике, ни необична плодност и издашност земљишта, ни богатство у рудном благу и минералним водама, ни изобиље у другим земаљским производима, ни слободне, отворене пучине морске са својим неисцрпним богатством, ни густа мрежа пловних река са својим природним производима, ни повољне политичке констелације и издашна помоћ од стране пријатељских или сродних племена, ни сјајне победе на бојном пољу и т. д. неће много помоћи народу или држави, ако саставни делови њихови, елементарне ћелије њиховог тела — њихови грађани, њихове породице — сами по себи, у својој телесној, интелектуалној и моралној конституцији не буду имали, не буду гајили и развијали оне биотичке особине и квалитете, оне физичке и психичке снаге које су у великој борби за опстанак и напредак, за трајне успехе и завршне победе у данашњим приликама потребне.[2] Та вредност је управо животни сок, животворна крв друштвеног и државног тела. Она га храни и брани; она га одржава и унапређује. То је онај капитал који је и у унутрашњости саме земље, и у међународном саобраћају на великим светским тржиштима у најживљем промету и оптицају. То је она позиција у главној књизи живота једног народа или једне државе која на завршни биланс њихова живота најмоћније утиче. Укратко: *само по вредности и биотичком достојанству наслеђених, урођених, васпитањем и школовањем стечених и обновљених или усавршених телесних и душевних особина људског*

---

1 Вреди ли што више за државу него да вредност својих мушкараца и жена штв више подигне (Плато). „Стална вредност једне државе ипак је само у вредности њених грађана“ (John St. Mill)

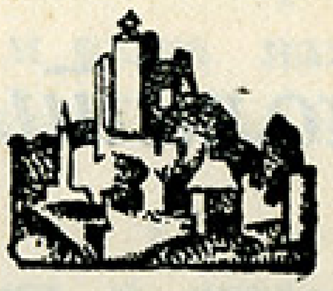
2 „In der Bevölkerung gewinnt die ganze Kraft und Lebensfähigkeit einer Nation ihren letzten quantitativen Ausdruck“ (F. B. W. Herman: *Über die Bewegung der Bevölkerung im Königreich Bayern.)*

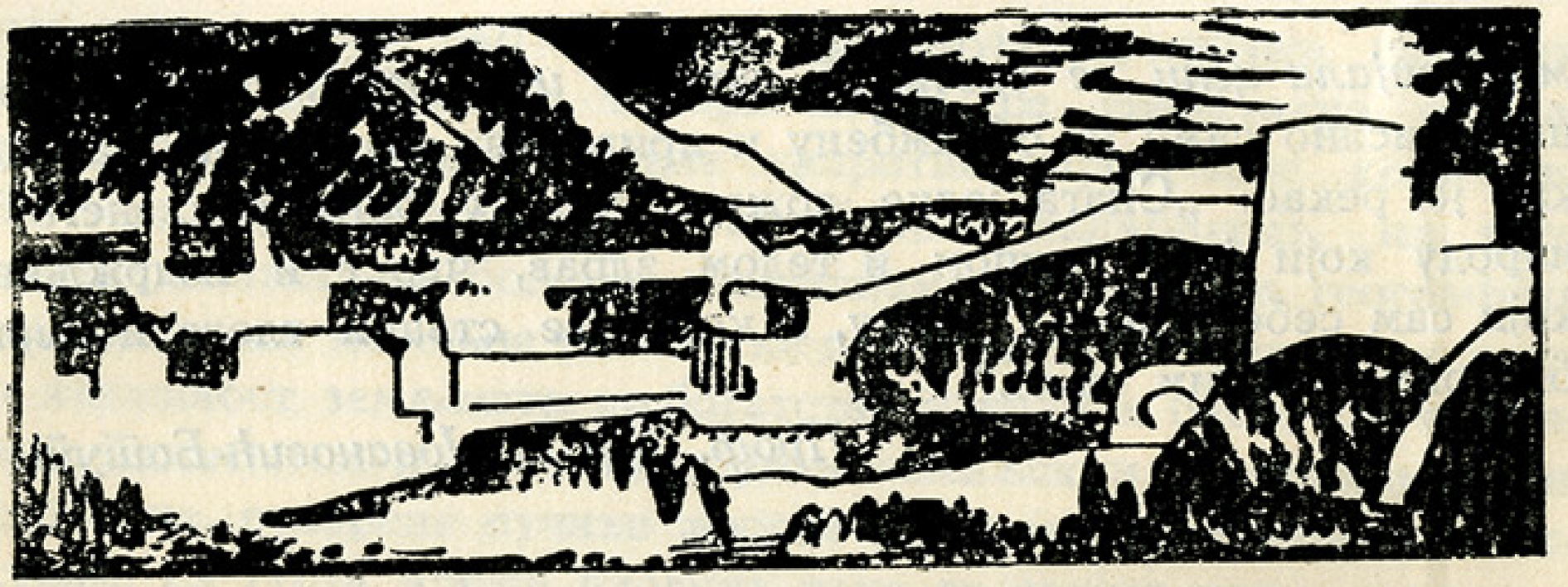
Alle socialen Veränderungen haben ihren Ursprung in dem Wechsel der Intänsität der biologischen und psychischen Energie der socialeu Aggregate und nicht in den Reichtumern, welche nur eine Folge jener sind“.

Die Grundlage aller menschlichen Association ist die Familie, welche auch im Staate stets der wichtigste und fundamentalste Organismus bleibt.“ (Fausto Squillace: *Die sociologischen Theorien*, Leipzig 1911).

материјала цени се вредност народа и држава. Ни Ликург није мислио само на обрамбену и привредну снагу свога народа кад је рекао: „Снага једне државе није у богатству, него у народу који је и душом и телом здрав, чврст и издржљив; који сам себе држи у запту, и који све ствари гледа и мери бистрим, оштрим оком."

Проф. Д-р М. Јовановић-Батут

Историјско-политички преглед

*

Југословенска мисао

Донесена из закарпатске прадомовине, југословенска мисао је истинита. Она означава наше пуно народно јединство. То народно јединство — југословенско народно јединство — чињеница је која је постојала далеко пре него што је југословенски народ ступио у историју.

Лубор Нидерле у свом монументалном делу „Slovanské starožitnosti“ констатује да су се Словени још у својој прадомовини делили на северне и јужне. Јужни Словени, и поред говорних разлика, и поред племенских имена, имали су све ознаке јединствене нације.

Иако су племенска имена постојала, она племенска имена која су доцније формирањем држава добивала на простору, постојало је и заједничко име Словенин. Тим именом означавају Југословени себе, тим именом зову их и странци. Једно име, један језик, једни обичаји и веровање, исти увети и начини живота, и још много друго што нацију чини нацијом, било је код свих Југословена заједничко. Што то јединство није одмах дошло до пуног изражаја, узрок је био, да се изразимо данашњим језиком, у племенском сепаратизму. Не сме се заборавити да је за време сељења племе било домовина. Други узрок лежи у дуалистичком развоју наше историје, увето-ване смештајем Југословена на раскрсници Истока и Запада. Тај несрећни смештај узрок је многим разликама које су настале у историјском развитку наших племена.

Па ипак, осећај, а и свест, народног јединства остаје жива током целе историје нашег Народа. Она долази до изражаја час

слабије час јаче. Што није дошло до победе тог осећаја јединства, узрок је у спољним факторима, који су били више пута јачи.

Кроз целу нашу историју можемо стално пратити како се су кобљава југословенски унитаризам са гентилизмом. И Бог зна докле би тај сукоб трајао и куда био одвео наш народ, да ослобођењем и уједињењем није дата пуна могућност јачања југословенског унитаризма, и да 3. октобра 1929. није ударен чврст темељ југословенском унитаризму. Тога дана Југословенство постаје чињеница, а заједнички интереси довршиће амалгамацију и отвориће се могућност стварања велике наше националне културе. Југословенство је наша држава, наша домовина и наша нација. Оно је услов за наше културно дизање и политичко јачање.

* * *

Претечама, весницима и стваоцима Југославије посветио је *Д-р Виктор Новак*, професор универзитета у Београду, своје особито лепо, успело и надасве корисно дело *„Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva“* (1390—1930), Beograd 1930. (XVII + 931).

Многобројним цитатима од год. 1390. до г. 1930. показао је и доказао је учени професор оно што у уводној студији тврди: да је југословенска мисао и народно јединство жива сила нашега народа.

На првој страни дело украшава факсмиле нашег Краља који каже: „Пророци и претече Југославије, њени мученици и јунаци јесу вечита слава и жива морална снага велике југословенске мисли; кроз њих је национална идеја слободе, љубави и јединства постала стварност а угледањем на њих она ће бити славна будућност“.

У својој студији *Југословенска мисао* којом нас уводи у Антологију, Д-р Новак прати југословенску мисао од њезиних првих јасних појава до дана данашњег. Југословенска се мисао, излагањем ауторовим, указује кроз историју као збир свесних и несвесних тежњи, појединачних и скупних сила, духовних и физичких, народа вековима растављеног историјом, политичком и културном.

Југословенска мисао, као народна свест и тежња к јединству целокупног етничког подручја, има — констатује особито добро Д-р Новак — два облика: модерни политички и биолошки историјски. Биолошка физиономија југословенске мисли основ је и језгро политичкој; она је њезин исконски покретач и њезина животна снага.

Њезин почетак је одискони базиран на сродностима етничким и језичким.

Аутор прати југословенску мисао кроз столећа и кроз све

фазе, истичући маркантне појаве и личности, њезине претече и проповедиике, почевши од Људевита Посавског и краља Твртка па све редом до XIX века.

У XIX веку југословенска мисао постаје свесна тежња за јединством. Та тежња се јавља у свим нашим крајевима и на свим пољима људске делатности, нарочито на пољу политичком и књижевном.

Лепа појава код нас, која најбоље документује виталност југословенске мисле лежи баш у буђењу нашег национализма. Наш пробуђени национализам обухвата сва наша племена и све наше крајеве. (Српство Вука Караџића, славохрватство Јанка грофа Драшковића, Илиризам Гајев и југословенство Штросмајера, Рачког, кнеза Михаила).

У XX век улази наш народ са снажно развијеном југословенском мисли, али под туђим утицајем и са ерупцијама гентилизма.

Морао је доћи крвави рат, морало је доћи ослобођење и уједињење па да победи и југословенска мисао. Али и после уједињења десет година је требало да прође па да унитаристичка мисао југословенства победи сепаратистичке тежње гентилизма.

Акт нашег Краља од 3. октобра, акт је неизмерне историјске важности, акт је одлучан за будући развитак наше нације.

„Југословенска Мисао коју су њени Пророци, Претече и Весници понели кроз бездане искушења и патњи у Славу и Васкрс, зове и данашњу и будуће генерације на сећање свих поднесених жртава за вековну тежњу нације. У томе сећању и спознаји њихових истинских историјских вредности, које чине ланац највиших усцеха у историјском развоју народа, биће и снаге да се победи унутрашње баштињено зло, које хоће да прети Јединству и Уједињењу.

Југословенска мисао од векова зове и опомиње: „Горе Срца!"

Тим речима завршава одлична студија о Југословенству.

Ми се надамо да ће ова одлична књига Д-ра Новака преплавити све наше крајеве, да се чита као еванђеље, да се из ње учи наш Народ и да се њоме надахњује; и да ће доћи до другог издања у које ће ући онај материјал који је у првом издању, због обимности, морао изостати. Поред свега, ипак мислимо да би увод у Антологију т. ј. расправу о југословенској мисли требало посебно одштампати, да она постане уџбеник, приступачан свима, нарочито омладини.

* * *

Антологија, главни део књиге Д-ра Новака почиње са Босанским краљем Стефаном Тврtком, који је по својој титули био краљ

Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја, а завршује говором нашег Краља, изреченом делегацији Дунавске, Дравске и Дринске бановине 12. јануара 1930. године.

Тај велики период од 1390.—1930. године поделио је аутор на седам делова. Први део обухвата период од почетка до Илиризма; други део је Илирски препород; трећи од владике Штросмајера до почетка владања Краља Петра Карађорђевића и до појаве хрватско-српске коалације; четврти од хрватско-српске коалације до Балканског рата; пети од Балканског до Светског рата; у шестом делу су прилози из Светског рата, а седми део даје слику после Уједињења.

У свим тим периодима велика множина изнесених примера и докумената државничких, политичких, литерарних и др. јасно доказује виталност југословенске мисли, која је вековима крчила себи пут, да после безброј жртава дође до победе.

Новакова Антологија је верно огледало свега тога. Она је зборник који доказује, убеђује и надахњује; она показује превађен трновит пут и даје правац за будућност.

Ширењем Новакове Антологије омогућиће се друго издање у које би ушао и онај материјал који је изостао, и онај који још треба скупити, па да она буде потпун зборник.

Својим делом Д-р Новак нас је много задужио, и зато буди му свако признање и хвала.

Фрањо Малин

Кодификација међународног права

Деветнаести је век био век кодификације *интерног*, домаћег права у држави. Не да је тек у току тога века први пут започет рад на кодификацији интерних права, — да поменемо само два, добро позната, примера из римског права: XII Таблица из V века пре Христа и Јустинијанову кодификацију из VI века после Христова рођења, — али је XIX век, почевши од Наполеона I који је Француској дао читав низ законика, који су и дан дањи у важности, па завршивши са Грађанским закоником Немачке царевине, који је ступио на снагу 1900. године, цео испуњен кодификацирањем интерног права у већини европских држава, са изузетком Енглеске, која је остала конзервативна са својим неписаним, обичајним правом, као главни пример старог система.

Двадесети век наговештава да ће бити век кодификације *међународног* права. Већ се крајем прошлога столећа почело говорити и писати о овој кодификацији. Али откако је основана Лига Народа, кодификација међународног права је ушла у фазу свога остварења. Не да је она већ остварена или да ће ускоро бити извршена, — тај посао захтева напоре и рад неколико генерација, — него је кодификација у Лиги Народа нашла онај орган и оне услове који су потребни за сваку кодификацију, који су јој дотле недостајали, а који су постојали одавна у држави за кодификацију домаћих права.

Уосталом, ваља одмах поменути једну битну разлику која постоји између кодификације ових двају правних група, међународних права (јавног н приватног) и интерних, домаћих права, разлику из које проистиче и разлика у методама њихова кодификирања. У интерном праву, у држави, кодификација иде иза законодавства, то јест после овога. Већ постојећи закони само се скупљају у виду *кодекса*, одакле и име *кодификација*. То је природно, јер у држави постоје законодавни органи који дају изражаја општој друштвеној вољи, вољи *суверена*, народа, у форми закона. Међународном пак друштву недостају такви органи, јер би њихово присуство претпостављало да изнад чланова међународног друштва, то јест изнад држава, постоји један виши ауторитет, што није био случај пре оснивања Лиге Народа. Према томе, у међународном праву кодификација иде упоредо са *легислацијом*, законодавством (ова је реч овде употребљена у смислу стварања, доношења закона, а не у смислу скупа позитивних закона). Међународни закони не постоје. Све што се на међународно-правном пољу даје кодификовати то су правила која проистичу из међународних *релација*, из међусобних односа држава, то јест из два главна извора међународног права: из обичаја и међународних уговора.

У интерном праву кодификација је понекад имала једну врло корисну последицу: она је моћно доприносила државној консолидацији и националном уједињењу у случајевима сличним данашњој Југославији. Са тога је гледишта живо желети да се наше домаће законодавство што пре изједначи и кодифицира.

Кодификовати једно право значи сакупити његова правила и издати их у виду једног систематског законика, *кодекса*, одакле, рекли смо, и израз *кодификација*. Према томе, она би се битно разликовала од *легислације* (законодавства); она би се састојала искључиво у сакупљању и представљању у извесном одређеном облику већ постојећих правних *регула*. Али кодификација се ретко јавља у том чистом облику: ретко се рад на кодификирању зауставља само

на утврђивању већ постојећих писаних или обичајних правила. Њен је рад готово увек пропраћен и постављањем, прокламовањем одредаба које још нису прешле у сферу позитивног права, на пр. одредаба које проповеда *доктрина*, то јест правни писци и учена друштва. Зато је врло тешко наћи примере искључиве кодификације; ова се готово увек јавља, бар делимично, упоредо са *легислацијом*.

На пољу међународног права, било јавног било приватног, кодификација претпоставља један услов: *унификацију*, изједначење, правних регула у државама које приступају послу кодификирања. Да би једно правило могло ући у обзир за кодификацију, потребно је да је оно признато као важеће, ако не у свима државама уопште, а оно бар у свима културним државама које сачињавају међународну заједницу. Одатле *квази-универзалан* карактер сваке практичне кодификације међународног права. Одатле, пак, још и њен *контрактуалан* карактер. За кодификирање сваког међународног правила потребан је пристанак држава путем међународних конвенција. У држави се кодификација интерног права спроводи путем ауторитета државне власти. На међународном, пак, пољу она се може да изврши само једногласним пристанком држава, то јест помоћу конвенција закључених на међународним конференцијама, нарочито сазваним за ту сврху, као што су биле добро познате Хашке Конференције 1899. и 1907. године. Може се, истина, рећи да је стварање једног међународног ауторитета изнад држава већ у зачетку у установи Лиге Народа и да ће, према томе, раније или доцније, доћи време када ће се и на међународно-правном пољу кодификација моћи вршити другим путем, сличним кодификацији интерног права. За сада, пак, кодификација међународног права зависи искључиво од формалног пристанка држава путем међународних конвенција.

Кодификација захтева изједначење интерних права и њихово подешавање са међународним правом, зато што ни једно међународно правило нема практичног значаја док не уђе у интерно законодавство појединих држава. Одатле проистиче и извесна зависност међународног права од интерног. Ово, пак, не значи да је интерно право изнад међународног права, односно да је правило интерног права јаче од правила међународног права. Напротив, ни једно се правило међународног права не може мењати унутрашњим законом, јер би иначе међународни уговори били без икакве вредности, будући да би државе биле у могућности да се ослободе својих међународних обавеза једним обичним потезом пера: прокламовањем једног закона који би био у супротности са дотичном обавезом. Не, државе се не могу заклањати за своје интерно зако-

нодавство, да би избегле обавезе својих међународиих уговора. Међународно право зависи од интерног права само уколико се тиче његове примене у пракси. Због тога је потребно да се интерна законодавства претходно доведу у склад и изједначе међу собом пре него што се кодификација оствари и у пракси, а не само у у теорији.

За доношење једног интерног закона довољна је воља једне државе. За постављање једног међународно-правног правила потребни су, рекли смо већ, пристанак и сарадња читавог низа држава. Појамно је, дакле, зашто су као претходни услови за кодификацију потребни: унификација и прилагођење интерних законодавстава.

Кодификација сваког права, па следствено и међународних права, има своје добре и лоше стране. Одавна се на пр. чују жалбе да је међународно право непознато, да су његова правила недовољно одређена и утврђена и да из тога проистиче неповерење и непоштовање његових правила од стране држава. Другим речима, тврди се да би за развитак међународног права било потребно да се оно кодификује. С друге, пак, стране вели се да би кодификација била фатална по његов развитак, јер би она и сувише спутала и умртвила начела једне од најмлађих правних грана. Кодификација би, према томе мишљењу, парализовала и компромитовала будући развитак међународног права. Ми мислимо да је ово бојање, чији је главни носилац био немачки правник Савињи, вођа историјске школе (који је био у начелу противник сваке кодификације) претерано. Незгодне последице нису се јављале нигде код кодификације интерних права. Нигде досада кодификација није бала сметња за развитак права. Напротив, она је била подстрек и повод за нов развитак и полет. Што се тиче специјално међународног права, бојање од паралисања постоји утолико мање што ће за његову кодификацију бити потребни напори неколиких генерација. Кодификација интерног права је захтевала читаве векове, па ни дан дањи право извесних, чак врло културних народа (Енглеза), још није кодификовано. И међународном ће, дакле, праву бити потребан дуг низ година да се оно кодификује. Тај се посао може извршити постепено и делимично. Видећемо доцније да је Лига Народа тако и схватила свој задатак и назвала га *прогресивном* кодификацијом и, према томе, усвојила одговарајуће методе, о којима ћемо ускоро опширније говорити.

Да завршимо ово неколико општих напомена о правој природи кодификације констатацијом да ће корист од кодификације бити несумњива и врло велика. Потребно је да државе тачно знају шта

је међународно право по коме имају да се управљају у својим међусобним односима. Кодификација ће несумњиво допринети развитку међународне правде и побољшању међународних односа. А сада да видимо шта је досада учињено на пољу кодификације међународног права.

* * *

Историјат рада на кодификацији међународног права може се поделити на четири дела: 1. рад појединаца, правника и филозофа; 2. рад учених друштава; 3. рад званичних државних представника на међународним конференцијама, и најзад 4. рад Лиге Народа од њеног постанка до данас. Да видимо укратко резултате тога рада.

Прво се јавља рад појединаца. Под утицајем филозофских идеја, јавља се већ у седамнаестом веку покрет за кодификацију међународног права. Први и главни покретачи су Енглези: Јеремија Бентам и Стјуарт Миљ. Немачки филозоф Лајбниц 1693. године публикује свој Codex iuris gentium diplomaticus. Затим Француз Димон (Dumond) 1723. почео је издавати свој „Универзални дипломатски кодекс међународног права". Год. 1781. Немац Венк (Wenck) публикује један Codex iuris genium recentissimum. У току XIX века, а под импулзом идеја француске револуције и Наполеонове кодификације интерног права, почиње много интензивнији рад и на кодификацији међународвог права. Ту су главна имена: Шпанац Фератер (Ferrater 1847), Италијани: Паролдо (Paroldo, 1851.) и Фијоре (Pasquale Fiore, 1890), Американац Дадлеј Филд (David Dudley Field), Швајцарац Блунчли (Bluntschli), Американац, пореклом Немац, Либер (Francis Lieber), професор на Колумбија Универзитету, који ја 1863. год., за време Сецесионистичког Рата, израдио чувена „Упутства за војску Сједињених Држава у рату", која представљају прави законик ратног права, али која немају никакав међународан карактер, јер се тичу само ратних правила једне једине државе, правила која нису добила никакву међународну санкцију. Најзад Југословенин Алфонс Домин Петрушевачки, или Петрушевец, како се сам потписивао, који фунгира на листи претеча кодификације међународног права као Аустријанац. Издао је 1861. у Лајпцигу, на француском језику, „Елементе за законик међународног права". Год. 1872. Италијан Манчини (Mancini) упућује свој чувени апел за кодификацију међународног права. У XX веку позната су имена Француза: Арно-а (Emile Arnaud) и Диплеси-а (Duplessis, La Loi des Nations 1906), Бразилијанца Епитација Песоа (Epitacio Pessoa, 1911), Канађанина Церома Интерносције, који је 1910. год. издао „Нови законик међународног јавног и приватног права" у 5657 параграфа, и Чилијанца

Алвареса. Нарочито је у Америци рађено на кодификацији међународног права, где је она наишла на врло погодан терен услед недостатка традиције у младим америчким државама.

Сви су ови правници публиковали дела у којима се начела међународног права налазе изложена у виду параграфа и законика. Али они су врло често у своја дела стављали не само она правила која су заиста већ призната у међународној пракси, већ и начела која су они сматрали да треба да буду усвојена као међународна правила. Тај субјективан део њихова рада односи се на право какво би оно требало да је по њихову мишљењу, а не какво оно у ствари јесте. Њихов, дакле, рад има један чисто приватан и теоријски карактер.

Рад учених правних друштава има исти карактер, ма да нешто јачи утицај на стварање практичних правила. Та су удружења: Институт за међународно право, основан 1873. у Гану; Амерички Институт за међународно право, основан у Вашингтону 1912; Панамеричка Унија, Интерпарламентарна Унија, основана 1884. и. т. д. Ова су се удружења често бавила питањем кодификације на својим периодичним састанцима. Она су доносила одлуке у том смислу које су допринеле развитку међународног права. Њихов рад, ма да незваничан и теоријски, имао је донекле и практичног утицаја.

Највише су, пак, допринеле кодификацији *међународне конференције.* На Бечком Конгресу 1815. год. већ је кодификован режим међународних река. Затим на Париском Конгресу 1856. и у Женеви 1864. кодификована су извесна правила ратног права. Пре Рата, одржане су у Хагу четири конференције за међународно приватно право и две за проблеме међународног јавног права; већ поменуте Хашке Конференције Мира 1899. и 1907. на којима је израђен већи број конвенција које се односе на ратно право и на међународно судство у виду арбитраже. Неке од ових конвенција нису уопште ступиле на снагу, а друге нису испуњаване за време Рата, ма да су биле на снази. Ипак оне представљају најбоље примере делимичне кодификације путем међународних конвенција. Тај исти пут је усвојила и Лига Народа за свој рад на кодификацији, као што ћемо то одмах видети.

Пакт Лиге Народа није овој изрично ставио у задатак да кодификује међународно право. На Конференцији Мира у Паризу 1919. год. чињени су, истина, предлози у том смислу. У некојим нацртима Пакта, швајцарском и скандинавском на пример, налазиле су се одредбе о кодификацији. Али ти предлози нису усвојени. Но и без тога, Лига Народа од самога свог почетка доприноси развитку

и кодификовању међународног права путем усвајања међународних конвенција на пољу транзита и комуникација, радничког законодавства, заштите омладине, економско-финансијских проблема (упрошћавање царинских формалности и т. д.). Али све је то само делимична кодификација, без системе и методе. Два су предлога чињена да се тај посао систематише. Год. 1920. Одбор правника који је био наименован да изради нацрт за статут Сталног Суда Међународне Правде, предложио је да се Лиги Народа изрично стави у задатак да кодификује међународно право. Тај предлог није усвојен. 1927. делегација Парагваја је предложила на осмом састанку Лигине Скупштине да се изради систематски план за кодификацију целокупног међународног права. Видећемо доцније каква је судбина постигла овај предлог.

Заслуга за формално приступање раду на кодификацији од стране Лиге Народа припада шведској делегацији, која је 1924. године, на петом састанку Лигине Скупштине, изашла са предлогом да Лига наименује један нарочити одбор који ће спремити посао за кодификацију. Скупштина је усвојила шведски предлог и по њеном захтеву Лигин је Савет наименовао *Одбор стручњака за прогресивну кодификацију међународног права.* Одбор је састављен од седамнаест чланова, по један: Француз, Енглез, Италијан, Јапанац, Белгијанац, Шпанац, Швеђанин, Холанђанин, Индус, Северни Американац, Португалац, Кинез, Немац, Пољак, Чех, Аргентинац и Салвадорац. Из састава се Одбора види да се тежило да у њему буду представљени сви правни системи и што већи број националних законодавстава: германско, латинско, словенско, англосаксонско, скандинавско и т. д.

Одбор је имао трострук задатак: 1. да састави провизорну листу питања међународног права, чије решење путем међународног споразума изгледа пожељно и остварљиво, 2. да дотична питања упути владама на увиђај и 3. да испита одговоре влада и да о томе поднесе извештај. Дакле, три фазе у раду.

Одбор се састајао свега четири пута, под председништвом свога шведског члана: у априлу 1925., у јануару 1926., у марту 1927. и у јуну 1928.

На првој сесији Одбор је имао да утврди методе за свој рад према задатку добивеном од Скупштине и Савета. Одбор је тада решио да одмах изабере извесна питања и да их повери посебним пододборима на изучавање. И тако је, на предлог његових чланова, Одбор одмах изабрао једанаест питања и наименовао исто толико пододбора, за свако питање по један, са задатком да питања про-

уче и поднесу му извештаје на идућем састанку о ступњу зрелости дотичних питања. Ступањ зрелости једног питања значи да о њему постоји довољан склад у мишљењу држава, то јест да се може веровати да ће ове дати пристанак за кодификацију. Та су питања: 1. држављанство, 2. територијалне воде (прибрежно море), 3. дипломатске привилегије и имунитет, 4. правни статут државних бродова употребљених за трговачке циљеве, 5. екстрадиција, 6. кривичиа надлежност држава у кривичним делима учињеним изваи њихове територије, 7. одговорност држава за штету учињену на њиховој територији личностима или имовини странаца, 8. процедура међународних конференција и закључивање и редакција међународних уговора, 9. гусарство, 10. застарелост и 11. експлоатација морског блага. Поред тога, образован је још један, дванаести, пододбор да састави листе питања међународног приватног права, јер је Одбор у самом почетку решио да не искључи из кодификације проблеме међународног приватног права. Два друга предложена питања, неутралност и ратно право, остављени су за доцније.

На том је састанку такође решено да се по добивеним упутствима Одбор обрати за мишљење и сарадњу и постојећим ученим правничким друштвима. Изабрано је осам таквих удружења: Амерички Институт за међународно право, (American Institute of International Law), Америкаиско друштво за међународно право (American Society of International Law), Међународни поморски одбор (Comité maritime international), Институт за међународно право (Institut de droit international), Иберски институт за упоредно право (Institut ibérique de droit comparé), Међународно правно удружење (International Law Association), Друштво за упоредно законодавство (Societé de législation comparée) и Међународна правна унија (Union juridique international).

На другом састанку, у јануару 1926., Одбор је прво примио извештаје пододбора о питањима стављеиим на проучавање и испитао одговоре учених удружења. На основу тих извештаја, Одбор је одмах одбацио два питања као непогодна за кодификацију: екстрадицију и кривичну надлежност држава за кривична дела извршена изван њене територије. Проблем застарелости је одложен због одсуства извештача. Исто тако скинуто је са дневног реда и питање правног статута државних бродова, употребљаваних за трговачке сврхе, јер је о том питању баш израђена, иницијативом белгијске владе, међународна конвенција.

Одбор је затим изабрао десет нових питања и упутио их посебним пододборима на изучавање. Та су питања: 1. достављање

судских и вансудских аката у кривичним делима (рогаторне комисије и т. д.); 2. правни положај међународних приватних удружења без лукративног циља и међународних приватних задужбина; 3. домицил (место сталног пребивалишта); 4. правни положај и функције конзула; 5. дејство клаузуле највећег повлашћења; 6. класификација дипломатских агената; 7. надлежност судова према страним државама; 8. држављанство трговачких друштава; 9. признање правне личности страним трговачким друштвима и 10. конфликт закона приликом уговора о продаји робе.

Из ове се листе, као и из оне која је била усвојена на првом састанку, види велика разноликост изабраних питања. Одбор је улазио у све делове међународног права, са изузетком ратног права и проблема неутралности (услед близине прошлог рата), да из њих извади сва она питања за која му се чини да су достигла довољан ступањ зрелости за кодификацију.

Да би добио у времену, Одбор је решио да већ проучена питања одмах упути владама на мишљење, не чекајући да допуни и заврши листу свих сазрелих питања. На том је састанку, најзад, Одбор имао да испита једно питање без непосредне везе са његовим задатком. Наиме, Савет му је наложио да дâ мишљење о нацрту статута Међународног Института за унификацију приватног права, који је основан у Риму иницијативом италијанске владе. Одбор је је на овај нацрт дао повољно мишљење.

На трећем састанку, у марту 1927., Одбор је имао као главни посао да испита одговоре који су у међувремену стигли од тридесет држава на упућени им *кестионер* (упитник) о већ изабраних седам питања. Одбор је на основу тога испитивања израдио извештај за Савет, у коме је препоручио да се за кодификацију сазову једна или више конференција. У свој извештај Одбор је унео и предлог о процедури за рад дотичних конференција. Одбор је затим решио да упути владама нов *кестионер* о питањима број 1, 4, 6 и 7 са листе усвојене на прошлом свом састанку. Остала су питања одбачена или одложена, из разних разлога, као недовољно зрела за кодификацију. Најзад, Одбор је донео одлуку да не ставља на дневни ред изучавање нових питања док Савет не одлучи о већ изабраним питањима.

У септембру исте године, на осмом редовном састанку Лигине Скупштине, а на предлог Савета, решено је да се у току 1929. године сазове у Хагу прва конференција за кодификацију трију питања за која је утврђено да су зрела да буду предмет међународне кодификације. Та су питања: држављанство, територијалне воде и

одговорност држава за штету учињену на њиховој територији према личности и имовини странаца. Скупштина је истовремено решила да позове Савет да наименује један *Припремни Одбор за конференцију.* Савет је наименовао пет чланова за дотични одбор (по једног: Француза, Енглеза, Италијана, Чилијанца и Холанђанина), са задатком да спреми путем анкете код влада *базе за дискусију* изабраних питања на конференцији, и да изради правилник за рад конференције.

На овом састанку Скупштине десио се још један по кодификацију значајан догађај. Парагвајска делегација поднела је била Скупштини предлог да се изради један генералан и синтетичан план за кодификацију целокупног међународног права, то јест да се више не ради на парче, него систематски, по напред утврђеном плану. Скупштина је овај предлог ставила у задатак Одбору стручњака да га проучи и поднесе извештај.

У фебруару 1928. године састаје се први пут Припремни Одбор. Он упућује државама, чак и онима које нису чланице Лиге Народа, *кестионер* о изабраним питањима, и то са троструког гледишта: 1. о стању њиховог позитивног права у тим питањима, домаћег и међународног права, са молбом за исцрпне библиографске и судске податке; 2. поуке које су дотичне државе извукле из своје сопствене праксе, како домаће тако и међународне; 3. израз њихових жеља за евентуалне измене и допуне постојећих правила.

У јуну исте године састао се по четврти и последњи пут Одбор стручњака. Он је имао да испита последње одговоре влада на раније питања. Од већ проученнх питања Одбор је решио да Савету предложи још два као погодна за кодификацију: 1. правни положај и функције конзула и 2. надлежност судова према страним државама. Сва су остала питања одбачена као несазрела. Ипак је Одбор упутио државама упитник у питању домицала. Друга питања више нису узимана у обзир за студију. Односно парагвајског предлога за систематизацију рада на кодификацији, Одбор се изразио за досадашњу методу *прогресивне* и делимичне кодификације. Најзад је Одбор имао да одговори на питање које му је поставио Одбор за сузбијање фалзификовања новца у вези са екстрадицијом. Одбор је одговорио да питање екстрадиције у таквим случајевима треба решити међународним путем. Тиме је Одбор завршио свој рад и одложио своје састанке до нових инструкција Лигиног Савета. Узимањем у поступак питања домицила као да је Одбор хтео себи да створи могућност за нов састанак.

Са овим још није завршено све што је у току 1928. год. учи-

њено на пољу припремног рада за кодификацију. У септембру, Скупштина, на свом деветом састанку, решава да се конференција сазове за крај идуће године, ако се у току те године не буде састајала конференција за разоружање, да би се избегло у истој години држање неколико великих конференција. Ако се, пак, конференција за разоружање буде одржала у току 1929. године, онда да се конференција за кодификацију сазове почетком 1930. у Хагу. Холандска је влада узела на себе трошак конференције до суме од 130.000 швајц. франака. Она је уопште желела да сазове конференцију без суделовања Лиге Народа. Зато се позивала на традицију по којој су до сада све конференције за међународно право држане у Хагу. Али то је било пре оснивања Лиге Народа. Откако, пак, ова постоји, није више могуће замислити овакав један важан и велик међународни задатак изван Лигиног оквира и сарадње. Остало је, дакле, да се конференција састане у Хагу, али под окриљем Лигиним. У ствари, што се тиче датума њеног сазива, конференција се састала тек почетком 1930. године, ма да у току 1929. није држана конференција за разоружање.

Скупштина је тада, водећи рачуна о чињеници да питање држављанства интересује удате жене, скренула пажњу државама да би било опортуно да владе воде о томе рачуна при састављању делегација за конференцију. И заиста, већи број делегација на конференцији имао је и по једног женског експерта. Скупштина је тада решила да се за следеће конференције задрже два нова питања о чијој се зрелости Одбор стручњака већ повољно изразио: правни положај и функције конзула и надлежност судова према страним државама. Скупштина је такођер изјавила жељу да Одбор стручњака испита, на идућем свом састанку, могућност и целисходност за кодификацију да се изради једна *Декларација основних права и дужности држава* (што значи да она није сматрала да овај Одбор не треба више да се састаје). Најзад је Скупштина позвала Савет да повери једном одбору од три члана да спреми један систематски преглед за повремено издавање општих конвенција у виду законика, поред већ постојећег Лигиног Зборника регистрованих међународних уговора.

У децембру 1928., Савет је, по жељи Скупштине, образовао Одбор од три члана да спреме систематски преглед материја које би требало Лига Народа да обухвати у свом послу на кодификацији, и да спреми нацрт за један *кодекс* општих међународних конвенција. Овај се одбор састао у Женеви у априлу 1929. и испитао неких 450 конвенција, после чега је израдио извештај за Савет.

Овај је у јуну исте године примио к знању извештај и решио да га достави владама. Скупштина је, затим, у септембру усвојила закључке предложене у извештају по којима опште међународне конвенције не могу засада бити објављене у виду једног кодекса.

Припремни одбор се састао по други пут крајем јануара 1929. Он је прво испитао одговоре које је добио од 29 влада на свој *кестионер.* Затим је приступио изради начела и примедаба које имају да послуже као основа за дискусију на конференцији. Та, пак, начела нису израз мишљења и схватања чланова одбора, него тачке у којима је одбор могао да констатује да су државе међусобно сагласне.

У мају се Припремни одбор понова састао, по трећи и последњи пут. Тада је завршио поверени му посао, испитавши одговоре од још три државе и допунивши већ израђене базе за дискусију. Одбор је тиме утврдио дефинитивну њихову редакцију, водећи рачуна о најскоријим радовима учених друштава. Одбор је такође спремио нацрт за Пословник конференције, инспиришући се при томе Пословником Лигине Скупштине и неких скорашњих међународних конференција. Тиме је одбор завршио свој задатак.

У јуну је извештај Припремног Одбора дошао пред Савет, који је дефинтивно утврдио датум за Прву Конференцију: 13. март 1930., и решио да се на њу сазову, поред свих држава-чланица, још и ове државе: Бразилија, Коста-Рика, Сједињене Америчке Државе, Египат, Екватор, Данциг, Исландија, Мексико, Монако, Сан-Марино, Турска и Совјетска Русија.

У септембру, Савет је иаименовао г. Хемскерка, Холанђанина, за председника I Конференције. Три велике књиге сачињавају обилату документацију за делегате на конференцији и садрже базе за дискусију. Најзад, Скупштина на свом десетом заседању „скреће пажњу Савету на корист да Одбор стручњака настави свој посао после I Конференције".

Ми смо се дуже зауставили на излагању припремног рада за конференцију из неколико разлога. Прво, што је тај рад сам по себи врло методичан и исцрпан. Друго, што је он уопште врло карактеристичан за методе којима се Лига Народа служи у своме раду. Ово је несумњиво најбољи досада пример Лигиног рада на спремању међународне сарадње и споразума између држава у питањима од општег интереса. Најзад, да би се из овога видело да узроци за неуспех Прве Конференције никако не леже у рђавој припреми ни у нецелисходности посла на кодификацији, него у другим разлозима које ћемо видети пошто будемо претходно изложили рад Конференције.

* *
*

Прва конференција за кодификацију међународног права састала се у Хагу у придвиђено време: 13. марта 1930. године. На њој је било заступљено 47 држава, међу којима 8 држава које нису чланице Лиге Народа. Совјетска Русија је послала само једног *опсерватора*, а не делегата, који је ипак узео учешћа у дискусији што се водила у првој комисији о држављанству. Бугарска је била јавила да ће послати свога делегата, али овај није учествовао на конференцији. Кад се број присутних држава упореди са Хашким Конференцијама (на првој Хашкој Конференцији 1899. присуствовало је свега 26 држава; на другој, 1907., четрдесет и четири), онда се види бољитак, али и сувише мали с погледим на постојање Лиге Народа и на број њених чланова (54).

Чим се Конференција састала, усвојила је, с једном резервом, спремљени нацрт Пословника и формирала је свој *биро*, састављен од председника (Холанђанин), три потпредседника, три председника комисија, главног секретара конференције (директор правног одељења Лигиног Главног Секретаријата у Женеви) и његова помоћиика (једног холандског дипломате). Затим је Конференција образовала три комисије, за свако питање по једну. Прва комисија је имала питање држављанства (председник грчки правник и познати дипломата г. Политис); друга: проблем територијалних вода (председник Немац Геперт), а трећа: питање одговорности држава за штету учињену на њиховој територији странцима према њиховој личности или имовини (председник француски професор г. Бадеван). На челу наше делегације се налазио наш посланик у Хагу, г. Бошко Христић. У првој комисији нашу су државу представљали г. Д-р Иван Суботић и г-ђа Анка Гођевац, као експерт у питању држављанства удате жене. Њихове су честе и корисне интервенције нарочито запажене на конференцији. У другој комисији је био наш делегат г. д-р Анте Верона, професор из Загреба, чију скорашњу смрт имамо нарочито да жалимо. У трећој комисији заступао нас је професор Београдског универзитета, г. д-р Милета Новаковић. Секретари делегације су били г г. Д-р Стојковић и Стаменковић. Других држава истакнутији делегати били су: Алварес, Шикинг, Дијена, Жидел и т. д.

Одмах по образовању бироа и комисија престале су пленарне седнице, које су држане јавно, а комисије су започеле свој рад на тајним седницама. Прве су држане у Ритерској Сали, а друге у Карнегијевој Палати Мира, у којој се налази смештен и Лигин Стални Суд Међународне Правде. Прва и друга комисија су радиле пре подне, а трећа после подне. Свакодневно Секретаријат је из-

давао за штампу и јавност опширне комуникеје о раду комисија, Израда ових комуникеја била је поверена писцу ових редова, који је имао прилике да, као члан Лигиног Главног Секретаријата, активно прати од самога почетка припремне радове на кодификацији.

После пет недеља напорног рада, Конференција је имала да закључи свој посао и донесе одлуке у виду међународних конвенција. И тада се показало да је резултат целога рада врло слаб. У питању одговорности држава никакав споразум није могао бити постигнут. Тако се цео рад треће комисије свео на усмену изјаву њеног председника на претпоследњој пленарној седници да „трећа комисија није могла да заврши испитивање повереног јој проблема и да према томе није у могућности да конференцији поднесе конкретне закључке". Неуспех друге комисије је нешто мањи. Она је постигла споразум у неким тачкама, као на пр. да сувереност над прибрежним морем припада обалској држави и да слобода пролаза кроз прибрежну зону треба да буде осигурана страним бродовима; али не у питању ширине прибрежног мора и полазне тачке за његово рачунање. Чланови Комисија се нису могли сложити да ли да прибрежно море буде одређено на три морске миље (енглеско схватање) или на шест миља (скандинавски захтев). Немогуће је било приволети делегате да се сложе на каквој трансакционој ширини, од четири миље на пример. И тако је цела ствар моментано пропала. Тачке, пак, у којима је споразум постигнут, предате су пленуму уз један извештај као постигнути резултати за идућу конференцију.

Једино је прва комисија успела да изради једну конвенцију, три протокола и неколико „жеља", које су ушле у Завршни Акт конференције (Acte final). Циљ је *конвенције* да уклони незгодне последице које проистичу из недостатка држављанства, *апатридије*, и двоструког држављанства. Конвенција је подељена на шест глава, од којих првих пет третирају општа начела, дозволе за *експатријацију* (отпуст из поданства), држављанство удате жене, држављанство деце и адопцију. По одредбама конвенције, апатридија жене која се уда за странца или чији муж мења држављанство, биће потпуно избегнута. Конвенција има да ступи на снагу деведесет дана пошто је десет држава буду ратификовале.

Протоколи се потписују и ратификују засебно од конвенције. Први је посвећен регулисању односа апатрида са државом чији су били поданици, у циљу да сиромашне апатриде могу да буду враћене у дотичну државу. Други се протокол односи на један специјалан случај апатридије, случај детета чија мати има држављанство

једне државе, а отац нема ничије држављанство; случај који се појављује као последица емиграције у време ратова. Трећи протокол третира војну обавезу лица која имају два или више држављанства. Овај протокол регулише питање где ће таква лица имати да одговоре својим војним обавезама. *Жеља* има осам. Оне се такође односе на апатридију, двоструко држављанство, доказивање држављанства и т. д.

Изазива чуђење да је споразум постигнут у питању држављанства у коме би — услед сукоба начела ius soli и ius sanguinis, која деле земље исељеничке, као што је Италија, од земаља усељеничких, као што су јужноамеричке државе — много теже било наћи заједничку линију за сагласност, него у питањима као што су ширина прибрежног мора и одговорност држава за штету учињену на њиховој територији, која су потпуно пропала на конференцији. Релативан успех прве Комисије може се приписати у личну заслугу њеном председнику г. Политису, који је умео врло вешто да води радове своје комисије и да избегне све тачке у којима је споразум био немогућ.

Конференција се завршила 12. априла са слабим резултатом. Чему има да се припише њен неуспех? Рекли смо већ да за то није криво недовољно припремање конференције. Ретко је који посао у Лиги Народа, посао без нарочитог политичког карактера, био тако дуго и тако марљиво спреман као овај. Не може се рећи ни да је међународно право још и сувише неразвијено и незрело за кодификацију. Није оно криво за неуспех држава, које су томе послу приступиле са доста непомирљивим духом. У штампи је изнесено да разлог за неуспех конференције лежи у два узрока: у рђавом избору питања и у држању извесних делегата на самој конференцији, који су често заступали потпуно супротно мишљење од онога које је дала њихова влада на два *кестионера*, упућена им од Лигиних одбора, извињавајући се да њих не везује мишљење које су владе писмено упутиле по сугестији неког правног саветника у министарству иностраних дела. Мора се, пак, признати да су од толиких проучених питања за прву конференцију узета баш она три у којима је најтеже било постићи споразум заинтересованих држава. Можда би мудрије било да су бар за прву конференцију стављена на дневни ред питања од мањег значаја, али и од мањег размимоилажења интереса.

Можда неуспех лежи и у једном трећем разлогу: у неполитичкој природи саме кодификације, која за владе не представља никакав хитан карактер. Амерички правник Елиху Рут (Elihu Root)

врло је добро запазио да „владе обично поклањају пажњу питањима међународног права само онда кад се у њиховим међусобним односима појави у пракси какав конкретан случај који захтева примену једног принципа. Владе су практична тела која се баве актуалним политичким околностима, стално притешњена непосредним тешкоћама. Људи који се налазе на њиховом челу имају и сувише мало времена и снаге да се посвећују питањима која са практичног и њиховог личног гледишта изгледа да имају само академски домашај, зато што се још нису поставила или што се можда неће никада ни поставити. Свако мнистарство иностраних дела је потпуно запослено питањима која чекају на решење. У начелу, министарства иностраних дела се не интересују за друга питања осем под утицајем неког нарочитог притиска". Лига Народа можда није чинила довољан притисак на владе у једном питању које је то захтевало због своје „неполитичке" природе.

У сваком случају, из овог неуспеха не треба закључити да кодификација међународног права није пожељна или могућа. Треба пустити да прође извесно време, па онда наново приступити припремним радовима са већ стеченим искуством, и сазиву нових конференција. Кодификација одговара једној потреби која проистиче из међусобне зависности држава и из међународне солидарности.

Женева

Д-р Ђура Поповић

Привредни преглед

Нови правци наше економске политике

— Колаборација аграрних држава —

Од Женевске међународне привредне конференције (маја 1927.) почело се говорити о тражењу излаза из привредне кризе у економско-политичкој колаборацији више држава. Економска криза тада је схваћена као проблем светске привредне политике и покушано је да се излаз из кризе потражи на тој линији. Тада се први пут почело говорити и о потреби уске сарадње између аграрних држава у циљу заједничког настојања да се што боље и сигурније реши проблем аграрне кризе. И после непуне три и по године дошло се, најзад, до првих конкретних покушаја за остварење са-

радње између аграрних држава. А дошло се због тога што се од 1928. год. аграрна криза у свету стално заоштрава, не налазећи се још ни данас на максималној тачци. С друге, пак, стране, аграрни протекционизам индустријских држава узео је неверојатне размере.

Остварење уске сарадње аграрних држава за санирање пољопривредне кризе покушано је на трима конференцијама: у Букурешту, Синаји и Варшави.

*

На аграрној конференцији у Букурешту учествовали су представници Југославије, Мађарске и Румуније. Циљ је био да ове три државе у одговору Друштву Народа на питање о мерама које треба предузети за санирање аграрне кризе у међународном опсегу, израде јединствена гледишта. Најважнији захтев, изражен на овој конференцији, односи се на преференцијалне царине за сувишке аграрних производа извозничких пољопривредних држава. По томе, увозничке земље европске примењивале би два става на увоз аграрних производа: преференцијални на производе аграрних европских држава и виши став на прекоокеанске производе. Циљ би био да се за висину разлике у царини обезбеди виша цена за производе извозничких европских земаља. То би била нека врста европског протекционизма за европске пољопривредне производе, као што је рекао румунски министар трговине Мађару. На тај начин, мисли се, допринело би се ублажењу аграрне кризе, јер би се омогућило повећање цена. Други део закључака ове конференције тиче се организовања промета аграрних добара. Препоручено је остварење подесних националних организама за извоз пољопривредних производа, осигурање јевтиног кредита, изграђивање мреже елеватора и т. д. Овај други део послова управо би имао да буде предуслов, јер од њихова остварења зависи и могућност искоришћавања преференцијалних царина и новог правца трговинске политике.

*

После Букурешта дошла је конференција у Синаји између представника Југославије и Румуније. Задатак је конференције био да испита могућности економске сарадње двеју земаља, о чему је говорено на последњем састанку држава Мале Антанте у Штрбском Плесу. Тиме је требало да се почне са остварењем економске идеје Мале Антанте. Почело се преговорима између Румуније и Југославије зато што између ових двеју земаља не постоје никакве замашније економско-политичке супротности које би посао на организовању сарадње чиниле тешким. Послу се ужурбано приступило, с друге стране и због тога што се у остварењу ове колаборације

сагледавао један од услова за решење аграрне кризе, најактуелнијег привредног проблема за обе државе. Конференција је закључена тиме што је одлучено да се приступи припремним радовима за извођење економског зближења између обе земље, при чему је крајњи циљ да се ово зближење изрази у царинској унији; да се измени правац досадашње трговинске политике обе земље и да се са клаузуле највећег повлашћења пређе на диференцијалне уговоре, чиме би се имао обезбедити повољнији трговинско-политички положај аграрним државама; да се приступи остварењу предуслова за јединствено иступање обе земље на тржиштима са вишковима својих аграрних производа. И конференција у Синаји сагласила се са израженим гледиштима на конференцији у Букурешту, и као најважнију меру за санирање аграрне кризе у пољопривредним државама источне и југоистичне Европе истакла захтев за преференцијалне царине.

Конференција у Варшави сазвана је иницијативом Пољске. Она је била највећа, јер су на њој преко својих представника узеле учешћа све евронске аграрне извозничке земље: Југославија, Бугарска, Естонија, Мађарска, Летонија, Пољска, Румунија и Чехословачка. Варшавска конференција је констатовала: да се прогресивно осиромашење извозничких аграрних земаља може избећи ако се довољно развије извоз пољопривредних производа њихових, као накнада за увоз фабричких производа из индустријских земаља; да изоловани напори појединих држава на санирању аграрне кризе дају недовољне резултате; да је међу аграрним државама преко потребно закључивати специјалне и детаљисане уговоре; да ће заједничка сарадња омогућити бољу одбрану интереса; да треба онемогућити неограничену конкуренцију извозничких аграрних држава. Обзиром на горње констатације, донети су закључци које ће учесници конференције предложити својим владама.

Главни закључак Варшавске конференције односи се на заједничку организацију извоза. План је замишљен тако да се у свакој држави створе извозне организације за сваки аграрни производ понаособ, или за сродне групе аграрних производа. Ти би национални организми стајали у најтешњој вези, водили јединствену продајну политику и закључивали двостране или вишестране уговоре о извозу одређених пољопривредних производа. Тиме би се имала да отклони међусобна конкуренција извозних аграрних земаља. А да би се то постигло, у свакој земљи треба изградити мрежу силоса и образовати финансијску организацију за потребне житне трговине (ова би давала позајмице пољопривредницима на заложено жито) и организовати заједнички обавештајни сервис.

Природно, и Варшавска конференција сложила се са захтевом за повлашћено третирање аграрних производа европских земаља. Свој захтев за преференцијалне царине мотивисала је овако: „Иако је свесна домашаја клаузуле највећег повлашћења за међународну размену добара, конференција мора констатовати да „у изузетној садашњој тешкој ситуацији пољопривреде једно одступање од клаузуле у корист аграрних производа европског порекла *представља једино практично и ефикасно средство за лечење аграрне кризе*".

Трећи важан закључак односи се на предвиђене установе и директиве ради успешног организовања и управљања колаборације аграрних држава. У ту сврху, предвиђене су сталне годишње конференције, образовање једног сталног заједничког комитета за економске студије и заједничко иступање аграрних држава на међународним форумима, у првом реду у Друштву Народа.

Остали закључци јесу: да се унифицирају статистички методи, да се апелује на Друштво Народа ради доношења међународне конвенције о укидању директних и индиректних премија на извоз аграрних производа, да се пожури доношење међународне ветеринарске конвенције и склапање билатералних међународних ветеринарских споразума и, најзад, да се израде јединствени прописи о краткорочном аграрном кредиту (6 месеци до 5 година).

У целокупном раду ових трију конференција основно је: испитивање могућности и тражење погодних мера чијом би се применом ослабило, а евентуално и отклонило, дејство данашње аграрне кризе. И све три конференције су се сложиле у томе да се решење проблема има покушати разним трговинско-политичким мерама. Те мере (заједничка организација извоза, контингентни уговори, преференцијалне царине и т. д.) требало би да извозним вишковима аграрних земаља обезбеде пласирање и више цене, које би омогућиле рентабилитет при данашњим условима производње. Колико овај пут изгледа позитиван и сигуран за ублажење садашње аграрне кризе па чак и за излаз из ње, видећемо одмах чим уочимо суштину и генезу кризе.

Данашња аграрна криза, каже се, проузрокована је страховитим падом цена. Пад цена је толики, да се не рентира производња, и отуда криза. Да би се повратио рентабилитет, према томе, треба утицати на цене да се оне повећају.

Међутим, мислимо да је погрешно поћи са овог гледишта. Тачно је да су цене страховито пале и да је пољопривредни рад при данашњим ценама постао нерентабилан. Али цене нису узрок: оне су само последица. Цена се образује у процесу производње, она

је његов израз. Чим, према томе, наступе измене у цени, значи да су се десиле и промене у производном процесу. Тај је случај свагда, па и код данашње аграрне кризе. У чему су те промене? Оне се последњих година збивају пуним темпом у прекоморској пољопривреди, а оличене су у непрестаном машинизирању пољопривреде и увећању њене продуктивности. Да наведемо само неколико примера.

Троплужни трактор у пролеће изоре дневно 8.63 акра, док је пре тога коњ орао дневно 2.68 акра; жетва комбином по акру кошта 1.47 дол., док је раније, при употреби других машина, коштала 3.36 и 4.22 долара; трошкови жетве по метричкој центи у Аргентини сведени су од 3.50 на 2.25 папирна пезоса и т. д. Сличне промене збивају се данас, и исто тако убрзаним темпом, у Совјетској Русији.

Ето ту, у промени техничке основе, лежи узрок данашњем паду цена аграрних производа. Применом машинског рада продукциони трошкови су нагло пали. И како ће се машински рад стално усавршавати и све више продирати у пољопривреду, то ће и цене даље падати као природна последица измене продукционих услова. Овако постављен проблем баца сасвим друкчију светлост на „хиперпродукцију" и „тешко пласирање", о чему се данас највише говори. Говори се о хиперпродукцији, и поред тога што гладују милиони Кинеза и што мал'не две десетине милиона незапослених радника са својим породицама одсуствује из нормалне потрошње животних намирница. Ту не лежи суштина проблема. Тврђења о „хиперпродукцији", о „немогућности пласирања" релативна су и резултат су једино тога што се не рентира уновчавање при данашњим ниским ценама, па се, следствено, траже вештачке мере за одржање и дизање цена.

Дакле, основни проблем данашње аграрне кризе лежи у продукцији, т. ј. у потреби измене њене техничке основе у духу савремене технике, што би имало за последицу смањење производњачких трошкова и омогућење рентабилитета и при овако ниским ценама. Ту је проблем, и он се не може решити апсолутно никаквим трговинско-политичким и вештачким мерама. „Не могу трговачким мерама да се уклоне појаве које резултирају из стања производње" (Д-р В. Бајкић у Народном Благостању од 2. августа 1930). Овакав покушај лечења кризе личи на лечника који би туберкулозна болесника оперисао на прсту. А у овоме лежи и битна разлика актуелне аграрне политике, и оне осамдесетих година прошлога века. После пада цена који се онда десио, све аграрно-политичке мере биле су упућене на производњу, и криза је пребројена. То се нај-

боље види по увећању кредитног волумена намењеног пољопривреди. Данас се дешава супротно, и то ће имати за последицу да криза дуже потраје, да трошкови њена санирања буду већи, а последице — економске и социјалне — теже. Данашња светска аграрна политика, која се карактерише обраћањем главне пажње на трговинско-политичку страну проблема, на процес циркулације добара, не полази од узрока, и мора да претрпи пораз. Појаве овога краха констатују се већ данас у многим земљама.

С те стране, дакле, нема лека санирању аграрне кризе. Отуда ће и све резолуције које се тичу оваквог начина рада, остати мртво слово на хартији.

*

О захтеву за преференцијалне царине треба напоменути да је он проузрокован колико америчком толико, можда још и више, руском конкуренцијом, јер се Русија брзим темпом појављује на тржиштима после десетогодишњег одсуствовања. Али је велико питање да ли би индустријске земље, обзиром на своје извозничке интересе према другим државама, пристале на увођење преференцијала. Утолико мање што заједничка акција аграрних држава за њих не представља никакву озбиљнију препреку која би била постављена на путу пласирања њихових производа. С друге стране, већи је интерес ових земаља да учествују у развијању производње сиромашних земаља. Захтев за преференцијалом пре би се могао остварити из политичких него из економских разлога. Јер би том мером европске државе, како се са извесних страна наглашава, могле добрим делом да одбране своје интересе од економско-трговинске експанзије Совјетске Русије.

*

Што се тиче одлука у погледу организације трговине и извоза, оне могу доћи и до остварења, али то није посао који се сврша брзо, за годину дана. Пре свега, за извођење ових одлука потребна су огромна средства (на пр. стварање финансијске организације за житну трговину, подизање елеватора и т. д.). Свакако, већину тих средстава треба да пружи страни капитал. Он ће то вероватно и учинити, јер му се на овој страни у погледу рентабилног пласирања отварају доста повољне перспективе. Али то за поједине државе представља нове економске проблеме у вези са успорењем и исцрпењем властитих економскик снага.

*

Најзад, шта се може очекивати од закључака Синајске конференције? Они су једини донесени на форуму овлашћеном за мери-

торно решавање питања, и за њихово спровођење већ се почело и са вршењем конкретних припрема. Пре свега, закључци Синајске конференције не могу се такођер брзо спровести. И остварење царинске уније између наше земља и Румуније (везано за читав низ озбиљних студија и радова), и нови методи и правци трговинске политике (зависни од истицања данашњих трговинских уговора), и сарадња у питању организовања продаје и пласирања житарица (проблем чија нам техничка страна изгледа готово нерешљива) — све су то питања за чије је дефинитивно остварење потребан читав низ предрадњи. Па кад би се све то и извршило, опет би се наметало питање стварног ефекта извршеног посла у односу на употребљено време и рад. Уосталом, као што рекосмо, овде се ради о закључцима чије дефинитивно извођење неће уследити за дуже време.

*

Кад саберемо све резултате трију аграрних конференција, можемо да кажемо ово:

Конференције су биле изазване нуждом да се концентришу напори за ублажење садашње тешке привредне кризе, да се нагласи заједница интереса аграрних држава европског истока и југоистока, и да се потражи заједничка линија сарадње и иступања. Стварно, покушано је да се створи један блок са циљем да поспеши циљеве економске политике и привредног санирања држава које учествују у њему. Закључци створени на конференцијама, међутим, не пружају довољно наде да су ефикасни, да од њихове примене треба у скоријој будућности очекивати стварно оздрављење и поправљање данашњих тешких прилика. Многи, пак, од закључака биће извршени можда тек кроз неколико година. Отуда се и после ових конференција намеће питање енергичног и систематског рада у оквиру властитог привредног организма. Наши привредни проблеми код куће нису ни мали, ни једноставни, ни лаки. Они заслужују да им се посвети не једна и две, већ низ конференција и анкета, да се испитају, проуче, и поставе на своје место у оквиру једног привредног програма. Утолико пре што су главне одлуке Варшавске конференције на првом форуму, меродавном за њихово просуђивање, наишле на неповољан пријем. Показало се да су ове одлуке у супротности са економско-политичким интенцијама Друштва Народа.

Осми конгрес привредника

Овогодишњи конгрес привредника имао је неколико карактеристичних момената. Пре свега, био је карактеристичан сам говор

Министра трговине и индустрије, у коме су истакнуте линије наше економске политике у садашњости. У свом говору Министар трговине и индустрије рекао је да треба прво да се позабавимо индустријом. Наша је потреба да имамо индустрију, пре свега због тога да бисмо повећали потрошњу аграрних производа, јер се ови све теже пласирају, и упослили сувишак радне снаге, која у пласирању ван граница наилази на све веће препреке. Ако је потребно, индустрији се може дати и већа заштита, и то утолико пре сада што ће европска индустрија, услед повишења америчких царина, покушати да што јаче продре и на наше тржиште. У вези с овим додато је да при оваквој политици индустријалци не треба да помишљају на пуно искоришћавање царинске заштите, „јер то значи резање гране на којој се седи". Пребачено је и другима кад је речено да се „у последње време ствара један антииндустријски менталитет у нашој земљи". Ова излагања Министра трговине и индустрије побудила су велику пажњу и психолошки су дејствовала да се на конгресу, више но обично, слушало о индустрији и њеним потребама.

Наша привредна политика треба да има два циља: унапређење пољопривреде и индустријализацију. Пољопривреда је основна и најважнија грана наше радиности, те се њој има да поклони највећа пажња. Индустријализација се не може и не треба да се врши против интереса пољопривреде, да успорава њен развитак, тражећи за себе прекомерне материјалне жртве. А таква је политика код нас вођена од доношења нове царинске тарифе. Жртве које једна пољопривредна земља подноси за подизања индустрије, треба да буду у сразмери са њеном укупном економском снагом. Ако се ова преоптерети, наступа поремећај у укупном пољопривредном организму. Наша индустрија после Рата развила се неверојатном брзином. У прошлој деценији инвестирано је у нашу индустрију преко 100 милиона долара (податак из реферата Д-ра Мохорића). Пољопривреда није ни из далека напредовала у сличним размерама. Од 1925—1928. год. увезено је у земљу индустријских машина у вредности 2119.4 мил. Дин., док је за то исто време увезено пољопривредних машина само за 152.2 мил. Дин. За исто време домаћа индустрија која ради потребе за пољопривреду, наплаћивала је знатно више цене од иностране робе. Несумњиво је *да је политика индустријализације успорила процес напредовања пољопривреде.* Отуда је сасвим јасно што се у нашој земљи могао да створи антииндустријски менталитет. Он није израз неке нарочите настројености против индустрије, већ је реакција на одсуство аграрне

политике. Данас то треба исправити. Поред индустријализације земље треба активно са довољно средстава радити и на унапређењу пољопривреде. О потреби интензивног рада на овој страни најбоље нам говори прогноза овогодишњег конгреса.

*

За период од 1. септембра 1930. до 31. августа 1931. Конгрес је предвидео да ће бити извезено робе у вредности 7.040 мил. Дин. т. ј. 860 мил. Дин. мање но што је остварен извоз у последњој извозној сезони. Дакле, извоз ће подбацити за скоро милијарду Динара. То је сума пред којом се треба озбиљно замислити, утолико пре што тај мањак не долази искључиво због пада цене аграрним производима, већ и због смањења извозних вишкова. Извозни вишкови, пак, смањују се углавном код хране. Према прошлогодишњој овогодишња прогноза рачуна извоз пшенице на половину, — кукуруза такође на половину, јечма и ражи на осмину, пасуља на половину и т. д. У мартовској свесци *Економиста*, пишући о нашој спољној трговини, напоменули смо да наша бруто аграрна продукција није напредовала у сразмери са прирастом становништва. Код извесних земљорадничких производа продукција је штавише опала, опала је код најважнијег земљорадничког производа — код житарица. Према томе, *наш је централни економски проблем у подизању аграрне продукције и одржавању па, евентуално, и јачању извозних вишкова.* Ово бива јасним нарочито кад се посматра у односу на индустрију. Наиме, познато је да се гро наше индустрије налази у рукама страног капитала. Добит остварена у овој индустрији не притиче поново народној привреди, не утиче ниуколико на образовање и јачање народног капитала. То представља велик мањак за нашу националну привреду, и он се може једино надокнадити вишком приноса рада на другој страни, у нашем случају — у пољопривреди. По нашем мишљењу, овај је момент од пресудне важности по одређивање праваца наше економске политике.

*

Проблем трговинске политике представљао је главну тему Конгреса. Испитиване су могућности и тражена средства која би могла да побољшају наш трговинско-политички положај у светској привреди. У ту сврху, привредници су предложили примену ових мера: да се код будућих трговинских уговора пређе са клаузуле безусловног и неограниченог повлашћења на политику условног и ограниченог повлашћења; да се што пре закључе трговински уговори са земљама Леванта, Истока и Јужне Америке; да се приликом ревизије царинске тарифе спроведе принцип рационализације увозне трговине, да би се смањио увоз предмета који се производе у земљи

(то значи да се на све производе који се у земљи производе, подигну још веће царине и онемогући увоз); да се прошири пропаганда за извоз у обалне земље Средоземног мора; да се прошири мрежа конзуларних заступништва и трговинских цредставништва; да се посвети већа пажња стручној специјализацији индустријског подмлатка; да се води тачна евиденција учешћа страног капитала у нашој привреди и т. д.

Истакнута су још два момента: јачање унутарњег тржишта (а то се мисли постићи подизањем индустрије) и национално оријентисање потрошачког менталитета, т. ј. да се првенствено троше домаћи производи. Да би се то постигло, Конгрес је нагласио као предуслов смањење производних трошкова, односно цена индустријских производа. Али Конгрес се није и одлучно изјаснио за смањење цена, сем што је Министар трговине и индустрије напоменуо у своме говору *да индустријалци не треба да помишљају на пуно искоришћавање царинске заштите.* Али треба организовати и контролу над индустријом. Колико је нама познато, све важније наше индустријске гране картелисане су, и царинску заштиту искоришћавају у пуној мери. Високом заштитом код многих наших индустријских грана фаворизирана је индустријска леност, јер се не спроводи рационализација, ни усавршавање, и не помишља се на смањење продукционих трошкова. Стога се треба озбиљно плашити да се, при још већој заштити, ситуација не погорша на штету привредно-социјалног напретка целине.

*

Конгрес је посветио велику пажњу бановинским и општинским дажбинама, истичући у том погледу свој стари захтев да се питање самоуправних дажбина регулише законом. Први референт у овом питању, М. Шукље, представник словеначких индустријалаца, „тражио је да се пореско оптерећење производње и потрошње изједначи у читавој Краљевини, која треба да буде једна национална и економска целина." Да би се доказала оправданост овога захтева, наведени су и подаци из којих се види да оптерећење бановинским дажбинама износи по становништву: у Дравској бановини 82.40 Дин., у Дунавској бановини 52.90 Дин., у Савској 44.10 Дин., у Дринској 41.10 Дин., у Вардарској 38.80 Дин., у Врбаској 25.70 Дин., у Моравској 25.40 Дин., у Зетској 14.50 Дин., у Приморској 9.80 Дин. У истом реферату наведено је да се у Дравској бановини намећу највиши прирези у општинама где се налазе велика индустријска предузећа. И то је наведено као аномалија(!). Обзиром на то, Конгрес привредника је истакао захтев да се доносе закон о

финансирању бановина, општина и других самоуправних тела, и то на овим принципима: 1) веће дажбине наплаћује држава и тангенте ових прихода уступа самоуправним телима сразмерно наплати у појединим јединицама; 2) држава да води рачуна да укупно оптерећење привреде буде што равномерније и да се у границама државе не стварају разнолики услови производње и потрошње; 3) за покриће недовољних прихода појединих самоуправних јединица основати посебан фонд и т. д.

Нема пореског платца који се не буни. Нарочито онда кад се порези и дажбине дижу. При томе се не води много рачуна о стварним разлозима, о њиховој оправданости, као и о логичности захтева. Тај је случај и са нашим привредницима, а нарочито са индустријалцима. Њихов захтев у погледу равномерног оптерећења самоуправним дажбинама супротан је начелима правде и правице. Због тога је немогуће да држава пристане да убира значајније самоуправне дажбине па од ових прихода да одваја тангенте сразмерно наплаћеној суми у појединим бановинама. Овај је захтев изражен као практично решење питања, а у ствари иза њега се крије жеља за равномерним оптерећењем. Висина самоуправних дажбина резултира из потреба дотичних јединица. Са порастом тих потреба морају расти и ове дажбине. Њихов проценат треба да буде одређен степеном привредне развијености. Отуда је сасвим природно и то да врло велике прирезе имају оне општине у којима је седиште више и већих индустријских предузећа. Исто се тако, по нашем мишљењу, не може извршити ни унификација врста самоуправних дажбина, јер и за ово су меродавни степен привредне развијености и структура радиности појединих подручја.

*

Питање изједначења јулијанског и грегоријанског календара било је, такође, предмет расправљања овогодишњег Конгреса. Референти у овом питању изнели су да би се овим изједначењем добило 13 нових радних дана, чији финансијски ефекат само у односу плаћених радничких надница износи преко милијарде динара. У крајевима где су становници помешане вере, слави се годишње преко 70 празника. Празновање и, за њега везано, празноверје у пољопривреди наноси огромне губитке овој грани радиности. Због свега тога нужна је општа реформа и изједначење оба календара.

*

Конгреси привредника требали би да буду нека врста саветодавних органа који, састављени од практичара, дају своје примедбе, и изражавају жеље у погледу праваца економске политике. Али су

они то само делимично. Јер у њиховом раду не учествују представници наше најважније привредне гране — пољопривреде. Истина, Конгреси се готово редовно баве питањем унапређења пољопривреде, али то чине, полазећи, не са гледишта општепривредних интереса, већ са гледишта група које састављају Конгрес. Отуда су и захтеви изражавани у конгресним резолуцијама резултат савлађивања индустријско-занатских и трговинских интереса. Најмање је, пак, оних закључака за које би се могло рећи да резултирају из општих народно-привредних потреба. Стога захтеви Конгреса привредника не могу имати значај општих привредно-политичких директива, јер нису инспирисани потребама нашег национално-привредног организма као целине, већ интересима трију привредних грана уз одсуство најважније. Стога би требало наћи начина да се конституција Конгреса привредника реформише, како би у његову раду могли равноправно да учествују и представници пољопривреде. А та реформа стоји до тога да се и у нашој земљи створе пољопривредне коморе, које би биле права и једина представништва наше пољопривреде.

Владислав Миленковић

Питање енглеске земљорадње

Изгледаће на први мах противуречно ако кажемо да су многи од данашњих привредних проблема Енглеске последица баш њеног напретка и благостања у прошломе веку. Па ипак је тако. Деветнаести век значио је златно доба у привредној изградњи енглеске империје. У њему су Енглези освојили највећи део својих колонија и задобили нова тржишта. У њему постигли првенство у у светској индустрији, па следствено и у трговини и финансијама. Али су у њему исто тако занемарили своју земљорадњу, као привредну грану која се најмање исплаћује. Уздали су се да ће за продату индустријску робу увек моћи купити хране у иностранству. Па тако је и било док је Енглеска владала овако изузетно великим тржиштем. Али, дошао је Рат, и прилике се из основа измениле. Неке се од колонија сасвим отцепиле а неке су на путу да се отцепе — Ирска, Египат, Индија. Доминије — Аустралија, Канада Јужна Африка — све јаче наглашавају своју независност и изграђују сопствену индустрију. Европа као целина осиромашила је. Једном речју, тржиште за индустријску робу с којим је Енглеска рачунала,

јако се сузило. С друге стране, на овако скученом тржишту јавили се нови и опасни такмаци: Америка са својом јевтином производњом на велико; Немачка са обавезом да плати репарације из зараде своје индустрије; на истоку Јапан, а да не говоримо о мањим индустријама нових народносних држава европских. Главно је да се потреба за енглеским индустријским добрима јако смањила, и да је зато Енглеској из дана у дан теже да својом извозном робом набави платежна средства за потребну јој храну. И ту је данас кључ ситуације. Трговински биланс енглески постао је пасиван. Другим речима, већ је наступио тренутак када Енглеска вишком своје индустрије не може да покрије потребе свога трбуха. А то значи да је наступило доба опадања, са свим оним што опадање повлачи за собом у једном народу. Међутим, слика није потпуна док не напоменемо да енглески платежни биланс као такав није пасиван. Данас још Енглеска попуњава мањак у свом трговачком билансу дивидендама које вуче енглески капитал уложен у иностранству. Укратко, економски је истина кад тврдимо да енглески народ као целина не живи више од зараде него од капитала. Само што такав положај повлачи другу једну тешку последицу за собом. Зарада од индустрије иде народу као целини, а добит од дивиденде само малом броју капиталиста. И зато је сасвим објашњиво зашто данас у Енглеској видимо незапосленост и немаштину руку под руку са луксузом и цветањем луксузних индустрија.

Једном речју, привредни проблеми пред којима се налази Енглеска, тешки су, па су, природно, многобројнији и предлози за њихово решење. Међу овима наилазимо на старе и познате аргументе: смањити наднице, да се смање производни трошкови; увести заштитне царине, да се не купује толика инострана роба; правити више рекламе, да свет више купује, извршити рационализацију. Пада, међутим, у очи да је најмањи број предлога који ће указати на потребу да се обнови земљорадња, на једино решење, другим речима, које може смањити зависност Енглеске од страних тржишта, и које запослењем стотинама хиљада радника може створити читав слој нових купаца. Утолико нам је више привукла пажњу одлична студија г. Кристофера Турнора „Земља“, са поднасловом „Земљорадња и народна привреда“,[1] јер уколико она претреса питање земљорадње уопште, она, иако проблеми енглеске земљорадње нису истоветни са нашим, дотиче много што и нама може бити од непосредне користи.

Земљорадња у Енглеској запуштена је поглавито из два уз-

1 Christofer Turnor: The Land — Agriculture and National Economy. (John Lane.)

рока: услед феудалних принципа на којима почива енглески велики посед и услед индустријске револуције. Неоспорна је чињеница да је основни облик у свима европским земљама у којима земљорадња напредује — мали посед. Власник који сам обрађује своју земљу, ради у ствари више но надничар, зато што има непосредан интерес у добити, па ма та добит не била већа од добре наднице. Међутим, када су у Енглеској оградили земљу и када је нестало заједничких испаша и утрина, земља није предата земљораднику обрађивачу, него су створена велика феудална добра. Сељак је тада постао обичан најамник који нема непосредног удела у добити, па зато ни интереса у производњи. Власник, насупрот, привучен огромном зарадом у индустрији за време индустријске револуције, почео је да пласира у граду вишак зарађен на селу. Тројаке су биле последице тога. Прво, велепоседници су почели да живе од прихода индустрије те су занемаривали земљорадњу. Друго, земља је остала без потребног новца за инвестиције, јер је вишак одлазио у град, а познато је да земља у коју се новац непрестано не улаже, губи од своје производне моћи. Треће, многа су земљорадничка добра претворена у паркове за уживање велевласника, и као таква постала су економски бескорисна.

На тај начин доведена је постепено целокупна земљорадња у Енглеској у питање. Данас имања од просечно 14 енглеских ара (један енглески ар раван је 0.40 хектара) одбацује приход од 33 $^1/_2$ фунти стерлинга (9.360 Динара) од ара, док имања од просечно 62 ара не дају више но 21 фунту (5.780 Динара) од ара. Још горе стоји са имањима од просечно 540 ара, која одбацују свега 14 $^1/_4$ фунти стерлинга или 4.000 Динара од ара. Да би надокнадили тако мали приход, енглески фармери закупљују веће комплексе земљишта, и тако, како не улажу довољно капитала у земљу, још више онеспособљују земљорадњу. Последица тога је да је бегство са села у град у Енглеској много изразитије но и у једној европској држави. Док од земљорадње живи у Италији 59.4% становништва, у Француској 42.7%, у Чехословачтој 41.6%, и у Немачкој 35.2%, у Енглеској живи од ње свега 11.9%. Насупрот томе, трговачки, дакле не непосредно продуктивни сталеж, многобројнији је у Енглеској но игде. Трговина у Енглеској запослује читавих 23.1%, а у Француској 14.3%, у Немачкој 12.4%, у Чешкој 8.6%, и у Италији само 7.4% становника. Такав однос опет, природно, поскупљује продајну цену животних намирница, јер се трговачки сталеж, многобројан и добро организован, испречава између произвођача и потрошача, урачунавајући своју зараду у продајну цену земљорадничких производа.

Таква је, у главним обрисима слика енглеске земљорадње. Власник је занемарује, јер не живи од ње. Закупац, фармер, не ставља довољно новца у њу, јер није његова. Обрађивач, радник, као најамник нема непосредног интереса у њој. Организованог кредита нема, ни дугорочног ни краткорочног. Чак и оно мало вишка што земља одбацује, носи се у град. И најзад, при продаји произвођач нема заштиту задружне организације, него је остављен на милост и немилост читавој организованој војсци продаваца и препродаваца. Занимљиво је на пр. забележити да је у једном великом енглеском граду где постоји једна од ретких млекарских продајних задруга, ова продаје 60% млека са 80 људи, док је трговцима за осталих 40% потребно равно 220 службеника.

Мере које за то писац предлаже, намећу се тако рећи саме. Треба извршити пренос земље у својину онога који је обрађује, и при том давати сваку могућу олакшицу малом поседнику. Да се то омогући, потребан је дугорочан кредитни систем који ће дати новом малом поседнику кредита до 90% вредности купљене земље. Сем тога, треба створити и организацију за краткорочан кредит. И најзад, што је исто тако важно, ваља потпомоћи стварање једног задружног продајног покрета, тако да се истисну препродавци. Од другоразредних мера писац препоручује давање малих комада земље рударима и другим радницима који живе у близини места запослења или који немају сталног занимања, као на пр. радници у пристаништима. Сем тога, ваља поклонити пажње стварању угледних станица, исушивању мочвари, пољопривредном васпитању, гајењу стоке, уништавању напасти, наводњавању, вештачком ђубрету, бољем саобраћају и т. д. Приказати ове мере у подробности онако како их писиц обрађује, немогуће је, али њихово набрајање очигледно показује опсег његових расматрања и корисност коју они могу имати за нас. Ово утолико више што се и код нас почиње увиђати да је село стожер државе, како политичке тако привредне, и да без добро организованог кредита и способне задружне организације за продају оно не може да се оснажи. А слабо село значи слаб народ и слабу државу.

А. Видаковић

Словенски преглед

*

Славистика у Прагу

За последњих неколико година развијен је у Прагу необично жив и продуктиван рад на славистици. По активносги Универзитета, Академије наука и Словенског института, постаје Праг право средиште за рад на славистици. Нарочиту, обимну и систематску, делатност врши Словенски институт, који је сада недавно добио свој нови дом (Праг III, Vlašska 19), да би у овоме што успешније извео и остварио свој огромни програм. У читаоници овога института изложено је публици на читање 26 разних словенских дневних листова и 82 часописа, а Словенска библиотека чехословачког Министарства спољних послова ставља на расположење посетиоцима ове читаонице даљих 110 ревија. У просторијама овог Словенског института примаће се иностранн научењаци и слависти, те прирећивати научна предавања и дискусије из славистике.

За наредну годину Прашки Словенски институт је израдио овај свој радни програм:

1. Ради јачања научних веза са иноземним научним круговима одредио је своје заступнике на конгрес словенских географа и етнографа, на састанак словенских римокатоличких научних организација, на конгрес руских емигрантских научењака, на византолошки конгрес и конгрес пољских научних установа.

2. Од научних публикација издаје и финансира овај институт: збирку Monumenta artis serbicae од Окуњева, свеска друга; једну свеску свечаних предавања о Масарикову јубилеуму; свеску радова *Позориште код Словена*; студију Ф. Волмана о драмској књижевности на словенском југу, а у припреми су једно научно дело о привреди Југославије, затим више студија из словенских књижевности, историје словенских књижевности, историје словенских књижевности и уметности, као и речници, приручници и пробна штива из осталих словенских језика. Исто тако ће византолошка комисија издати другу свеску издања Byzantinoslavica.

3. Научни часопие Germanoslavica наставиће под окриљем овог института, а уз сарадњу његових чланова, проучавање и продубљавање научних веза између словенских и германских научних кругова.

4. Из Масарикова јубиларног фонда издаваће се збирка докумената о словенској узајамности и свесловенским везама; прва све-

ска доneће преписку између Адама Чарторијског и генерала Заха.

5. Резултати научних теренских проучавања професора М. Мурка (југословенска народна поезија) и А. Странског (нашн уметнички споменици у јужним крајевима) биће сређени и објављени, те ће тако знатно бити обогаћена културна историја Словенског југа.

6. Институт ће приредити низ предавања словенских научењака из разних научних грана појединих словенских народа, као и течајеве за поједине словенске језике.

7. Институт припрема и организује Шафариков етнографски музеј као и изложбу о Лужичким Србима.

8. Посебно, пак, издаће се више научних монографија о етнографском, географском, геоботаничком и историјском проучавању Словачке и Поткарпатске Русије. Институт стално финансира и шаље на научна путовања у све словенске земље и државе не само професоре универзитета и признате научењаке, него исто тако даје обилну материјалну помоћ и другима који раде и помажу на научном проучавању словенских земања н словенских народа.

Овакав организован и разгранат рад Словенског института у Прагу значи несумњиво врло много за јачање и подизање колико словенске науке толико и словенске узајамности. Праг данас успешно надокнађује све оно што у том погледу недостаје бившим центрима словенске науке: Бечу и Петрограду-Лењинграду.

М.

Амерички драмаштичар у Прагу

Са сигурношћу онога који вјерује у своју звијезду, иде за својим циљем Хуго Хилар, режисер и директор драме *Народног Позоришта* у Прагу. Његова је највећа способност у томе да се умије користити стечевинама других режисера и обојити их својом јаком личношћу. Хилар је врло осјетљив умјетник који присваја све оно што одговара његову темпераменту. Асимилира само оне утјецаје који јачају његову личност. И зато није имитатор. Друга је његова врлина што је актуелан. Прати све позоришне појаве. Он је као барометар који реагира и на најмањи притисак. Зна шта се догађа у Берлину, Паризу и Москви и, према томе, бира свој репертоар. Бити актуелан по сваку цијену, то је његово гесло. Не бринути се што је било јучер, већ са поуздањем гледати у будућност. Опровргнути се сто пута, док напокон не набасаш на релативну

истину. Укратко, *Хилар је један немиран, незадовољан умјетник који непрестано сам себе поправља, све у намјери да што јаче и свестраније развије своју личност. Он је критичан дух.* Смртни је непријатељ устаљености, академизма, традиције, јер то су окови за умјетника. Хилар вапи за новим, невиђеним, нечувеним, за свим појавама што могу да узбуде његову и тако распаљену машту. Он је тип модерног умјетника, који хоће да се заглуши, да заборави, да утече из несношљиве средине у којој живи. Његова је трагика у томе што би хтио све да обухвати; Хилар би читав свијет да подвргне својој моћи, а то је немогуће.

Умјетник није кадар да сакрије ни своје лоше, ни своје добре стране. Тако је и са Х. Хиларом. Каткада из таштине глуми улогу која не одговара његову темпераменту. Неће да призна своје погрјешке; самовољан је као сви људи који имају у рукама велику моћ. Но срећом су такви случаји и код Хилара врло ријетки.

И тако се десило да је Хилар — у жељи да обухвати све позоришне појаве — у ово неколико последњих година промијенио небројено смјерова. Од крајњих експеримената и експресионизма па до Станиславског је дуг пут, а ипак је њему успјело да га прevали. Истрајан је и жилав. То што је јучер кудио, то данас хвали. Његов је најмилији усклик: даље са старим, преживјелим, да живи све што је ново! Разумије се да се на тај начин више пута опекао. Дошло је доба кад је опет хвалио што је још недавно кудио. Али њему ћемо и то лако опростити, сјетимо ли се прилика у којима је радио. У жељи да надјача чешки академизам и маниру, сâм је упао у исту погрјешку. Створио је, да се тако изразим, *маниру модернизма*, а наступио је баш у доба кад је публика била жељна сензације. А Хилар, да задовољи себе и публику, покушао је да споји све могуће смјерове и да их преобрне у нове вриједности. *Треба признати да му је често успјело да нам у синтетичкој слици изнесе на позорницу најактуелније проблеме садашњости.* Било је у томе много барока и намјештености, али поред свих тих мањкавости осјетили смо снажни ритам модерног живота, који безобзирно руши све препреке и крчи сам себи пут. Актуелност и непосредни дотицај са животом, са стварношћу, то су највеће врлине Хуга Хилара.

И да задовољи ту своју незаситну глад и жудњу, пре неколико година Хилар је пронашао америчког драматичара Eugena O' Neill-a. Он је бно један од првих режисера у Европи који је уврстио O' Neill-ове драме у репертоар *Народног позоришта* у Прагу.

Тко је тај Eugen O' Neill? Родио се у Њујорку. Није волио

школу. Годину дана је изгубио на универзитету. Био је неко вријеме и чиновник на пошти. Год. 1909. отишао је с једним инжињером у Хондурас. Хтио се обогатити. Копао је злато и тешко оболио. Спопала га је тропска грозница. Да не умре у туђини, врати се кући, скршен и пун очаја. Једва се опорави. Уђе као други надгледник у пругујуће глумачко друштво. Путује од града до града, од фарме до фарме, напола сит и напола гладан, како рече једном духовити пјесник. За недуго и то му додија. Укрца се на једрењачу и плови 65 дана од Бостона до Буенос Аиреса. У Аргентини зарађује свој свагдањи хљеб цртањем, ради у *Westinghouse Electrical Company*, а касније у Ла Плати бави се оцјењивањем вуне, док напокон не уђе као чиновник у фабрику Сингерових стројева за шивење. Немир га тјера даље, жељан је нових пустоловина. Овог пута путује из Буенос Аиреса у Африку. На повратку, да не умре од глади, чува на лађи мазге. И сад настаје доба безпућа: пада све дубље и дубље, живи како може, бави се свим могућим занатима. На дну је живота: теревенке, женетине, алкохол, коцка и лудо убијање самог себе. У дванаести час му је успјело да нађе зараду као морнар на енглеској лађи која је путовала пут Њујорка. Идуће зиме глумио је једну улогу у очевој драматизацији *Monte Christo*. Поново се упознао са далеким западом. Иза турнеја одметнуо се у репортере. Рад, биједа и немир потпуно му поткопаше здравље. Оболи на плућима. Присиљен је да проведе пола године у санаторију. У постељи има довољно времена да размишља о себи и људима, о судбини и животу. Прохтјело му се да напише књигу о својим и туђим страдањима. Идуће јесени — било му таман 24 године — створи своје прво дјело, драму *Прећа*. Године 1916. је у Provincentown-у његова прва премијера. Успјех је био осредњи. Слиједе године борбе и страдања, док напокон *Аппот Christü* не извојшти своју прву велику побједу. Био је славан, имућан, јер је највеће позориште у Њујорку с успјехом играло његову драму. Успјех у Америци значи доживјети једно 300—400 реприза, ако не и више. У то доба баш борави у Америци Luigi Pirandello. Дошао је да присуствује премијери свог *Хенрика IV.* Том приликом се упознаше оба велика драматичара. Пирандело у једном свом чланку вели да ће му њихов први сусрет остати незаборављен. „Оне сам вечери — пише Пирандело — видио млада човјека, тридесетгодишњег, мршава, кестенастих власи, прерано посиједјелих, са грозничавим очима у којима је било много напетости, боли и дубоке шутње. Тога израза нећу никада заборавити. Касније ми је као пријатељ повјерио да је амерички живот несносан и да је мало мањкало да није од тога полудио. Не-

престана хајка и немир да су потпуно уништили његове живце"!

Чланак Л. Пирандела био је прештампан у програму *Народног позоришта у Прагу*, али Хуго Хилар и вјешти драматург Д-р Фр. Гиц прешутјеше нам чињеницу да E. O' Neill није типичан Американац, већ сљедбеник и ђак старе, покварене Европе. Чему га у том случају обасипати хвалама? Његова оригиналност је врло проблематична. Упознали смо се са једним даровитим полутаном који једнако воли Ибсена, Гетеа, Грке и Русе. Сви се ти утјецаји виде у његовим јаким дјелима.

Каква је садржина на пр. његове *Чудне међуигре?* Тко је главни јунак овог дијалогизованог романа који пјесник окрсти симфонијом обитељског живота? Тко покреће свим тим унесрећеним лицима? Жена! Зове се Nina Leeds. Кћи је професора. Нина страствено љуби свог заручника Гордона, који погине у рату. Женка је остала без мужјака. У њој лудује спол. Проклиње свог оца што јој није допустио да се потпуно преда Гордону. Сад би барем имала успомену, доживљај, сјећање на удовољену страст. А овако? Суђено јој је да пропадне и, да ускори своју пропаст, одметне се у болничарку и иде на фронту. На фронти, да се освети оцу и својој судбини, подаје се свакоме. Ни једнога не воли: хоће само да засити своју жудњу, и ништа више. Након годину дана враћа се својој кући. Отац јој је међутим умро. На њу стрпљиво чека писац Charles Marsdens. Хтио би је за жену, иако зна за њезине пустоловине. Њу прати Едмунд Дарел, лијечник и строги судац убоге Нине, која одбија понуду Марсдена, јер га воли само као пријатеља, као оца. Баш у то наиђе млади непокварени Сам Еванс. Он је заљубљен у Нину. Она не мари за њега, али га ипак узме за мужа, да буде мајка. Како то? питамо се сви. Зар је могуће да једна покварена жена која се без стида подаје свакоме, најједном пожели да буде мајка. И то би се могло догодити, али у том случају морала би ипак волети. Но она не воли свог Сама, а ипак је сретна кад осјети плод под својим срцем, и унапријед обожава своје будуће дијете. Уто јој свекрва открије страшну истину да су сви Еванси душевно болесни. Она јој савјетује да побаци плод и да нађе здрава мушкарца који би је оплодио. Она је послуша. Савјетује се са Едмундом Дарелом, и он се прима улоге. Нина занесе и роди здраво дијете. Али враг не мирује. Дарел се заљуби у Нину, а Нина у Дарела, и сад мислиш — настале су прилике да се све то ријеши на трагичан начин. Ни у сну! Нина даље живи са својим мужем, брине се за њега, његује га и чак га воли на свој начин. Свог љубавника све више обожава, а писца Шарлеса Марсдена и даље прима у своју

кућу, и годи јој кад из његових уста слуша љубавне изјаве. И тако она има три мушкарца: супруга, љубавника и пријатеља — оца! Ово су само пуки симболи, јер ми знамо да је добар муж својој жени и отац, и супруг, и љубавник; дијелити их значи што и рушити породицу. А породица је света и без ње све пропада. Чудити се морамо што је O'Neill, као здрав Американац, обрадио тако извјештачен и силом скалупљен сиже. Ми не вјерујемо тим безбојним лицима, а још мање вјерујемо у страст и похоту Нине Leeds. Зар жена која страствено и искрено обожава свог палог заручника може да се пода сваком човјеку којега сусретне на улици? Схватљиво је да неће мировати док не задовољи свој секс, али у том случају наћи ће неког који је сличан покојнику, за којега има симпатије, за којега барем осјећа као женка. Осим тога, она се уда за лијепог дјечка који је оплоди, воли његов плод, а не воли мужа. Опет друга невјеројатност, и т. д. А конац драме? Умре муж, а Нина, пошто је престала да буде женка, узме свог Марсдена, свог пријатеља, а не свог разочараног љубавника. Једино овај закључак одаје великог пјесника. Све остало је погрјешно. Нина сада тражи мир и заборав, јер је уморна од бурног живота, Јест, сви ми желимо мир, каже пјесник. Борба је била жестока, и ми смо клонули! Изубијао нас је живот, да нас боље приправи за гроб! Али Марсден иде још и даље и каже да је човјек срећан кад нема никаквих жеља. Дакле Американац, Eugene O'Neill, човјек јаких мишица и необуздане енергије, обраћа своје лице Истоку. — Клања се великоме Буди.

Вечер је спасла режија Х. Хилара и велика чешка глумица Ана Седлачек. У посљедње вријеме је све дубљи њезин изражај. Још мало па ће се из ње ишчахурити трагеткиња. Улога Нине је врло тешка. Приказала вам је дјевојку, љубавницу, жену, мајку и т. д. с толиком увјерљивошћу, да смо заборавили на погрјешке аутора. Било је тренутака кад је изгледала као бескрвна жртва. Притајивала се, да поново букне и узвине се као жарки пламен. Била је интонирана, глас је није никад издао. Њезин њежни и каткада слаби глас је ојачао. Модулације и варијације биле су савршене. И да ојача учинак ријечи, изнашла је и нове позе, кретње које су биле и прирођене и стилизоване у исти мах. Рећи ћете: то је немогуће, то је парадокс, а ипак Седлачковој је успјело да их споји у једну цјелину. То може да захвали свом умјетничком нагону, који се никад није тако јако испољио као ове вечери. — Биће да је томе придонијела и одлична режија Х. Хилара, који се клонио баналности и напраситих ефеката. Нарочиту

је пажњу посветио дијалогу. Овдје-ондје требао је да ускори ритам говора, али, по својој прилици, тим би трпјела јединственост стила. Призор би оживио, али право значење ријечи би се изгубило. E. O' Neill се у техници држао Ибсена. Покушао је да га надјача. Чак је монологом хтио да употпуни модерну драму. Сваки дијалог је раздијељен на монологе. Глумац је говорио с другим присутним лицем, а уједно је бесједио сам са собом тобоже, на глас је казивао своје тајне мисли. И једна трећина текста отпада на те монологе. Чудна работа, ни најмање драматска. То значи увођење епске ширине у строгу технику драме. У том погледу је Eugene O' Neill потпуно подбацио, али H. Hilar је једва дочекао ту новотарију, ма да мислим да му је то први и последњи пут што је учинио овако одважан покушај. Тим се монолозима задржава ритам радње и мјесто цјелине постигнута је распарчаност. А драма, ма како данас настојали да јој разбију форму, била је и остаће јединствена у својим логичним и геометријским правилима. Сви покуси су узалудни. Сваки се организам несвјесно покорава законима развитка. Биљка расте у вис и нико није кадар да је задржи у њезину развоју. Тако је у контрастима и борби снага драме, али ти контрасти се не односе на форму. У њезину сапету оквиру нека драматик здружи најсупротније призоре, али у битност драме не смије дирати. Драма је најједноставнија умјетност. Јасна је као сунце, а увјерљива као истина. Према томе и глумац мора да удеси игру. То правило је овог пута најбоље схватио Звонимир Рогоз у својој улози Шарлеса Марсдена. То је безбојно лице оживио својим дубоким, словенским осјећајем и приближио нам га је на дохват руке. У говору је био јасан и топал, а у кретњама пун мјере и склада.

Штета је што су остали глумци и одлична снагаМ. Хибнерова, страствени експресивни Карел Ваврa и др. уложили толико труда у ово само дјеломице успјело дјело E. O'Neill-a. Ни њихова вјештина, ни одлична режија X. Хилара није могла да спасе драму. O' Neill је већи декадент него ли икоји француски пјесник. А драма треба да јача људство, а не да му поткопава темеље. У том је погледу и Ибсен гријешио. Жудимо за трагедијом. Желимо да доживимо нешто велико, узвишено, да нам се поврати вјера у човјека. У жртви је срећа, у осјећању да смо бољи и већи од осталих. Гледаоци слушајући великог појединца живе његовим животом за који сат, барем дотле док се не спусти завјеса, али величина људске душе, ако потресе нашу унутрашњост, оставља дубоке трагове и иза позорнице, отвара нам јаснији видик и на позорници живота. Оканимо се гледати живот на његову дну, него се винимо

у висине, тамо гдје је право опредјељење човеково, а ондје на дну — тамо је стан животиње. Што ће нама Словенима узорци овако накарадно конструирана живота?

Божо Ловрић

Историја и документи

*

Једна нештампана монографија Епископа Д-ра Никодима Милаша

(Поводом преноса смртних му остатака у Шибеник)

Мали број наших црквених научњака и писаца неће се моћи споменути без имена Д-ра Никодима Милаша. У црквено-правној па и у једном делу црквено-историјске науке остаће име Милашево незаборављено. Капитал и капацитет Милашевих научних радња и књига остаће увек и сваком црквеном трудбенику у тим областима неоспорно потребан и добро дошао.

Милаш је висока и велика фигура, и међу великим научњацима и писцима других православних народа.

Овај напис исписујемо зато да, поводом преноса смртних му остатака[1] у родно му место Шибеник[2], учинимо скроман помен имену славнога Милаша, подсећајући на једну његову, до данас неизвршену, жељу, уједно на дужност оних којима је остао аманет Милашев да га изврше.

У питању је Милашев рукопис *монографије о црквеној аутономији у Карловачкој и Сибињској Митрополији.*

Садржина рукописа није нам позната, али знамо да је тај рукопис постојао. Из писама које ћемо овде саопштити, видеће се како смо сазнали да рукопис постоји. Из тих писама сазнаје се нешто више и о самом рукопису. Та писма предајемо јавности и зато што објашњавају и друге неке ствари.

Године 1900. одштампану нашу расправу „Саборски Изборни Ред од год. 1870./1. са црквенога гледишта", послали смо Епископу Милашу са једним попратним писмом.

У том писму (12./25. XI. 1900.) молили смо га да каже своје мишљење о нашој расправи, тим пре што теорија, наука о црквеној

1 5 октобра о. г.

2 Милаш је рођен у Шибенику 4. апр. 1845., а умро је у Дубровнику 1915.

автономији, колико је нама познато, није израђена, па кад би он поклонио томе предмету нарочиту пажњу, било у новом издању свога велеважнога дела *Православно црквено право* било у засебној радњи, да би учинио велику услугу нашој Цркви; не мање би добра учинио кад би својим авторитетом изрекао свој суд о нашем кобном Изборном реду.

На ово писмо стигао је овај одговор:

Задар 9/12 1900.

Ваша Високопречасност!

Ја сам имао част примити радњу Вашу „Саборски изборни ред од год. 1870/1 са црквенога гледишта", који сте имали доброту послати ми уз уважено писмо Ваше од 12. пр. м., и дужношћу сматрам изразити Вам на пажњи Вашој моју најучтивију захвалност.

О тамошњој црквеној автономији, исто као и о оној у сибињској митрополији, ја имам врло јасан, а мислим и тачан појам. Још прије двије године ја сам написао о тој автономији доста обилату монографију на основу учења православног кан. права о устројству и управи црквеној, испоредивши то са канонизмом цариградске патријаршеске цркве о мјешовитом патр. савјету. Нијесам хтио штампати ту монографију ради онога непрестанога трвења у новинама између тамошњих странака. Бојао сам се да ће се то узети не са објективног гледишта, као што би се морало, и да та моја монографија још жешће страсти не распламти. А могла је иста монографија бити интерпретирана онако, као што је била интерпретирана моја ускршња посланица 1891 г. у „Срп. Сиону" исте године[1], само зато, што сам ја у тој посланици допустио себи споменути карловачкога митрополита и српског патријарха.

Ради ових разлога поменута моја монографија лежи још у рукопису нештампана. Доћи ће можда вријеме, кад ћу је моћи наштампати. Ако не, а оно *послије моје смрти нека је штампају.*

Захваљујући и опет на указаној ми пажњи, молим да изволите примити увјерење најодличнијега мога поштовања и уважења.

Еп. Никодим

Одговорили смо му писмом од 18./31. XII. 1900., у коме смо зажалили што нам не рече ништа о нашој расправи, још више што нас није посветио у јасноћу и тачност појма што га има о нашој црквеној автономији, као и о автономији у Сибињској Митрополији. Представили смо му да би публиковање споменуте монографије било

---

1 У чланку *Неморалан и несолидан посао.* (Број 29.) Написао Млади Саборлија.

од користи, а никако од штете по саму ствар. Споредно је да ли би се она коме допадала или не; у општем интересу би било да победу истине што пре прославимо. Молили смо га, затим, да нас удостоји свог високог поверења и да нам пошаље рукопис монографије на брзо прочитање, обећавајући најстрожу дискрецију. Што се тиче интерпретације његове ускршње посланице, у *Српском Сиону* 1891. год., рекли смо да смо је поново прочитали и да смо се саблазнили као и први пут кад смо је прочитали, и зажалили смо што се 1891. год. нико не нађе да замери тону и начину којим је чланак „Младог саборлије" написан, о једном епископу, и о једном Милашу. Још смо га, овлаштени на то, могли уверити да патријарх Георгије о томе чланку није имао никаквог претходног сазнања, и да је у своје време укорио тадашњег уредника Шакрака што је онај чланак пустио у *Срп. Сион.*

Пре него што смо отпослали овај одговор епископу Милашу, прочитали смо и писмо Милашево и овај одговор наш патријарху Георгију. Патријарх је одобрио цео одговор.

Нешто и наша преписка са епископом Милашем, нарочито свршетак писма од 18. (31.) XII. 1900. г., утицала је да се поправе односи између Милаша и патријарха. Још више је на том зближавању учинио боравак архимандрита Доситеја у Карловцима, као госта патријархова, са инструкцијама Милашевим, и његов реферат поднесен епископу о дочеку у Карловпима, о разговорима са патријархом и о патријарховом расположењу према Милашу.

Добри односи између патријарха и епископа Милаша већ су толико успостављени били, да је Милаш упутио патријарху ово писмо:

Ваша Светост, Преузвишени Господине!

Девет је година ево прошло, како се Ваша Светост наљутила била на мене поводом моје ускршње посланице 1891. године, коју је Ваша Светост изволила била интерпретирати као „нелојалан" према Вашој Светости и као „несолидан посао" по ријечима листа, којега је Ваша Светост власник. И мало затијем изволила је Ваша Светост у два писма припријетити ми ради тога „посла". Како ме је то тада болило у души, то ја знам, а може и Ваша Светост просудити, кад види, да се ја тога сјећам још и данас, послије 9 година. Ја сам настојао тада, да Вашој Светости покажем, да није имала право онако судити о оној мојој посланици, али нијесам успјео, јер Ваша Светост 1893. г. у Бечу за вријеме делегација изволила ми је опет лично пребацити, да сам „ја знао куда сам циљао оном мојом посланицом". Од тога доба ја сам већ разумјео шта се о мени мисли

тамо у Карловачкој Митрополији, и то ме је далеко држало од те Митрополије као од ватре.

Гледао сам и слушао све шта се тамо ради у питањима автономног црквеног живота, и вољан сам био по малом мом познавању православног црквеног права да напишем двије ријечи о правом значају тамошње автономије, и можда би те моје ријечи добро учиниле, јер, не ласкајући себи, ја имам тачан и јасан појам о тој автономији и о правном значају и суштини њезиној, те би на основу чистог црквеног права исказана објективна ријеч уталожила многе страсти и окренула многе са оне странпутице, којом данас ступају. Али сваки би се пут сјетио, шта се догодило са оном мојом посланицом и како је интерпретирана била, и бојао сам се ријечи проговорити у јавности, а највише сам се бојао Ваше Светости, да ми не кажете као оно 1893. г. да „ја знам куда циљам". И ћутао сам, а ћутаћу и у напријед.

Из ријечи, које сам чуо од мог архимандрита Доситеја, да је Ваша Светост исказала о мени, могао бих данас мислити, да ме Ваша Светост већ не држи способна за „нелојалан и несолидан посао", и према тому узимам слободу управити ово моје писмо да Вашој Светости честитам Божић и ново љето (и т. д.).

Препоручујући себе, свештенство и паству своју молитвама Ваше Светости, с изразом особитога поштовања и уважења биљежим се[1]

понизни слуга

Епископ Никодим

Патријарх Георгије ме је одмах после примљеног овог писма позвао к себи. Дајући ми Милашево писмо са речима „данас сам га примио", зажелео је да напишем одговор. Понео сам писмо собом, преписао га дословце у I књигу својих „Записа" (стр. 182.) и одмах написао жељени одговор. Истога дана после подне однео сам концепат одговора патријарху. Патријарх га је прочитао, одобрио и прихватио, а по њему и одговарио епископу Милашу.

У томе писму, после обичне захвалнице на честитању, речено је и опет да о чланку у *Срп. Сиону* 1891. год. патријарх Георгије није имао сазнања, да га по изласку није одобрио, па и тада (кад је писмо писано) да га негодује и осуђује. Дубоко је зажаљено што је туђа погрешка била поводом да се Милаш чувао овамо нас као ватре, а интерес општега добра наше Цркве био би да је са својом помоћи био увек близу наше Митрополије и т. д. Најважније је у

1 Датум писма смо пропустили преписати у своје „Записе", али он је био 14. I· 1901, како се то види из писма Милашевог које је писао истога дана.

овом писму то што је патријарх Георгије такођер затражио да му Милаш пошаље своју споменуту монографију, да та монографија угледа света што пре, а патријарх је вољан подмирити и цео штампарски трошак. Непубликовању њезином да је престао и онај један узрок што га је епископ Милаш имао туђом кривицом.

Истога дана, 14./I. 1901. по новом, Милаш је написао и нама писмо овог садржаја:

Високопречасни Господине,

Ја сам имао част у своје вријеме примити цијењено писмо Ваше од 18 прошлог мјесеца. Свети празници, те досљедно *чести* црквене службе пријечили су ми одмах Вам одговорити. Молим, да ме извините.

О оној мојој монографији о тамошњој црквеној автономији ја сам имао част данас писати Његовој Светости, преузвишеном госп. патријарху Георгију, који је изволио тим предметом интересирати се.

Монографија та моја није сређена за штампу, и мени би требало бар мјесец дана времена, да је потпуно средим. Овакву каква је она данас, ја не би могао никако издати је из руку, јер између осталога, мало би се ко могао њом користити; а времена ја сада немам, да јој посветим и у ред доведем. Ово је, тако рећи, материјални узрок, ради којега, при најбољој мојој вољи, ја нијесам у стању, да задовољим Вашој жељи, и да Вам на прочитање пошљем ону моју работу. Надам се на сваки начин да не ће много времена још проћи, да ћу моћи и ја лично, ма и посредно, исказати, можда и немјеродавно, своје мисли о тамошњој црквеној автономији. Кажем немјеродавно у толико, у колико ја нијесам позван, да се плећем у тамошње црквене ствари и да се показујем неким учитељем; али то ће ипак бити ријеч науке, и дакле објективна, која ће моћи разјаснити суштину црквене автономије у опће, и посебно тамошње автономије.

Молећи Вас да ме извините што сам, као што споменух у материјалној немогућности задовољити жељи Вашој у погледу оне моје монографије, примите, Високопречасни Господине, увјерење најодличнијега мојега поштовања и уважења.

Епископ Никодим

Дана 14. (29) I. 1901. год., добио је и патријарх одговор епископа Милаша. И позвао ме је одмах к себи, да ми га саопшти. Прочитао сам га, али препис нисам узео, јер нисам на преписивање ни понуђен био. Него сам то писмо, после читања, довео у везу

са одговором мени упућеним и — невољно слегао раменима. И патријарх је био незадовољан, и само је рекао: Ibis redibis...

Цео одговор Милашев је и овом приликом био у томе да рукопис није срећен, а штампати монографију да не би било добро док се страсти не стишају.

И поред све интересантности аргументације Милашеве којом је отклањао публикацију своје монографије, ми се не упуштамо у анализу и оцењивање њезино.

Остаје нам жалити што та монографија није у своје време штампана. Жалимо што није све до данас штампана, јер и данас би могла бити од нарочите практичне вредности и важности, баш за посао црквене организације која је на дневном реду и на израђивању.

Али што није учињено брзо и одмах, дужност је учинити достижно. На првом месту је то дужност, а пада и одговорност на онога коме су поверени и у чијој се руци налазе рукописи благоупокојеног епископа Д-ра Никодима Милаша. Поверени су, као што смо извештени, једном књижевнику од црквеноправне струке у Београду.

Публикацијом у рукопису заостале Милашеве монографије о црквеној автономији, испуњена би била и једна жеља са којом је писац њезин легао у гроб. Оживотворење ове жеље његове заповедно налаже пијетет и захвалност Никодиму Милашу, којему нека је сада и увек — слава и хвала.

Прота *Јован Јеремић*

Из историје догађаја пред Српски устанак

Д-р Душан Пантелић, *Аустријски покушаји за освојење Београда 1787 и 1788.* Београд 1922. Из XCVIII књиге *Гласа* Срп. Краљ. Академије.

— — *Београдски пашалук после свиштовског мира 1791—1794.* Београд 1927. Посебно издање Срп. Краљ. Академије.

— — *Покрет у северозападној Србији и бачки епископ Јован Јовановић 1787—1790.* Београд 1930. Из CXXXVIII књиге *Гласа* Срп. Краљ. Академије.

— — *Кочина крајина 1788 године.* Београд 1930. Посебно издање Срп. Краљ. Академије.

Три српска историчара, сва тројица родом из источне Србије, истраживали су годинама у Бечким архивима новију прошлост нашег народа: Д-р Драг. М. Павловић је концентрисао своје студије на догађаје који су у вези са аустријско-турским ратом 1788—1791. и са устанком Хусејин-бега Градашчевића 1831. и 1832. године; Д-р Мих- Гавриловић је написао три књиге о кнезу Милошу Обреновићу (обухватио је доба од 1815. до 1835. год.), а г. Д-р Душан Пантелић обрађује период од 1788—1804. Према томе, један део студија Драг. Павловића стоји у вези са делима Д-ра Пантелића, а други део са публикацијама Д-ра Гавриловића, док радови Д-ра Пантелића и Д-ра Гавриловића немају додирних тачака.

Иако су сва тројица писали своје студије, углавном, на темељу истраживања у Бечким архивима, ипак се радови Д-ра Пантелића истичу изнад радова његових претходника. Д-р Пантелић је необично истрајан и енергичан истраживач. Од свршетка Рата па досада, он је провео сваке године по неколико месеци у Бечким архивима. Његова карактерна црта је скрупулозност и опрезност у избору и оцени историјских чињеница и савесност у раду, те услед тога својим студијама подсећа на немачке научењаке, познате са своје издржљввости и педантности. Али г. Пантелић није само неуморан у проучавању архивских докумената, него се он исто тако савесно удубао и у литературу, и при томе се није ограничио на дела чија је тема у непосредној вези са његовом темом, него је узео у обзир и радове о општој ситуацији онога времена, те је тиме дао широк хоризонт догађајима. Њему су и прилике ишле на руку. Док су Павловић и Гавриловић писали своје радове пре Рата, г. Пантелић врши истраживања и публикује своје књиге током последњих осам година, а после Рата су Бечки архиви приступачнији за науку, и олакшан је у знатној мери посао и научним истраживањима. Осем тога су и Гавриловић и Павловић радили на једном дотле необрађеном пољу, а Д-р Пантелић, бар у досадашњим радовима, ишао је по утрвеном путу: имао је пред собом одличне студије пок. Павловића, човека јаке и ведре памети.

Можда би неко замерио што се Д-р Пантелић латио обраде оног периода о коме је недавно и врло опширно писао Д-р Павловић. Та замерка не би била оправдана. Пре свега, Д-р Пантелић је донео и у фактима и у погледима толико новога, да је вредно било поново се забавити овом темом; а друго, и да није дато у толикој мери нових ствари, по среди је период необично важан за нашу прошлост, и потребно је да се тај период испита до најситнијих појединости. Без темељног познавања периода од 1788. до

1804. године не може се разумети први Српски устанак нити пронаћи клица догађајима из којих је поникла наша данашња држава. У том периоду о коме говоре студије Д-ра Пантелића, научила је српска раја Београдског пашалука да носи оружје, да служи у војсци и да ратује; привикла се дисциплини, учествовала је у борби против својих турских господара и помагала је у рушењу турског државног ауторитета. У том периоду су поједине српске личности избиле на површину, и њихов углед међу Србима обухватио је широке размере. Српске старешине су дошле у везу са политичким и војничким факторима суседне аустријске царевине, и то је подигло самопоуздање српске раје. Да није свега тога било, не би Карађорђе могао за онако кратко време организовати ту рају и, тако рећи, преконоћ милитаризовати Србе Београдског пашалука.

Д-р Пантелић је добро учинио што је издвојио неке догађаје и приказао их у посебним студијама. На тај је начин успео да прикаже и подвуче поједине моменте који заслужују пажњу а нису у нераздвојној вези са великим догађајима. Да није тако радио, не би улога епископа Јовановића, акција капетана Коче и рад на освајању Београда препадом, добили тако заокругљену слику, него би, приказани у целини и претрпани другим догађајима, изгубили од своје маркантности.

Осем тога је у ранијим приказима овог периода било неколико нерешених питања преко којих су досадашњи писци или ћутке прелазили или су им давана тумачења која се на први поглед не могу одржати. Д-р Пантелић је у својим студијама ова питања или потпуно решио и скинуо их с дневног реда (на пр. откуд име Деметер Кочи) или им дао веројатно решење (на пр. Кочина два презимена Анђелковић и Петровић).

Крај свих ових лепих особина којима обилију студије Д-ра Пантелића, приморан сам да укажем и на њихове недостатке.

1.) У нашој науци је завладао један неукусан обичај да историчар, пишући о догађајима, силом тражи код ранијих писаца погрешке па их онда у свом делу истиче и нарочито подвлачи, да би скренуо пажњу и показао читаоцима како је он много паметнији и више зна од својих претходника. Омаловажавање минулих научних генерација, ситничарење, злурадост, пакост и међусобно надмудривање ушли су код нас у моду тако, да су белешке наших историјских студија напуњене и препуњене констатацијама: како су радови дотадашњих писаца о том предмету површни и погрешни.

Друга је ствар кад неко стави себи у задатак да подвргне критичкој оцени једно дело или једног писца. У таквом случају је

неизбежно изношење погрешака, али се у таквој прилици истакну и добре стране. Овде је, међутим, реч о писцима који нису хтели да пишу оцену о делима ранијих историчара, него да напишу научну расправу о једном периоду или догађају наше прошлости, и, пишући своју расправу, непрестано истичу, подвлаче и преувеличавају често пута сасвим незнатне и случајне омашке ранијих писаца, а при томе не кажу да ови ранији историчари имају и добрих страна и да на резултатима њихова рада почива зграда наше националне науке.

Овој данашњој моди подлегао је и Д-р Пантелић. У његову делу *Кочина Крајина* на свакој страни се испод линије налазе белешке, и све су те белешке поплављене указивањем на нетачности ранијих писаца, специјално на погрешке пок. Д-ра Драг. Павловића. Преко двадесет бележака само у *Кочиној Крајини* говори о нетачним фактима или погрешном схватању Павловића, а на њега се нарочито окомио и у осталим својим делима тако, да по студијама Д-ра Пантелића изгледа да пре њега нико ништа није знао и, нарочито, да ништа не вреди оно што је пре њега писао Д-р Драг. Павловић.

Какве су природе ове исправке г. Пантелића, показаћу примерима.

На стр. 12. *Кочине Крајине* пише г. Пантелић да прота Димитријевић у молби цару помиње да му је капетан Кобасица приликом састанка с њиме на Острву понудио да растура „ратне патенте", на што је он пристао и вратио се кући, а капетан Михаиловић му по једном фрајкорцу пошље те патенте. Пошто је цитиран оригиналан документат у коме све ово пише, г. Пантелић победоносно наставља: „Према овоме не може бити тачно оно, што вели Павловић на стр. 19 у напомени: Прота пожаревачки Димитријевић на позив Кобасице дошао је на Острво и ту је добио патенте и пренео их." — Да би што јаче истакао „погрешку" пок. Павловића, г. Пантелић ју је штампао курзивом.

На стр. 15. истога дела констатује Д-р Пантелић да прота Ненадовић тврди како је Коча био родом из Ланишта, али да то није тачно, јер други извори категорички кажу да се Коча родио у Пожаревцу, и после овога г. Пантелић наставља: „Према овоме нема места оној резерви, с којим Павловић говори о Кочину месту рођења: Родом — како је већ код нас примљено — из села Пањевца."

На стр. 28. *Кочине Крајине* пише г. Пантелић: „Писмо Кочино штампано је код Павловића стр. 31 напомена, само у датуму den 5 Märtz A vet. треба читати: den 5 Märtz st. (т.j. stili) vet." Узмимо

ту неверојатну претпоставку да Павловић није знао шта значе слова st. vet., опет је немогуће да је он написао *A. vet.*, пошто су у оригиналу, како сам се лично уверио, слова st. сасвим јасно написана. Ван сваке сумње се овде ради о штампарској грешки, а Д-р Пантелић ју је истакао као Павловићево незнање.

Оваке су и остале „погрешке" ранијих писаца које г. Пантелић неуморно „исправља" у својим белешкама. Да сам ја тако чинио у својој *Историји Срба у Војводини*, моја би књига морала да буде двапут и трипут већа. Међутим то изношење и наглашавање грешака ранијих писаца за науку је потпуно непотребно, а за пијетет који дугујемо нашим предходницима у раду штетно је и није лепо.

Навешћу неколико случајева из своје књиге у доказ да је то истицање туђих грешака потпуно излишно за науку. Срби у Банату који су се 1594. године побунили против Турака, стајали су у преговорима и у вези са аустријским генералом Тајфенбахом. Један наш писац који је пре мене о томе писао, стално назива тог генерала Тифенбах. Ја сам у својој студији изнео доказе да се генерал звао Тајфенбах (члан познате и разграњене немачке породице), а ни једном речи нисам указао да онај писац погрешно пише Тифенбах. — Други пример. После сеобе под Чарнојевићем српски досељеници су били у контакту и у преговорима са будимским заповедником бароном Арејцагом. Два наша писца, пишући о овом пре мене, називају овог заповедника Арej Зага. Ја сам у својој књизи изнео доказе да се он звао Арејцага (био је унук дон Хуана де Арејцаге, а праунук дон Филипа де Арејцаге, који су дошли из Шпаније и поч. 17. века примили аустријско поданство), а нисам ни споменуо да она два писца греше кад пишу ово име Арej Зага. Мени је познато и шта је навело, и оног првог, и она друга два писца на те погрешке, али сам сматрао непотребним да то истичем. После моје књиге јасно је свакоме да та имена треба читати онако како сам ја то учинио, а то је за науку доста. Нашто онда истицати и наглашавати, нашто, да се јаче изразим, морално мрцварити оне раније писце, чији научни рад ја искрено ценим и уважавам, и чија су ми дела иначе врло добро дошла и олакшала ми посао?

Навео сам два случаја, а могао бих навести хиљадама таких примера где сам у својој *Историји Срба у Војводини* исправио раније писце, а нисам исправку истакао. Те исправке и допуне сасвим су природна појава: наука не зна за савршенство, она се вечито развија. И најбоље научно дело брзо се преживи и застари. Новија дела са новим подацима и модернијим погледима и правцима потискују старија дела, али зато не треба омаловажавати своје претход-

нике који су часно испунили своју дужност и дали националној науци оно што су дати могли.

2. Ни студије д-ра Пантелића нису без погрешака. Он је при писању проучио грађу која се о томе налази у Бечким архивима, затим у Берлинском државном и Сремскокарловачком Патријаршком архиву, али се о његовој теми налази огромна множина података у Државном архиву у Будимпешти, специјално у списима Кр. Уг. Дворске Канцеларије, а те податке Д-р Пантелић није употребио у својим књигама. Осем тога, о овој теми има материјала и у Загребачком Државном Архиву, међу списима Петроварадинске Генералне Команде, а ни та акта није Д-р Пантелић унео у садржину своје књиге.

Као што сам нагласио, Д-р Пантелић је у Бечким архивима марљиво радио дуг низ година, али у својим студијама није ни Бечке архиве искористио до краја. Тако на пр. у Ратном Архиву се налази једно одељење Manuscripta. То су рукописне студије које се чувају у том архиву. Три рукописне студије говоре о аустријско-турском рату (1788—1791); једна је од њих штампана, и ту је Д-р Пантелић употребио у својим књигама; друге две нису штампане, и њих Д-р Пантелић није употребио. Колика је то штета по књиге Д-р Пантелића, јасно ће бити свакоме кад кажем да је једну од тих студија написао генерал-мајор барон Мак, који је лично учествовао у овом рату. Његова студија Feldzug der Österreicher gegen die Türken in den Jahren 1788 und 1789 одмах после увода доноси Geheime Unternehmung auf Belgrad, затим Zweite geheime Unternehmung auf Belgrad, па онда Vorbereitungen der Campagne vom Jahr 1788 и т. д. Богат је садржином и други нештампани рукопис Kriegsgeschichtiche Skizze des österreichisch-türkischen Kricges 1788—1791. von Major Ernst Ritter von Rombeck, те би и ово дело корисно послужило, да је Д-р Пантелић знао за њега и да га је проучио пре писања својих књига. О покушају освајања Београда препадом и о договору у Пазови прича и Ђорђе Колунција у свом поднеску од 30. јула 1812., упућеном преко генерала Червинке Ратном Савету у Бечу (H. K. R. 1812—7—11), а ни овај спис није Д-р Пантелић употребио у својим делима.

Ни у Државном Архиву у Бечу није Д-р Пантелић проучио све документе који говоре о овом периоду наше прошлости. У одељењу Niederreinisches Gesandschafts-Archiv Fasc. 129 један конволут носи наслов Krieg zwischen der Pforte und dem russisch kais. Hofe auch dem röm. kais. kön. Hofe als nächsten Nachbar und Aliirten mit Russland 1787—1790. Ово је већим делом преписка из

међу графа Метерниха у Кобленцу и кнеза Кауница у Бечу. Занимљиво је за догађаје оног доба прилог извештају Метерниха послатом Кауницу из Кобленца 3. јан. 1788. Прилог носи наслов „Nachricht über die Unternehmung bei Belgrad" па, између многих појединости, доноси ове занимљиве податке: „Ihro Mayestät der Keiser versprachen ihm (т.j. Alvinzi) zum F. M. Lt. mit dem Grosskreuz des Ther. Ordens zu machen, alle Stabsofficiers sollen das kieine Kreuz bekommen, alle andere Officiers um einen Grad avancieren, der gemeinen Mannschaft wurden 30.000 Ducaten versprochen, jedoch mit der Bedingung, dass nicht geplündert und niemand massacrirt werden sollte. Es waren zwischen 40 und 50 Raytzen, die miteinverstanden waren und in dieser Nacht das Thor von Bellgrad offen bleiben sollte. Die Divisionen waren schon alle bestimmt, was eine jede zu thun haben werde. Eine Grenadier Division musste den Bassen in der Stille aufheben, ihm gar nichts zu Leid thun und sechs Grenadiers mit Windbüchsen und Fangzangen wollten die in des Bassa Vorzimmer schlafende Löwin, die von Niemand als von dem Bassa sich anrühren lassen, in der Stille erlegen". — О свему овоме Д-р Пантелић није знао при писању својих студија.

Ни штампану грађу није Д-р Пантелић употребио онако како би се то могло желети. Он спомиње у једној белешци дело генерала А. Ђукића Die Theilnahme des Titler Grenz-Tschaikisten Bataillons am österreichisch-türkischen Kriege in den Jahren 1788—1791 (и на српском у *Летопису* М. С. 161. и 162.), али га спомиње само зато да му замери и да га омаловажи, а међутим је Ђукић у одељењу Versuche eines Überfalles der Festung Belgrad опширно (на осам страница) и ванредно прегледно изнео распоред аустријских чета и распоред лађа које су имале задатак да превезу ове чете преко Дунава при првом и при другом покушају препада на Београд. Да је Д-р Пантелић, место што се напрезао да и код Ђукића нађе грешку и да укаже на њу, пренео цео овај пасус из Ђукићева дела у своју студију, његова би студија тиме много добила, јер би се тек тада видело до којих је све појединости израђен био план за освојење Београда препадом.

Језик у студијама дра Пантелића је чист, реченице кратке, али би се ипак и у том погледу могла понека примедба начинити. Ето на пр. наслов једне његове студије „Аустријски покушаји за освојење Београда" није добар и не одговара духу нашег језика. Не каже се „покушати за нешто" па, према томе, не треба рећи ни „покушај за нешто".

3. У аустријско-турском рату је узео учешћа и Карађорђе као

аустријски војник у српском фрајкору. Штета је што се Д-р Пантелић није у својим студијама забавио и Карађорђевом личношћу и улогом у то доба. За каснију Карађорђеву каријеру ово учешћа у рату било је од највеће важности. Ту је Карађорђе научио да слуша и да заповеда, ту је научио да ратује, ту се познао и ухватио везе са угледним људима из свих крајева Србије.

Пред почетак рата налази се у Банату и у Срему повелик број српских емиграната из Турске. И Карађорђа је затекао рат као емигранта у Срему. Д-р Пантелић у својим студијама често цитира Standes Liste, Revisions Liste и Assent Liste српског фрајкора. Ту су пописи српских војника из оног доба. Нажалост, ти пописи нису сачувани у потпуности. Једва се и пети део таких пописа налази данас у Ратном Архиву, а остало је поништено.

У овим пописима требало је тражити Карађорђа. Како Д-р Пантелић није ово учинио, потражио сам га ја. Војника са презименом Петровић било је у фрајкору врло много. У сачуваним пописима набројио сам их преко стотине. Али и Ђорђе је често име, те се и војника са именом Ђорђе Петровић налази доста. У српско-банатском фрајкору су била два Ђорђа Петровића. По попису назначеном у Ковину 1. јула 1788. налазио се у чети Коче Анђелковића George Petrovich geb. Laniste in Servien, 28 Jahr alt, verheurathet. У чети капетана Брановачкога, по попису назначеном у Панчеву 15. нов. 1788, налазио се Georgie Petrovich, geb. Medich in Servien, 25 Jahr alt, verheurathet.

И у Михаљевићевом фрајкору има неколико војника са именом Ђорђе Петровић. По записнику, потписаном од Михаљевића 13. јан. 1788. у Крњешевцима у Срему, врбован је 2. дец. 1787. и асентован 9. јан. 1788. Georgie Petrovich geb. Barajevo in Servien, 26 Jahr alt, verheurathet, ohne Profession, messet 5 Schuh 6 Zoll, и одређен је у чету Новака Петровића, који се у тај мах налазио у Осеку у затвору, те је на челу његове чете био место њега капетан Павле Соколовић. По ревизионој листи компаније овог капетана Соколовића, потписатој у Бољевцима у Срему 22. фебр. 1789. асентирано је 25. дец. 1788. њих 11 војника, међу њима и Georgie Petrovich, али је исти већ 8. фебр. 1789. напустио војну службу. По ревизионој листи капетана Кљуновића од 22. фебр. 1787. ступило је 3. нов. 1788. у његову компанију 17 војника, међу њима Georgia Petrovich. По ревизионој листи од 19. дец. 1789. узет је 23. фебр. 1789. у војску у компанију капетана Стевана Гвозденчевића као рекрут Georg Petrovich са још седморицом другова. По ревизионој листи капетана Михаила Михаљевића узет је у њихову компанију

1. апр. 1789. за рекрута Georg Petrovich, а по табели (Standes Tabelle) 22. фебр. 1790. рекрутован је у компанију Кљуновића 9. јан. 1790. Georgia Petrovich, са још 26 другова, али је овај (Gemeiner Georg Petrovich) већ 12. апр. 1790. напустио војну службу. По ревизионој листи од 9. окт. 1790. редуцирао је обрштар Михаљевић 36 фрајкораца, међу њима се један зове Georgie Petrovich. И најзад, по протоколу Ратног Савета G 2808 за 1788. удавило се у Сави 22. јуна 1788. неколико фрајкораца из чете капетана Станише Тутића, међу којима и Georgia Petrovich.

Покрај имена сваког од ових фрајкораца назначено је да су то прости војници (Rekrout Gemeiner). О Карађорђевој служби у аустријској војсци имамо два аутентична податка који ће нам помоћи да пронађемо њега између многобројних његових именњака. У једном савременом спису о првом Српском устанку пише: Georg Petrovich, seiner Gesichtsfarbe wegen von den Serbiern Czerni, von den Türken Kara, der schwarze genannt, ein Mann von hoher Kraft und persönlichem Muth, der früher im Michailievichischen Frei korps als Feldwebel gedient hatte..." (Ратни Архив у Бечу, Kriege fremder Mächte Fasc V). Осем тога, у извештају генералштабног мајора Маретића, упућеном 28 маја 1810. шефу генералштаба грофу Радецком, пише између осталог: „Ich habe mich in Klenak mit dem pensionirten Hauptmann Jovanovich in Correspondenz gesezt. Er kennt ganz Serwien. Dieser Hauptmann ist ein heller Kopf, noch jung, wegen schweren Blesuren in Ruhe versezt. Kara Georg war unter ihm beym Michalovich Frey Korps Feldwebel als er daselbst Adjutant war. Sie waren gute Freunde und sind es noch". Feld-Akten за 1810. Fasc. 892.).

При образовању српског фрајкора узето је неколико угледнијих Срба за чланике (официре и подофицире). Тако су Радич Петровић, Јован Новаковић, а набрзо потом и Коча Анђелковић постали одмах капетанима, Ђорђе Радосављевић оберлајтнантом, Алекса Ненадовић унтерлајтнантом, а други фелдфеблом, капларом или гефрајтом. Касније фрајкорци који су у току ратовања аванзовали, морали су постепено ићи, од гемајнера је постао гефрајтер, од гефрајтера каплар, од каплара фелдвебел и т. д. Међу онима који су одмах постали чланици, Карађорђе се није налазио, а пошто је касније ипак постао фелдвеблом; то значи да је морао претходно од простог војника постати гефрејтер па каплар, и тек онда фелдвебел.

Споменуо сам да је Карађорђа рат затекао као емигранта у Срему, где је у Крушедолу био чувар манастирске шуме. По пројекту о образовању фрајкора одредила је Петроварадинска Генерална Команда 24. дец. 1797. српске манастире Гргетег, Ремету,

Крушедол и Хопово као место скупљања српских фрајкораца. Пред Карађорђевим очима, тако рећи, оснивао се фрајкор, и оснивао се већим делом од српских емиграната, па је сасвим разумљиво што се и емигрант Карађорђе међу првима уписао у фрајкорце. По једном записнику, врбовано је 10. јан. 1788. у компанију Павла Соколовића 25 регрута, и последњи од њих се звао Georgie Petrovich. У ревизионој листи ове компаније, начињеној 16. фебр. 1788., спомиње се као гемајнер на првом месту Georgie Petrovich. То је Карађорђе. Ову компанију је преузео од Соколовића капетан Јован Кљуновић (Leib-vorhinige Sokolovich-Compagnie). Карађорђе није дуго остао прост војник. У ревизионој листи компаније капетана Кљуновића, начињеној 11. априла 1788., налази се међу гефрајтима Georgie Petrovich, и у примедбама је забележио да је 1. апр. 1788. гемајнер Georg Petrovich аванзовао за гефрајта. Српски фрајкор је непрестано трансформиран. С једне стране, велики губитци у војницима и официрима у борби с Турцима, а с друге стране, непрестано ступање нових Срба у фрајкор чинили су неминовним стварање нових формација у фрајкору. При једној новој расподели, преузео је Кљуновићеву компанију капетан Стеван Гвозденчевић, али Карађорђе није отишао са Кљуновићем него је остао у компанији Гвозденчевића, где се 31. маја 1788. год. спомиње као Gefreyter Georgije Petrovich. Из сачуваних пописа не види се кад је Карађорђе постао капларом, али је 6. дец. 1789. премештен из Гвозденчевићеве компаније у компанију Радича Петровића, у чину каплара. По ревизионој листи коју ју Михаљевић потписао у Ћуприји 18. дец. 1789., у Радичевој компанији је било пет „Corporals", међу њима Gjorgje Petrovich, покрај чијег имена стоји примедба: „In Karranovacz commandirt". Набрзо после тога постао је Карађорђе фелдвеблом, али пописи из којих би се то могло констатовати, нису сачувани.

Научна истраживања наше прошлости налазе се још увек у стадијуму основног развитка. Не постоји ни један период новије прошлости, штавише ни један једини догађај за који бисмо могли рећи да је о њему публикована сва сачувана грађа; штавише ни о једном периоду новије прошлости немамо чак ни тачног прегледа у којим се архивима и у којим архивским одељењима може наћи података. Крај таквог стања, сасвим је разумљиво што ни најбрижљивије писана студија из наше новије прошлости не може да прикупи целокупну грађу која о томе постоји, те није никакво чудо што ни расправе Д-ра Пантелића нису обухватиле све документе из свих архива. Али и покрај ових, тако рећи, неизбежних недостатака, Д-р Пантелић је својим студијама обавио одличан посао у

нашој националној науци. Он је успео да проучавање једног важног периода наше прошлости поведе снажно напред, те је тиме осигурао себи и својим студијама угледно место у нашој историографској литератури.

Д-р Алекса Ивић

Војвода Саватије

— Почетак српске четничке акције у Македонији —

Четнички покрет, поред својих највећих битних заслуга за народну целину, има и других мањих, наиме, што је многе иначе идеалне енергије у нашем народу које су биле стицајем разних неповољних друштвених прилика промашиле живот, и које би, растурене, прошле кроза њ довољно неискоришћене за опште добро; прикупио и каналисао у правцу да поправља погрешке читавих генерација пре наших, и да спасава свом роду оно што се сматрало тим погрешкама као заувек изгубљено, а што је чинило услов за његову срећнију будућност.

Једну од таквих силовитих и необузданих енергија, поред осталих у овом покрету, представљао је и војвода Саватије, који је био промашио циљ једног уређеног грађанског живота какав се обично замишља по државним законима и друштвеним конвенцијама.

Он се два пута у свом релативно кратком животу одметао од закона оне средине у којој је живео. Одметао се не због својих иступа или из беса, већ због неправде над ближњима, коју није могао хладнокрвно да посматра. И тај дубоко усађен осећај друштвене правде доводио га у сукоб са постојећим поретком.

Одметнички покрети, пак, против насиља за време ропства под Турцима чине сјајне странице наше историјске прошлости, јер је на њима као на основици постављена воља нашег народа за ослобођењем. Ни познати наш четнички покрет у Македонији, који је проистицао из истих узрока, није изневерио ни побудама ни резултатима сјајне традиције својих претходника. И он је златним пером уписао у нашу историју подвиге који су донели нашем народу богату жетву. Саватије као посленик на народном ослобођењу много је допринео слави и сјају нашег последњег комитског покрета.

Као личност, он је још и данас остао за већину најближих сарадника својих у Битољу готово потпуно загонетна појава. Он је у Битољ пао као из ведра неба: неочекиван, нетражен, непознат. Мало је њих који су потом нешто сазнали о његовој прошлости.

Стога не мислимо ни ми да дамо његову ни приближио потпунију биографију. Задовољићемо се да из заборава отмемо карактерне особине његове личности и његов рад у Битољу, чијем је одбору као четнички војвода припадао, као и то да истакнемо заслуге које је стекао у нашој организацији. Ова, поред осталих, има на првом месту њему да захвали што се могла благовремено боље да наоружа и тако припремљена да дочека догађаје.

Наша четничка акција настала је почетком априла 1904. год. одашиљањем војводе Мицка на чело прве поречке чете. И уколико је та година била по успесима срећна и радосна, утолико се година 1905. када се и Саватије одметнуо у четнике, почела показивати суморном и црном. У Битољу те године, крајем априла, допали су прво тамнице председник организације Коца[1] и члан одбора Чифа, а месец дана потом изгинули су на челу својих чета у Великој Хочи, близу Призрена, незаменљиви Саватије Милошевић и Лазар Кујунџић, два необично храбра и смела борца. Ово су били тако тешки удари за нашу тек засновану организацију, и то далеко на десној обали Вардара, без икакве везе са Србијом, да су претили да дезорганизују наше још неучвршћене редове, у којима је требало одржавати дух самопоуздања и развијати надчовечанске енергије, да се не би клонуло пред првим тешкоћама.

Како, дакле, нисмо у стању да дамо потпуну биографију Саватијеву, ми ћемо се овде задовољити да оцртамо његов лични портрет колико нам је могуће верније, онаквог каквог га је писац из непосредног општења са њим запамтио за оно кратко време које су заједно провели у Битољу и на раду на овоме послу. Штета је велика што се овај скромни Србин који је био успео да у себи потпуно убије сваку таштину и сујету људску, није дао сликати ни као четник, ни као одметник од српског закона, јер је, као што ћемо видети, и то био, — да би сликом својом боље оживио ове редове.

У Србији прератних граница, у којој су се људи познавали као у већој, проширеној породици, ма колико била нека тајна чувана, није могла остати сасвим непробојна. Тако је било и у случају Саватијевом. Одовуд-одонуд, тек после дужег времена, почело се, најзад, сазнавати понешто као поуздано, али са непрецизираним, магловитим појединостима. Тако, шапутало се да се због неког крупног дела, учињеног у Србији, одметнуо био и од закона

---

1 Псеудоними под којима су се крили од власти. Лудом срећом претрес Коцина стана није дао очекиване резултате те је он осуђен само на три године тешких радова, а Чифа је после три недеље пуштен испод иследења.

своје Отаџбине, за чије је највише интересе потом отишао одлучно и без предомишљања у смрт; да се неко време у том положају крио по Косову и Новопазарском Санџаку; да је често бивао код онда чувених Мула Зеке и Исе Бољетинца, и да је имао везе и склапао бесе и са тамошњим силницима арнаутским. Али услед чега је у слободној и демократској Србији дошао у такав положај, остало нам је непознато.

Судећи по свима политичким приликама онога доба, долазило се много доцније до претпоставке да је његова кривица морала имати везу са режимом у Србији последњег Обреновића. Јер наскоро после погибије његове, 29. маја 1903., крајем маја или најдаље почетком јуна исте године, он се, готово механички, појављује као нов чиновник (дијурниста) у Српском Конзулату у Битољу, где му се нико ни најмање није надао. Он је на своју дужност стигао готово истовремено са својим актом о постављењу. Конзулат нити је био тражио повећање нижег персонала, нити је за то имао потребе. Он је, дакле, пао у ово наше провинцијско краљевско представништво изненада и нежељен. И разумљиво, изазвао је узнемиреност међу чиновницима свога ранга. Како је као радна снага био потпуно излишан, значило је да неко од његових малобројних колега има ићи из Битоља. За чиновнике, нарочито ситније, премештање готово никад иије пријатна ствар, те су га у почетку сви у козулату гледали са подозрењем. Он пак, са своје стране, уливао је утолико више неповерења што готово није ни говорио. А и оно што би казао, било је тихо, нечујно и осакаћено, у непотпуним, кратким споредним реченицама промрмљаним у браду; главну није ни изговарао.

Писац ни данас не зна[1], иако се о томе много интересовао, одакле је био родом. По неким опажањима и индикацијама о његовој ранијој прошлости, изгледа да је из долине Западне Мораве, негде око Чачка до Рашке. У то доба не верујемо да је имао више од 27 до 28 година[2].

---

1) Ови су редови писани 1925. у Врању.

2) Ст. Станојевић — Нар. Енциклопедија IV С-Ш. 1929. стр. 6. Саватије је рођен 1876. у селу Павлица, срез студенички, округ чачански. — По Станиславу Кракову — „Време“ од 8-XII-1929 Саватије је као практикант среза студеничког убио из непознатих разлога на прагу начелства у Рашкој среског капетана Павла Јаснића и пребегао преко границе у Турску. Због тога је оглашен за хајдука. Као оглашен хајдук враћао се често у Србију и ноћивао по шумама, Имао је и своје јатаке, којима много није веровао. Кад је код њих морао ноћивати, везивао их је оковом и лисицама, које је собом стално у торби носио; тако је могао слободно да спава. Из Турске прелазио је у Црну Гору, где је долазио у додир са ондашњим емигрантима из Србије, протом Миланом Ђурићем, Ран-

По спољашности својој није изгледао да има ишта чиновничкога. Још би се могло рећи да је имао нечега од општинског ћате, али се видело да је и то усиљено, туђе његовој природи, силом присвојено. Његови другови из конзулата тврдили су да може седети сатима да ништа не проговори. То се дешавало и кад је био у друштву. Сам, пак, никад није почињао разговор. По њему, изгледало је да је ова потреба човечје природе једна од најизлишнијих. Упитан за нешто, најрадије је одговарао једном кратком речи, а ако се питање односило на његову личност, добивао се ономатопејски одговор пропраћен неким намрштеним гримасама који није допуштао ни могућност ни вољу да се разговор настави. У друштву своје непосредне околине, које није избегавао али га није ни тражио, седео је и слушао, не итересујући се ни за што, или боље: правећи се да се не интересује. Јер се после видело да је било ствари које су га јако занимале. Он ће се њима потом и срцем и душом сав предати.

Због нездравих политичко-партијских прилика у ондашњој Србији није био редак случај да су конзулати на неки начин постајали прибежишта људи ангажованих у њиховој борби јаче но што је обично допуштено. Тако се нешто у почетку претпостављало и за „Саву Милићевића", како се звао по акту постављења, јер се по акту представљања није могло ништа разабрати.

Ипак је требало бар са неке стране познати човека. Како се у његовом надлештву нису претрзали од посла, покојни Мих. Ристић, генерални конзул, нарочито је измислио један, да би га дао новом дијурнисти на препис, у једном циљу да види како пише, те да би бар с те стране добио један податак за оцену ко је он. Нико није очекивао да ће његов рукопис за једно такво надлештво као што је Крал. Српски Конзулат бити колико-толико пристојан. Стога је изненађење било утолико веће кад су видели да загонетни и необични дијурниста има врло леп и врло израђен шакопис — прави кали-

---

ком Тајсићем и поручником Јашом Ненадовићем. Из Црне Горе прелазио је преко Трста и Ријеке у Аустро-Угарску. Из Новог Сада је једном пребачен у Београд спакован у сандук, у коме га пријатељи умало нису нашли угушена. Завереницима од 29. маја, 1903. понудио се да он лично изврши атентат на краљицу Драгу и Александра Обреновића, ни мало не водећи рачуна о томе да би тада могао и сам погинути. По његовом плану, требао је да ускочи за време вожње у краљавска кола и да их из непосредне близине побије из револвера. Да не би из непредвиђених околности покушај његов пропао, они су остали при свом плану, који су горњег датума извели. После пропасти Обреновића, Саватије је дошао у Београд. Нови начелник округа чачанског, Обрад Благојевић, поништио је решење којим је оглашен за хајдука, јер није било доказа да је он убио капетана Јаснића. Злочин је био политички, и са политичком променом и он је отпао.

графски потез.[1] Овај факат изменио је унеколико на боље мишљење о његовој правој вредности, али је стога постао још загонетнији и зазорнији.

По свему, и по оделу, и по лицу, и по држању, видело се да је човек који нарочито не полаже, који управо никад није полагао на своју спољашност, сем на чистоћу, ни онолико колико то обично чине сеоске ћате, који воле да се дотерују. На себи је имао један приличан сако, више нов но ношен. Није мењао одело и нико није веровао да има резервни пар у ручном куферу, који му је представљао сав пртљаг при доласку. На глави је носио црн мекан шешир, који је натицао на очи. Ход и држање били су му скромни као код најсмиренијег калуђера који је у себи убио сваку сујету али истовремено био је еластичан и жилав, и готов да се дочека, као оно мачка, на сва четири уда.

Лица и тела мршава, кожа и кости нежни, стаса нешто мало испод средњег. Иако риђ, његова светла боја лица била је превучена оном земљастом нијансом коју човек добива кад живи дуго на слободном ваздуху, изложен свима непогодама времена, као што се то најочитије испољава код чобана. Лице кратко а широко, са дугачком очном линијом и прононсираним јабучним костима. Носио је браду шпицасто поткресану. Уста подугачка са танким усницама, горња обрасла дугачким и танким риђим брковима златастог одсева, које није ни једним средством дотеривао.

Никад се није насмејао гласно, као што чине људи ведра и слободна духа. Кад се причало што смешно, док су се други изгласа смејали, он је остајао озбиљан, или, у најбољем случају, његове би се уснице неприметно развукле у један неисказано болан осмејак који је изражавао тешку душевну патњу и који је бивао одједном, на пречац, пресечен.

„Сава Милићевић“ у то доба у Битољу био је заиста једна велика загонетка за своју околину.

Година 1903., кад се он појавио у Битољу, била је година грозничавог рада бугарске организације да у Турској изазове један јачи покрет у становништву. Она умало што није на сам Ђурђевдан исте године изазвала покољ Хришћана у Битољу јавним, дрским изазивањима и испадима према Турцима. Благодарећи само интервенцији војске, он је спречен и завршен само са неколико крстова. До илињданског устанка вршен је релативно благ притисак на наше

1 По г. Васи Стојановићу, директору Поште у пензији, који га је лично познавао, Саватије је имао само четири разреда основне школе; међутим, важио је као најбољи општински деловођа.

и грчко становништво да прелази Егзархији. Тај притисак праћен је, по потреби, и прикривеним терором, али не сувише оштрим, јер се организација јавно била огласила за *интернационалну* т. ј. такву у којој има места и за представнике свих народности Маћедоније, само ако хоће да своје интересе слободе солидаришу са бугарскима. Не тражећи и не правећи никакав споразум ни с ким за заједничку акцију, она се лукаво представљала пред необавештеним светом широкогрудом, и шампионом слободе Маћедоније.

У српском друштву, у интимном српском друштву у Битољу, сасвим природно, предмет разговора је био овај рад Бугара, притисак који су вршили на све стране, претње које су слали првацима, убиства која су вршили по варошима, испадајући иза углова са камом или револвером у руци, или о упадима њихових чета у наша и патријаршијска села, и насиљима која су у њима вршили. „Сава Милићевић" слушао је све ово и ћутао; готово ни једном речи није се мешао у разговор, сем што би понекад своје мишљење или осећање: да одобрава или не одобрава, да се слаже или не, изразио врло кратко једном од речи: „тако, браво, јâ како, сасвим, пас, мрцина, скот, срамота!" И њих није упућивао гласно друштву у коме је седео, него их изговарао тихо, једва чујно, више за себе но за друге, и могао их је чути, или по покрету усница наслутити, само онај ко је седео до њега или према њему.

Видело се по њему да га сва та приповедања, иако нова и интересантна за њега, ни мало не изненађују, јер му се на лицу није могло ухватити ни најмање узбуђење.

Тако за кафанским столом, тако у конзулату, тако на седељкама у приватним кућама. Да би му развезали језик, нудили смо му да пије. Сем кафе и локума — ништа.

За време летњих врућина на Деве-хану, камо смо чешће ишли као група, неки заседну за сто око табле или карата, други простру под хлад дрвећа асуре те се уз кафу излежавају на Драгоровој свежини. Сава не седа за сто као кибицер, ни на картама, ни на табли, а још мање да сâм игра. Не, он заузме скромно најнеопходнији крај асуре, колико да не седне на голу земљу, јер ће ту бити друкчијег разговора, у коме ће он бити неми слушалац.

Свуда уз нас, готово као сенка, свуда и увек нем, у лицу са подједнаким изразом индиферентноси, као да је био навукао маску.

До јесени те године одлазио је у Београд два-три пута и задржавао се врло кратко време. Кад се последњи пут вратио, знали смо из конзулата да се он управо зове Саватије Милошевић, а не Сава Милићевић, под којим се именом дотле водио.

По његову дотадашњем држању нико није имао воље да га пита откуда и зашто та промена имена. Иако он никад није изговорио своје име као „Сава Милићевић“, ипак, тако ословљаван, никад није против тога реагирао. По ономе, пак, што се дотле било прокључувило о његовој ранијој прошлости, сваки је сматрао да је његов случај тим самим објашњен, и преко тога се прешло као преко личне епизоде која за друге нема веће важности, сем претеране радозналости.

Отада се на њему приметила знатна промена и у држању и у расположењу. Није више био као дотле толико затворен. Постао је прилично разговоран, ма да и тај разговор није полазио из унутрашње потребе, него је имао више карактер конвенционалности; стога је он био испрекидан, да би се задовољио моменат и најобичнија учтивост. Ипак, временом све се више кравио. Иако и даље више или мање резервисан, ипак је целим својим држањем, понашањем па и самим начином свога поломљеног говора почео да прилања и да се све јаче приближава појединим личностима своје околине. Оваквим својим држањем он је, најзад, постао врло симпатичан код свих.

Грозничава ужурбаност бугарска и непријатељски став њихов према нама запљускивали су наш свет све јачим таласима и доводили га често у положај врло тежак и врло деликатан; двојако тежак и деликатан: тежак, јер се тицало ничега мањег до својевољног избора између живота и смрти, а деликатан гледајући на држање које је сваки појединац морао заузети у односу на њихов покрет и у односу на турску власт. Осем тога, само нам се наметало питање: какав став треба ми и као национална група да заузмемо насупрот њихову покрету и држању према нама, а какав као поданици према властима. Мишљења су била подељена. Једни су налазили да је подухват Бугарске једна елементарна политичка непогода која ће за кратко време прохујати и, према томе, најпаметније је што се може учинити — да се претрпи да се њихова акција извија, да се сваки лично чува од њихова удара; ако се не сачува, да се постара да га отклони уколико му је могуће, да га некако као громобраном спроведе у земљу без штете и дејства за обе стране.

Ова мукотропна теорија, која је и дотле практикована, нашој ствари није готово ништа допринела. Она је била успела само да наша пропаганда, уз помоћ бугарских злонамерних лажи, добије изглед непријатеља народне слободе.

Стога је друга група видела излаз из ситуације у отвореном и јасном ставу да се треба мушки одупрети, сили иставити силу,

по Мојсијеву закону „око за око, зуб за зуб", и то не само за личну одбрану, што не би ништа значило, него се организовати на националној основи за ослободилачку акцију, паралелно са бугарском, и надметати се са њом баш у циљу да се маси да прилика да цени ко је бољи, искренији и оданији заточник њене слободе. Једна таква организација одговорила би истовремено и осталим народним и појединачним потребама.

Ово друго мишљење могло се чути од млађих људи који су се груписали око двојице наставника наше гимназије. Та су два наставника била, из чисто патриотских побуда, заинтересована судбином наше пропаганде. Будући и сами из оних крајева, они су интимно и на пријатељски и другарски начин одржавали контакт, и са учитељима у Битољском Вилајету, и са народном масом, јер су сви они на првом месту осећали притисак бугарски и одговорност пред будућношћу. Прво мишљење су представљали старији, који су се били окупљали око конзулата и који су и са учитељима из унутрашњости, и са народном масом, општили више или мање по својој званичној дужности, те су по природи саме ствари били даље, често врло далеко од њих. У току времена могло се приметити како Саватије, иако по функцији из конзулата, иако је и даље више или мање ћутао, јаче прианља уз млађу генерацију.

Месец дана, ваљда, по доласку Саватијеву у Битољ Бугари су изазвали на сам Илињдан 1903. г. устанак у западној Маћедонији, палећи куле турских чифлука, нападом на озлоглашена турска села, а од вароши на мирно и лојално Крушево, насељено искључиво Хришћанама, и на војничке карауле (страже) на друмовима. И за време припреме устанка, као и за време акције, наш се живаљ држао потпуно коректно према овом бугарском покрету, т. ј. није помагао нити одмагао, посредно или непосредно, ни Бугаре ни Турке. Могло би се рећи да је њихов покрет посредно био чак и помогнут утолико што су многи Срби, на своју личну одговорност, не могући одолети својој мржњи према Турцима и свом одушевљењу за слободу, ступили у редове устаника. Да је он заузео непријатељско држање према Бугарима, могао им је врло лако, ако не осујетити и онако бескрвни покрет, а оно нанети врло велике штете. Благодареће таквом нашем лојалном држању, које су нам, уосталом, диктирали и наши добро схваћени пропагандски интереси, они су развили сву своју снагу, која ипак није стигла даље од једног обичног метежа, који су Турци угушили за неколико дана.

Ову конвулзију Маћедоније под моралним вођством Бугарске Саватије је непосредно пратио на лицу места. Он је био тако исто

сведок и грозних патњи становништва које су дошле као последица овог лакоумног и на политичкој спекулацији заснованог покрета.

Још више, он је био очевидац и њихове покварености коју су наскоро потом показали према нама. Из захвалности за наше коректно држање, Бугари су сматрали за своју прву дужност да после свог неуспелог устанка нападну на наш живаљ свом четничком силом, приморавајући га да призна Егзархију, т, ј. да се одрекне свог националног имена и да као такво прими бугарско.

Руски интереси на Балкану у вези са Дарданелима, наше непознавање свога народа и наша политичка неувиђавност омогућили су Бугарима у своје време да спомоћу Егзархије поклопе и духовно заробе један добар део нашег народа у Маћедонији; али други његов свеснији и сталоженији део ни тада се није дао ухватити, ни поред огромног руског ауторитета, у ту мрежу, чувајући суревњиво своје српско име, своје обичаје и своје традиције. Приликом овог устанка Бугарима се пружила згодна прилика да потпуно рашчисте ситуацију и доврше дело у том погледу.

Да је устанак политички успео, тим самим било би решено и ово питање. Али како се он изјаловио, они се одлучују да бар ликвидирају тај заостали проблем из прошлости, јер им је он стално сметао а у извесним приликам и ретроградно претио да доведе у опасност сâм њихов први национални успех, који, сем политичке основе у народној маси, није имао стварног ослонца.

Тако сад њихове чете стану крвавим терором, јер ствар друкчије није никако ишла, из корена да чупају не само српску него и грчку пропаганду, која је у јужном делу Маћедоније обухватила знатан део Срба, који нипошто нису хтели да се назову Бугарима. Они су захтевали да се сва наша и грчка села у најкраћем року одрекну Патријаршије, место ње да признаду Егзархију и приме бугарског учитеља и свештеника. На тај начин они су мислили да дефинитивно силом унифицирају[1] сву словенску масу Маћедоније као бугарску.

И уколико су се бугарске чете у устанку бедније држале према Турцима, јер су се свуда пред војском повлачиле без борбе, утолико су биле свирепије према нашој ненаоружаној и незаштићеној раји. Ти, пак, наши прекаљени стари Срби који су, прошавши кроз разна искушења, дочекали ново срећније доба, да опет имају својих школа, па чак и својих владика, нису се никад играли једном таквом светињом као што је народно име, нити су се у замену за слободу хтели одрећи, као егзархисти, свога националног имена:

1 Израз је њихов, бугарски.

дали су неочекиван отпор каквом се Бугари нису надали. Они су радије ишли у очигледиу смрт но што би се одрекли свог имена. Бугарске чете палиле су куће и села, убијале наше прваке и вође, нападале на жене и децу и немилосрдно их злостављали. Притисак, најзад, постао је тако страшан, да се пасивно више није могло подносити, јер се у маси гинуло лудо, чак глупо. Становништву није остајало ништа друго него да или призна Егзархију и спасе живот, чељад и имање, или да се само брани истим средствима. Питање се тако постави и пред нама у Битољу, и пред нашом савешћу. Пред нама се оно постави још и као питање националне и индивидуалне части: или се борити и у борби часно пасти, или се кукавачки повући испред једног подлог непријатеља. Сву ову грубу и до крви сурову физичку и душевну патњу читавог једног племена које је неисказано трпело само зато што је остало верно својој народности и традицијама, Саватије Милошевић посматрао је као нема и непомична сфинга.

Кад у нашим редовима виде расположење за борбу, њему се прво засмејаше очи, које су се чудно засветлиле. Са напредовањем овог расположења он поче да се у приликама осмејкује, понекад чак и насмеје, истина и даље тужно, али ипак су му се уснице развлачиле на ведрији осмех, који се неко време и задржавао на његову лицу. Упоредо са нашим одлукама поче да постаје све разговорнији, да се за многе ствари активно интересује, да се о многим појавама обавештава. Саватије је напуштао и, најзад, готово напустио свој загонетни став и прешао у обичну појаву.

Најзад приступило се делу, и настаде организовање; појавише се новчане потребе. Сваки је од нас извадио празну кесу, да из ње истресе што је остало од наших бедних маћедонских платица. На какву помоћ са неке стране нисмо могли ни помишљати. Нико од нас није имао никаквих веза у Србији на које би се могли обратити; нико још није био израђен као национални радник, да би их са поверењем у своју личност могао створити. Једино на што смо у почетку могли помишљати, било је поверење наших претпостављених и централе у Београду. Међутим, показало се да баш одатле не можемо ништа очекивати. Утврдили смо били да не само, ни прећутно, не можемо имати одобрење за један такав рад, него нам је нарочито наглашено да се у такве авантуре не смемо упуштати; напротив, имамо у свему следовати наредбама оних који нам стоје на челу. Оваква наредба била је сасвим у духу концепције коју су наши конзули имали о моралном положају свих просветних радника у Турској уопште и њихову односу према њима. У више прилика

наглашавано нам је да смо сви ми агенти, а не свесни и самостални чувари народних интереса. Многи који су схватили замашај оваквог положаја и били свесни свога личног достојанства, ограђивали су се од такве концепције и одбијали да признаду за себе такав положај. Па је пажљиво поступљено у овом специјалном случају. И кад је дошло питање новца, учињен је апел на своју сопствену кесу.

Саватије овај тешки моменат у нашем раду није могао не запазити, можда из искуства, а можда из разлога што ни његова није била ни дубља ни пунија од наших.

Писац ових редова, улазећи једног дана у хотел „Београд", чувен тада у Битољу са своје европске кујне, у коме су се и понеки ретки, еманциповани, Муслимани кришом сладили прасетином, сретне Саватија на капији са кофером у рукама. На питање куда ће, одговорио је на свој начин, и не поздравивши се, готово бежећи: „Оставите... идем!" Сви смо мислили да је дефинитивно напустио Битољ. После петнаест дана он се неочекивано опет појавио у њему, овога пута очигледно ведрији и раздраганији. Није нас мало изненадио кад нам је казао да је донео мало помоћи: „Ево, од Кола Сестара... оно друго... поганци!"

Ко му је „оно друго" био, ни данас не знамо, оставио нас је да погађамо.

Та прва средства, примљена из Србије, употребљена су на допуну бедне спреме прве поречке чете која је била у формацији и којој ће ускоро стати на чело Мицко Крстић. Ко зна како би се цео покрет развијао да се у нашој средини није нашао Саватије, кога је, изгледа, само Провиђање послало нама заузетим својим званичним послом, од кога се, по својој чиновничкој одговорности, ни за часак не смедосмо удаљити. Међутим, он је био потпуно независан у кретању, јер је у Битољски Конзулат био послат више као у привремено склониште, довољно удаљено од Србије, да се за неко време не би могло сазнати о њему, него на неки стваран рад, за који он није имао ни потребне спреме, ни рутине, ни особине. Он је био једна неопходна допуна нашој тек зачетој организацији, једна снажна њена полуга којом се она лакше и јаче покренула у својој акцији.

Кад се постави питање ко ће из Прилепа руководити пребацивање Мицково у Пореч, Саватије се сам понуди да то изврши. Мени је, вели, то утолико лакше што сам стран поданик и мање сумњив, па ако се и деси штогод, могу ме само протерати.

На положај управитеља наших школа у Прилепу, као у врло важном месту за нас, где ће се укрштати конци и свих наших и

свих бугарскох тактичких потеза, учинили смо да буде постављен Војислав Чокаревић, националној ствари необично одан посленик о чијим смо осећањима и готовости на жртве били непосредно осведочени. Њему онда није могао бити пријатан овај премештај, јер је он дотле дуго заузимао мирни и завидни положај васпитача у гимназији, с којом се улогом био готово саживео. Али наш Воја ни речи није проговорио, сем „разумем!“, што губи своје мирно место и што иде у једно осино гнездо.

4. априла 1904. Саватије је још пре подне био у Прилепу. Одмах је наредио хотелијеру Ивану Џамбазовићу, кога су доцније Бугари убили, да му позове Чокаревића. Кад је стигао, овога је уместо поздрава, као старог познаника, ословио речима: „Реци хаирли!“ Ова, пак, „покорна“ раја, којој је од турског говора омрзао живот, одговорила: „Нека је са срећом!“

Саватије га је одмах ту посветио у циљ свога доласка: „Мицко сутра мора овде да буде, него како мислиш да тај посао свршимо.“

И, онако како смо предвиђали, у Битољ је са својим фијакером упућеи Веле Апчевић, а у село Секирце послат гласник да у Прилеп дође Атанаско. И обојица су се кренула, иако нису знали зашто, као по најстрожој војничкој команди, по команди свог личног родољубља и пожртвовања.

Сутрадан, пошто је Мицко срећно испраћен из Прилепа, Саватије се, необично расположен, вратио натраг. Од тада он се сав предаје пословима организације.

Ми сматрамо да је један од врло важних послова који је покојни Саватије био свршио у Београду, био и премештај пок. Панте Гавриловића из Солуна у Битољ[1]. Ево у чему је био значај овог чиновничког премештаја по нашу организацију.

Ми смо били дубоко зашли у покрет. Он се изводио противно не само препорукама наших претпостављених из Београда и генералног конзула у Битољу, г. Свет. Станојевића, него противно и њиховим политичким намерама. Ми смо се побојали да нам у неком по њих неповољном моменту не прикаче ради свога правдања неку моралну кривицу за коју бисмо били најмање криви. Јер сви ми који смо тај посао радили, нисмо били чак ни заклети чиновници, знајући врло добро да то није, ни пре ни после, никога спасавало ако је зло радио. Али смо ипак хтели, ради своје савести, да у својој средини имамо једног таквог Србији заклетог чиновника и поданика који ће бити не само сведок да ништа не чинимо што је

1 За време рата наш посланик у Албанији код Есад-паше, потом у Цариграду и Атини.

против наших интереса, него који ће са нама поделити и одговорност ако случајно у нечем нехотице погрешимо.

То једно; друго, да у самом конзулату имамо једно потпуно обавештено лице које би, у случају потребе, узело улогу браниоца и заступника ако дође до каквих интрига и неспоразума, што је тамо била најобичнија ствар.

Такво је лице могло бити само чиновник конзулата. После свестраног размишљања кога ћемо увести у одбор, избор је пао на пок. Панту Гавриловића. Више њих је у одбору било против њега, као неподесног због самовољног става и тона који је себи допуштао према просветним радницима уопште, особито према учитељама који су били наше најодушевљеније присталице. Због таквог свог држања он је код њих био врло рђаво забележен. Ипак смо се ми задржали на њему, поглавито из два разлога: што је пореклом био из оних крајева (отац му Охрићанин) и што су га његове млађе колеге јако претекли у служби.

Кад се дошло до питања како ће се издејствовати његов премештај, а да се у Министарству и не наслути да иницијатива потиче од нас, тај је задатак добровољно узео на себе Саватије, чиме нам је дао индиректно поузданије индикације о својим везама у Београду. Писац, пак, ових редова примио је на себе дужност, пошто је пок. Панта по карактеру представљен као „неукрођена горопад", да га укроти и да му докаже да је у његову интересу да промени свој став и своје мишљење о просветним радницима.

С јесени 1904. год. Панта је био у Битољу као вице-конзул, прескочивши у авансману две класе. У првом сукобу коме се писац надао и очекивао га, дошло је између њих до једног објашњења у четири ока. Оно је као резултат имало пријатељство које више нико није могао помутити. Од тога тренутка Панта нам се сав предао и није било ствари које он не би учинио за нашу организацију.

Кад су нас потом наши Солуњани, расположени што више са њим немају посла, питали иронично и злурадо „како г. Панта?", и кад смо се њиме хвалили, нису могли да се довољно начуде откуда је дошла тако срећна промена у његову карактеру.

Тако смо у своју одборску средину довели овог Србији заклетог чиновника и поданика као сарадника и, ако хоћете — саучесника. Никад нисмо имали разлога да се и за тренутак покајемо што смо се са избором на њему задржали.

Напад Дамјана Грујева на Мовнатецу у почетку октобра 1904. на Мицка, погибија његових чета том приликом и његово зароб-

љавање, истакле су сав значај нашег четничког покрета, не само у очима Бугара, који су му одмах јасно схватили сву важност и далекосежност у последицама, него и у очима оних песимиста Срба који су дотле вртели главом у пози озбиљних дубоких мислилаца и уравнотежених глава. Баш тај значај који су Бугари подвукли својим покушајима да га још у почетку сломе, нас је јако бринуо, јер смо држали као извесно да се они неће зауставити на свом првом неуспешном покушају. Изоловани од Србије тако широким појасом као што је простор од српске границе на Зибевчу до Треске, ми смо увиђали да ће нам та борба бити врло тешка и да ће нам нарочито паралисати акцију у другим правцима. Стога смо стално настајавали да се и Скопље увуче у коло. Међутим, њега је било тешко наговорити, поред осталога и стога што је пок. Мих. Ристић, генерални конзул, ауторитет у Министарству Иностраних дела, у питањима Маћедоније био противан оружаној акцији. Тако, кад у тим посредним, заобилазним покушајима нису успели ни други па ни Саватије, буде одлучено да га писац ових редова убеди у корисност наше оружане одбране; јер смо знали, ако се он преломи, биће ствар и у Београду повољно докончана. Тога ради, почетком јула 1904. г. у пролазу за Србију он је свратио у Скопље и у разговору с њим, који је трајао више од два часа, претресани су сви разлози за и против. Званично, резултат је био негативан, али сам понео утисак да је Ристић лично поколебан у мишљењу.

И заиста, Скопље је целе 1904. г. остало упорно у ставу против Битољског покушаја: следовало је тачно инструкцијама својих претпостављених старешина. Тамо се није могла створити ни самостална група која би по примеру на Битољску радила на своју руку, без везе са званичним представницима Србије. Тек после Мицковог успеха на Мовнатецу, који је у Србији, особито у Београду, створио повољно расположење у јавном мишљењу, оно стаде да се колеба „коме ће се приволети царству". Најзад, почетком 1905. г. одлука је дефинитивно пала: приволело се и Скопље да се придружи нашем покрету.

Овом срећном одлуком Битољ је скинуо половину своје бриге, али она друга половина, сем повољне перспективе за будућност, остајала је још недирнута: сâм Мицко са својом четом шта је био? „Сламка међу вихорове". Требало је осигурати његов положај и заштитити га од изненађења која су му могла доћи са свих страна: и од бугарске организације, и од власти, и од турских пљачкашких чета које су биле заинтересоване у Поречу. Војвода Тренко, који је дошао Мицку преко зиме као појачање, није био ни толико јак, ни довољан.

Саватије је све то добро увиђао, чак боље но сви други у Битољу, из искуства које је у тим пословима већ био стекао. Не мање је ову нашу бригу делио и Лазар Кујунџић, који је имао прилике за време свога талаштва у чети Сугарева, августа 1904 г., да на лицу места процени каква разлика у моћи постоји између нас и бугарске организације. Стога се њих двојица реше, чим се Скопље одлучило да пође нашом стазом, да у Србији формирају сваки по једну јаку чету, поглавито од Кичевчана, Поречанаца и Прилепчана, и да на њихову челу пређу у Прилепски и Кичевски крај.

У тој намери Саватије и Лазар рано с пролећа 1905. г. отпутују у Србију. Већ у првој половини априла били су готови са саставом својих чета. Пређу границу и преко Козјака спусте се у Жеглигово и, у очи велике суботе, 15. априла, заноћили су у селу Никуљану.

Међутим, овај њихов покушај да пређу преко Вардара, није успео. Осем тога, месец дана пре тога, 14. марта 1905., једна од првих Скопских чета, коју је водио поручник Драгомир Протић, у борби на Табановцу, делом је изгинула а делом заробљена; разјарена турска светина заробљене је четнике линчовала у Куманову. Ови неуспеси јасно показују да наша организација у Кумановском крају, који је за нас био један од најважнијих, није била ни довољно добро ни умешно изведена. Узрок је томе био у Скопљу. То су морали уочити и Саватије и Лазар у разговору који су имали ту приликом свог одласка у Србију. Стога они и нису били за то да Вардар пређу код Велешког Рудника, у коме их је правцу упућивао горски штаб на левој обали коме је на челу био Бацета Рујанац, и у ту сврху одредио две чете, чича Павла Младеновића из Јачинца и Љубомира Јездића, да им послуже, једна као извидница, а друга као заштитница. И Саватије и Лазар претпостављали су правац преко Четираца и Табановца на манастир Матејић и Скопску Црну Гору, одакле би се Треском дохватили сигурне поречке баре. Овај је правац имао и то преимућство што је од Турака био мање контролисан и што би издаја имала мање вероватноће, јер је наш живаљ у том правцу био многобројнији, иако испрекидан арнаутским или мешовитим селима.

За даље кретање требало је да се Саватије и Бацета споразумеју. Међутим, до избора правца није ни дошло, јер су сутрадан, на велику суботу, крстарећи одреди турски после неких претреса које су извршили у жеглиговским селима, сазнали да се српски четници налазе у Никуљану, те се одмах упуте у том правцу, алармирајући уз пут пуцњавом и околна арнаутска села. Четничка стража

благовремено је опазила овај турски одред, који је ишао право к селу. Чете одмах напусте село и почну се повлачити ка Челопеку. По Саватијевој наредби, оне заузму положај Кулу више овог села, који им је штитио залеђе. По општем и једнодушном признању свих учесника у овој борби, има се захвалити само његовој присебности и његовој стратегији што нису били потпуно опкољени и сатрвени, што би несумњиво наступило да су заузели други један положај како су неки предлагали, јер је турска сила са башибозуком заједно била несразмерно много већа. Њему су одавана и сва признања што су прошли са релативно незнатним губитцима, јер су имали свега два мртва и пет рањених, док је погибија Турака била дотле нешто нечувено у четничким борбама уопште: они су дали преко две стотине које мртвих које рањених, а то је управо неколико пута више но што су имали у бугарском илињданском устанку. Турци су морали да реквирирају кола за пренос својих жртава у Куманово. Само око пушке четника Пере Тодоровића, који је погинуо одмах у почетку борбе (био је заостао да пије воде) мртвих је пало девет Турака: како је ко прилазио да му узме особито цењену српску брзометку, падао је без покрета поред њега од неумитних погодаца наших четника.[1]

У току борбе Саватијевој и Кујунџићерој чети притекле су у помоћ и чете Чича-Павла и Јездића, као и чета Бацетина, које су Турке напале с бока те су тиме у њиховим редовима створиле велику пометњу и нанеле им и оне тешке губитке.

Борба је почела око три часа после подне, и прекинула ју је ноћ. Користећи се мраком чете су се повукле. И како више није могло бити питање о настављању пута, бар за неко дуже време, у том правцу, оне се врате у Србију без других инцидената.

Тако се завршио први неуспешни, али славом увенчани, покушај ових чета да пређу Вардар.

Саватије и Лазар, међутим, нису напуштали своју намеру да ипак преведу своје чете до бугарско-кичевског краја. Питање одржавања наше организиције налагало им дужност да се они појаве тамо на челу својих чета, поред осталога и стога што је било решено, сматрајући као сигурно да ћемо у циљевима успети, да се Дамјан Грујев, који је дотле био у нашем ропству, пусти у слободу пред Ускрс, предајући га бугарској организацији у Скопљу. Битољски Одбор је ту одлуку извршио, доведавши Дамјана у Скопље као сеоског попа, пазарног дана, пред овај велики хришћански

1 Друга жртва наша у овој славној четничкој битци био је Радул Косовац из Липљана, који се у борби неопрезно и презриво истицао према Турцима.

празник, те су сада Бугари имали одрешене руке да нас сваког часа нападну.

Не успевши да се најкраћим путем пребаце преко Вардара, они се решавају да то учине једним колико заобилазним толико неопробаним и несигурним правцем, на коме уопште није била спроведена никаква ни четничка организација, ни курирска служба: наиме да се од Мердара или Подујева, на нашој старој граници дохвате Косова, па преко Чичевице и Шар-планине у правцу Тетова пребаце на Суху Гору, и одатле спусте у Пореч. Што су смислили то су и учинили.

За прелаз овим правцем они су се одлучили поуздавајући се у ове чињенице: што су и Лазар и Саватије знали арнаутски, нарочито први, који је овај језик говорио лако као матерњи; што су и многи четници такође знали арнаутски, и што су се могли, тако су претпостављали, ослонити на извесна познанства и бесе међу Арнаутима, створена ранијим животом у њиховој средини.

Све ове претпоставке нису биле без икаква основа. Само оне ипак нису могле дати ону сигурност коју обезбеђује једна интелигентна и ствари из свег срца одана организација. Зато је у једном одсудном тренутку претпоставка изневерила. И Саватије и Кунцић били су не само храбри него и озбиљни људи, и искусни радници. Колику вредност могу имати комбинације засноване на претпоставкама, њима је било врло добро познато, као и то колику улогу игра срећа у животу. Њима је тако исто био добро познат и наш критични положај у Прилепско-кичевском крају. Све, дакле, ово доказује са коликом су свешћу, савешћу и љубављу они свој живот и живот својих другова стављали на коцку, са коликом су се високо развијеном савешћу и неограниченом љубављу залагали за успех нашег младог покрета, у коме су гледали једини спас наше националне ствари у западном делу Македоније, где је она била у највећој мери угрожена и где је народ у њих гледао као у своје националне ослободиоце од бугарске пропагандске тираније која се више није могла подносити.

На челу својих чета они су на овом путу срећно прешли без икаквог инцидента и Косово и Чичевицу, и стигли на Острозуб, огранак Шар-планине. 24. маја 1905. г. нашли су се у селу Велика Хоча. У шумарак где су се одмарале, наишао је сеоски пољак Мурсељ Бајрам, један потурчењак. Преварио их је, довео у село и пожурио се да извести власт. Кмет Љама примио их на бесу у своју кулу. Али они су издати, и на кулу навађује башибозлук и једна чета војника која ја туда случајно пролазила. У борби која је од-

мах настала и трајала целу ноћ, један за другим готово су сви изгинули. Још у почетку борбе Кујунџић је рањен у руку. Не могући их потпуно савладати, нападачи су кулу ујутру запалили. Тада су се на вратима куле са првим сунчаним зрацима, пуцајући непрекидно, појавили Кујунџић, везане руке, и Саватије. Скачући на улицу један за другим, свакога дочекују из заседа плотуни и — остају на месту непомични.

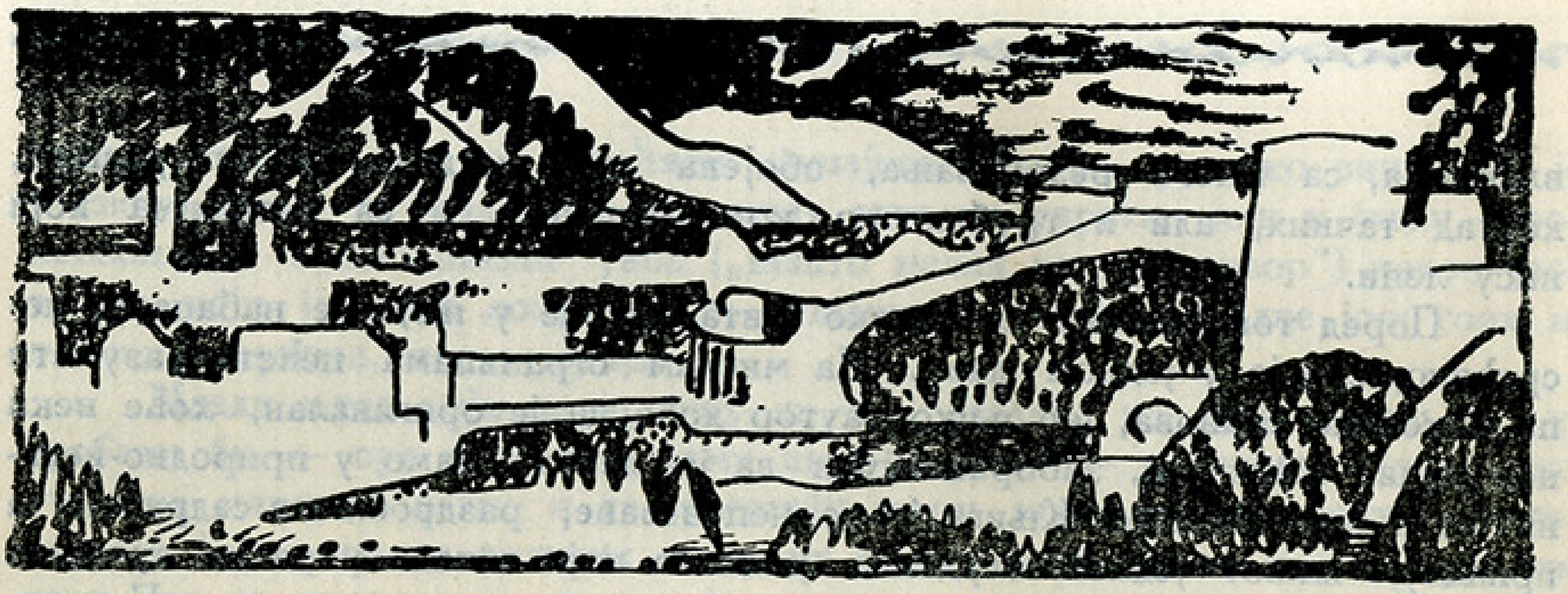
Кастор и Полукс Битољског одбора тако су добровољно платили дуг Отаџбини за жарку љубав коју су осећали нарочито према оном делу свога народа чија су светлост и сасвест били.

Као општа карактеристика нашег четничког покрета може се подвући херојски идеализам какав нам историја ни једног народа не показује. Сваки који је тим путем пошао, унапред је био одлучио да гине или победи. И збиља су се све наше чете, а нарочито њихове војводе, тако држале без колебања у свима борбама, било са Турцима било са бугарским комитама, са којима, уосталом, нису имали великих мука да их поразе или натерају у бегство.

Саватије и Кујунџић не само што не чине изузетак од тог општег правила, него као карактери и хероји светле необично блиставом светлошћу.

У гигантском замаху да постигну народне циљеве које су себи сами поставили, обојица су смрћу својом смрт победили, јер ће обојица заједно са својим народом вечно живети.

Ал. Јовановић

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

КЊИЖЕВНОСТ

Григорије Божовић — Чудесни кутови

Београд 1930 — Сабрано из „Политике".

Најновија збирка путописа г. Божовића — из циклуса у коме су досад изашли *Узгредни записи*, *Црте и резе*, *Са седла и самара* и *Урезане истине* — значи још један леп и значајан прилог упознавању Јужне Србије, њених природних лепота, историјских знаменитости, географских одлика, фолклорних и етничких карактеристика, психе и менталитета њених житеља. Писан живописним, крепким, изразитим и занимљивим стилом, при том језиком изванредно бираним, чистим, свежим, расно надахнутим на аутентичном врелу, овај путописни циклус допуњава и дочарава ону пластичну слику Јужне Србије коју нам је г. Божовић импресивно евоцирао у трима познатим збиркама својих уметничких казивања: *Из Старе Србије* (издање Мостарске Библиотеке, 1910.), *Приповетке* (издање Српске Књижевне Задруге, 1926.) и *Робље заробљено* (издање Геце Кона, 1930.). Сва та дела чине, у ствари, једну органску целину, у ускоj су међусобној вези и носе на себи печат дефинитивности. Сви они који хоће да уповнају Јужну Србију и да разумеју обичаје, људе и прилике наших тамошњих крајева, треба да се задубу у дела г. Божовића. Јер нико није ушао присније и непосредније у тај свет, нико није осетио снажније и стварније тај живот, нико га није протумачио лепше и тачније од г. Божовића.

К. Н. М.

Александар Илић — Глувне чини

Роман. Народна Књижница. Београд Бр. 43,

Писац овог романа огледао се досад у неколико врста књижевног рада, али, разбијајући се, чини се да није успео, ни у поезији, ни у критици, па ни у разним позоришним, књижевним и научним чланцима, да се довољно изрази. Дуже време, чак, престао се јављати, да се сад појави са овом књигом која носи чудан наслов и испод њега назив „роман". Кад прочитате ову књигу, видећете да књига г. Илића није роман. — „Глувне чини" су фрагменти лирске прозе са социјалним

влакнима, са много резоновања, обојена нихилистички, и опсервација, каткад тачних, али и грубих по компарацијама, и са детаљима који нису лепи.

Поред тога, књига се тешко чита, јер је у њој све набацано, несређено; све је у једном даху. На многим страницама нећете разумети по неколико ставова, јер њихов аутор хоће да је оригиналан, хоће неки нов начин казивања, заборављајући да је лепота само у природно-истинитом и једноставном. Књига је то неповезане, раздробљене садржине, а приказује живот једног студента радника који запада у разна сумњива друштва: међу жене из полусвета, политичке емигранте и апаше у Паризу. Нешто се догађа и у Београду, у почетку и на крају романа, али ови делови су понајслабији. Кад пише о Паризу, као да се боље сналази, нарочито кад описује подземни Париз, његове блудне куће и кафешантане, где се пуши опијум и пију разна наркотична пића. Па и поред свега тога, а питање је да ли нама треба и чему све то, дело је г. Илића слабо, и он би требао да се сложи и упути на једну страну, и са више аутокритике да приступа своме послу. Овако, пишући о свему и свачем, неће никад дати једну добру ствар и дело о којем би се могло говорити као о некој вредности.

Д. М.

Пет свешчица стихова најмлађих

И поред све „кризе књиге" о којој се толико говори и пише, и ма да живимо у времену које није ни мало песнички настројено, од малога броја дела из лепе књижевности на књижарском тржишту највећи је број у стиху, већином од сасвим младих људи који, чим сроче десетак песмица, држе да су „поете" и брже боље издају свешчицу те своје „поезије". Тај начин стицања „славе" као да је постао болест. У последње време, једно за другим, појавило се пет свещчица таквих стихова: *Virovi srca* Ђина Сторелија (Дубровник); *Пољана* Богдана Чиплића (Нови Бечеј); *Алшана* Д. С. Каписазовића-Венијамина (Скопље); *Љубав лика и сјенке* Мих. Р. Вуковића (Подгорица) и *Урези на длану* Б. Л. Лазаревића (Скопље). Као што се види, та болест влада подједнако у свима крајевима наше Земље без разлике.

Међутим, било би, ипак, неправедно сврстити сву петорицу у један ред. Прва тројица се, донекле, издвајају: они су успели да неколико својих песмица пласирају по часописима, и то их је, изгледа, осмелило да, пре времена, изађу у јавност са засебним збиркама. Иначе, објективно говорећи, Сторели, Чиплић и Венијамин нису без талента: први је, читајући италијанске песнике, успео да нађе себи угледне обрасце и зато има наде да ће се, под њиховим утицајем, временом, уз даље усавршавање, израдити и развити; други, опет, уме да види пејсаже око себе и да осети трептаје у себи, те би стога требао да негује ту лирску жицу, за коју је показао да има извесног смисла; трећи, међутим, поводећи се за народном поезијом, има свежине у језику и лакоће у стиховању, само би морао више да чита добре песнике и да се, на њиховим примерима, учи. То се, нажалост, за ону последњу двојицу не може рећи. Само, док је Вуковић, бар формално, извежбан у стихотворењу, дотле Лазаревић не само да нема песничког талента већ нема, уопште, ни најобичнију писменост: невешто и неинтелигентно имитирајући неке модерне Бео-

градске песнике, он је, у већини случајева, наиван, утолико више што је у своју танку и безвредну свешчицу стихова уврстио још и један скроз неозбиљан, претенциозан увод („нешто налик на предговор") неког свог друга, који је само допринео да целокупан утисак испадне још гори и, по самог аутора, неповољнији.

Млади људи који намеравају да се огледају на књижевном пољу, требали би — пре него што узму перо у руку — да прво честито науче свој матерњи језик и да упознају нашу књижевност; затим, да савладају бар један од великих светских језика тако, да на њему могу читати, јер су преводи на нашем језику недовољни и не увек добри. Тек тада, књижевно образовани и наоружани једном широм општом културом, нека покушају да напишу штогод. Ако имају бар мало талента, већ њихове прве „пробе пера" наговестиће, сасвим јасно, пут којим ће се кретати њихов даљи развој.

К. Н. М.

Нови словачки роман

Milo Urban — Hmly na úsvite *(Магле на освиту)*. Издање Družstevni Práce у Прагу.

Пре кратког времена изашао је из штампе нов роман познатог младог словачког аутора Мила Урбана *Магле на освиту*. То је заправо наставак романа Živý bič (Живи бич), о коме се већ говорило у *Летопису* М. С., а који описује стање словачког села за време Рата, све оно што је у то доба занимало становнике села и како су они примали оне велике догађаје. *Магле на освиту* са романом *Живи бич* чине једну велику уметничку целину. Аутор остаје у свом селу Разтоки, и прича све што се тамо дешавало. Сељак је схваћао ослобођење на свој начин. Он је очекивао (а то је општа појава) да ће му ослобођење донети потпуно нов начин живота, нешто што заправо ни он сам не зна шта би требало да буде, али што би свакако морало бити нешто невиђено и нечувено, другачије него дотле. У првом реду то је требало бити побољшање његова привредног стања, ослобођење од великих обавеза и т. сл. Иначе, друге промене за њега немају особити значај. Не значи за њега много ако се само властодршци измене, а све остало остане по старом. Треба се обогатити и постаги независан. Али то Разточанима није пошло за руком, него они постају још сиромашнији. А онда долазе још политичке странке са својим програмима: једни пристају уз ову, други уз ону странку. Долазе мржње, свађе, и народ се разбија и разилази на све стране. Одлази и у туђину, да осигура себе и своју породицу. Двојица исељеника остају једно време у Прагу, где се упознају са пролетаријатом, и они морају овде да проживе велику беду. Ту, после једне катастрофе, под развалинама једне вишеспратне куће словачки радник проживљује свој морални препород. Престаје веровати теоријама. Враћа се у своје село у уверењу да само личним моралним препородом и вером у себе може себи створити бољу будућност.

А. В.

Ljubomir Maraković — Novi pripovjedači

Kritičke studije i minijature. Zagreb 1929. Hrv. Književ. Društvo Sv. Jeronima.

Иако посматрани са једнога уског гледишта, *Novi pripovjedači* у интерпретацији г. Д-ра Љ. Мараковића, уредника Загребачке *Hrvatske Prosvjete*, заслужују пажњу, и о њима би требало и детаљније дискутовати. Јер

ове његове „критичке студије и минијатуре," писане са једном широком ерудицијом и књижевном културом, плод су савесног проучавања писаца о којима је реч, и доприносе да се извесне њихове карактеристичне особине јасније покажу, маркантније обележе и прецизније опртају. За г. Мараковића је битан и најважиији религиозни елемеиат у свакоме уметиичком делу, и њега, мал' не искључиво, само тај елемент интересује и привлачи. Отуда, можда, извесна једностраност и ексклузивност у психолошком портретисању и естетичкој анализи. Тако на пр. у напису о Иви Андрићу, једноме од наших најсјајнијих послератних приповедача, никако се не можемо сложити са начином на који г. Мараковић третира оно суптилно Андрићево описивање и тумачење тамних нагона и болних страсти. Међутим, за читаоце је главно да аутор зна ствари о којима расправља и да пише књижевно, солидно и озбиљно.

К. Н. М.

D-r Gerhard Gesemann — Die serbocroatische Literatur

У колекцији *Handbuch der Literaturwissenschaft,* коју уређује г. Др. Оскар Валцел, професор Бонског Универзитета, а у издању чувене Потсдамске издавачке куће *Athenaion,* изашла је, пре кратког времена, свеска посвећена српскохрватској књижевности, у интерпретацији г. Д-ра Герхарда Геземана, професора немачког Универзитета у Прагу. Име г. Геземана добро је познато и у нашој Земљи, јер је оно везано за *Slavische Rundschau,* одлично уређивани месечни часопис који будно прати појаве и догађаје у духовном животу свих словенских народа, па и нашега. Дакле, већ само име г. Геземана најбоља је гаранција да се бољи избор личности није могао учинити, јер се г. Геземан од свих светских капацитета из подручја славистике с правом сматра за најбољег знаоца нашег језика и наше књижевности. Чињеница да је баш г. Геземану поверено да прикаже страном свету нашу књижевност тим је значајнија кад се има на уму да ни у једној историји светске књижевности наша књижевност није приказана како ваља. У последњем, једанаестом, издању чувене Шерове историје светске књижевности, на пример, у одељку о јужнословенским књижевностима, изостао је и Његош, и Бранко, и Ђура, и Војислав, и Дучић, али је, у накнаду за то, уврштен — Густав Крклец. Ни у осталим историјама светске књижевности, нажалост, нисмо тачније и репрезентативније представљени.

Међутим, Геземанов преглед наше књижевности, иако врло сумаран (свега 44 стране кварт-формата), зналачки нас представља свету: први пут откако се ми, Јужни Словени, озбиљно узимамо у обзир при редиговању једне потпуне историје светске књижевности. Познајући најтачније нашу књижевност, сваког истакнутијег писца напосе, при том имајући пуно љубави и разумевања за оно што је наше, типично и расно, г. Геземан је — ради јаснијег и пластичнијег прегледа — поделио своја излагања на шест делова: 1) културне зоне и племена; 2) народна књижевност; 3) српски и хрватски Средњи век; 4) ренесанс, барок, реформација и противреформација у Далмацији и Хрватској; 5) нова српскохрватска књижевност, просветитељство и романтика; 6) од реализама ка модерној. На крају је разуме се, додата и библиографија и регистар. К томе, књига је украшена и са 29 изврсно репродукованих илустрација, што само још доприноси

живости и занимљивости књиге; нарочито пада у очи: поглед на Београд из Земуна 1820.; Муратово тулбе на Косову; пучина код Сења; Св. Ђорђе у Ст. Нагоричину код Куманова; неколико фресака; гроф Ђорђе Бранковић; једна ванредно израђена капија у манастиру Каленићу; Мештровићев споменик Марка Марулића у Сплиту; поглед на Дубровник; ликови Доситеја, Његоша, Вука, Штросмајера, Иве Војновића и других. Може се замислити да, на овај начин, рељефно оцртаним карактеристикама важнијих личности, појава, утицаја, међусобних односа, школа, струја и праваца, уз то згодним илустрацијама, наша књижевност изгледа сасвим добро и солидно, тако да се не морамо стидети пред иностранством. Штавише, извесним нашим вредностима — нарочито нашом народном поезијом, коју је г. Геземан тако одлично приказао — можемо се поносити и пред културним западним народима.

Једино бисмо могли да приметимо, у чврстој нади и дубоком уверењу да нам то г. Геземан неће узети за зло и да ће нас разумети, зато што говоримо искрено и у најбољој намери: што је г. Геземан нашу нову, модерну, књижевност — чини нам се — и сувише сажето представио. Наиме, Богдана Поповића, Скерлића, Павла Поповића, Б. Станковића, Дучића, Ракића, Пандуровића и остале само је додирнуо, док неке који се у нас сматрају књижевницима, није уопште ни споменуо. Крај свих недостатака, и наша најновија, послератна, књижевност заслужила би такођер неколико речи, бар ради опште карактеристике.

Иначе, г. Геземанова је књига беспрекорна у сваком погледу: све су јој особине само позитивне, садржина као и спољашност. Написана са једном ретком ерудицијом, стилистички савршено, и са једним подигнутим критичким мерилом, на основу темељног и минуциозног познавања предмета, и на основу једне широке синтетичке концепције; најзад, спомоћу огромног научног апарата — по најаутентичнијим изворима и најбољој литератури до које је могао доћи — г. Геземанова књига је на висини савременог европског обрађивања историје књижевности, на бази естетике, психологије, социологије, филозофије и културне историје.

Према томе, дужни смо г. Геземану много захвалности и признања. Он је први од светских капацитета који се осврнуо на нас у последње време. Он је први који је, преко свога часописа и, нарочито, овом својом књигом, скренуо озбиљну пажњу културним западним народима на највиша наша духовна стремљења и прегнућа.

К. Н. М.

Чешка књига о маћедонском питању

Пре кратког времена изашла је у Плзњу књига: „Jižni Srbsko a tak zvaná makedonská otázka“ (Јужна Србија и такозвано маћедонско питање) у издању самог писца Jozefa Jirouta (Јосипа Јироута), са подсловом „историјско-политичка студија“. Ова књига даје читаоцу (и непосвећеном) јасан преглед историје маћедонског покрета, а први пут у Чехословачкој одважно и отворено брани српску историјску и политичку тезу о праву Југославије да држи јужносрпски део Маћедоније. Аутор Јироут описује у књизи како се из револуционарске ослободилачке организације маћедонске која је била основана за рат против Турака, развила организација ради борбе за Велику Бугарску и за борбу против Србије;

како се патриотски идеализам надахнутих младића изврrао у бруталну окрутност истребитеља свега што није хтело примити великобугарску идеју маћедонског покрета; како је из ствари народног ослобођења постала ствар личног такмачења вођа, који одстрањују један другог и присвајају себи право да приморавају бугарске владе на своју маћедонску политику. Многобројна убиства, атентати и друга насиља нису на добро Маћедоније; све то само увећава непријатељство међу Србима и Бугарима, а у Бугарској руши цео јавни поредак и рад владе.

А. В.

К. Н. Милутиновић — Ликови из стране књижевности I

Београд 1930.

Вредни сарадник *Летописа М. С.*, г. К. Н. Милутиновић, одштампао је под горњим насловом низ својих скица из *Летописа М. С., Друштвене Обнове, Ријечи, Критике и Прегледа*: Новалис, Артур Шопенхауер, Ђакомо Леопарди, Т. Б. Маколеј, Шарл Бодлер, Ђозуе Кардучи, Емил Фаге, Хуго Хофманстал, Арно Холц, Јулиус Харт, Лудвиг Фулда и Панаит Истрати. — Чланци су то већином пригодне природе и информативног значаја, писани са симпатијом, без претензија, да, како сам каже у Напомени, наговести тек контуре силуета споменутих угледних писаца. Похвално је што г. М. сада већ одабира своје симпатије међу писцима светске књижевности, а како и сâм пева и пише, што на изворима великих западноевропских књижевности потхрањује свој таленат па, најпосле, што на том путу осећа потребу и да се саопшти, од чега ће свакако и други имати користи.

Н.

Милан Шевић — Српски песници на мађарском језику

Ср. Карловци, 1930.

Културне и књижевне везе између Мађара и некадашњих угарских Срба биле су толико јаке и значајне, да је неоспорно потребно и корисно њихово проучавање и оцењивање. Тим се задатком бави у Мађара Д-р Јосиф Бајза, професор српскохрватске књижевности, који је у септембарској свесци лањског годишта часописа Budapesti Szemle (Будимпештански преглед) објавио опширан и стручан чланак о мађарским преводима српских песника.

Чланак Д-ра Бајзе приказали смо у децембарској свесци *Летописа М. С.* прошле године, и у томе приказу укратко регистровали, према Д-ру Бајзи, преводе наших песника на мађарском језику. У последњој свесци *Гласника Историског друштва*, а потом у посебном издању, објавио је и г. Д-р Милан Шевић исцрпан приказ, местимице готово и дослован превод чланка Д-р Бајзе, о нашим песницима на мађарском језику. Добар познавалац наше и мађарске књижевне историје, г. Шевић је чланак Д-ра Бајзе надопунио и са неколико својих примедаба и исправака, док је иначе изрекао најлепши суд и нарочито похвалио исцрпност и темељитост чланака Д-ра Бајзе. Примедбе и надопуне г. Шевића утолико су занимљивије и значајније што у опште досадашње мишљење и знање о Вукову раду на скупљању и издавању народних песама уносе неке детаље, као и о неким преводиоцима наших песника на мађарски језик.

М.

НАУКА И ЧАСОПИСИ

Д-р Првош Сланкаменац — Педагогика на универсишешу

Скопље 1930. (Гласник Скопског научног друштва, књига VII—VШ. Д. Н. 3—4)

Ако има заоштрених питања која и у нас треба решавати, то је ово што нам га г. Сланкаменац поставља у својој расправи. Заслуга је пишчева у истицању тога питања утолико већа што се његова заоштреност у нас још не осећа, и што се немарно прелази преко њега.

У првом реду писац осећа потребу да докаже „научност педагогије". Ту, нема сумње, има он у виду наше прилике, јер иначе би био то данас излишан посао. Где има чињеница од тисућлећа (управо од постанка друштва), и где се оне намећу људима да их испитују, сређују, постављају норме и читаве системе о њима, да примењују искуства и замисли, или их, под утицајем разних прилика или и нарочитих протеста, напуштају или мењују, и где се све то заснива на извесним психолошким и социјалним, ако и не увек законима а оно појавима: ту има, и ту мора бити науке. Што ипак то многи људи или не виде или неће да виде, томе се не треба чудити: далтонизам није само физиолошко-психолошка појава, он је и социјална. Читавим се друштвима, као и многим појединцима, узалуд показују најочитије истине, па их они или збиља не схватују или се, из којих било разлога, граде као да их не схватају.

После тог питања писац прелази на друго: какав положај заузима данас универзитет у животу народа, и упознаје нас с развојем универзитета, нарочито у 19. веку, и са садашњим стањем његовим. Приказује затим однос између науке и позива, поставља питања: која је улога науке у стварању личности, каква је функција науке у образовању уопште, и даје одговоре на њих; завршује, најзад, с предлогом о оснивању Педагошкога института на универзитету, који би имао широко поље рада, а којим би се, по мишљењу пишчеву, једино могло спровести правилно организовање научнога рада педагогшког. Спомиње се још и Педагошки семинар и учешће универзитета у образовању маса. (Народни универзитет).

Читав спис треба да буде врбовање за педагогију и за педагошки рад, а како нам је овај преко потребан, то би нам он заиста добро дошао. Али се бојати да неће моћи постићи свој циљ, него да ће, може бити, чак и одбијати од педагогије. Јер мало ће бити читалаца који ће га моћи прочитати до краја и који неће бити, на многим местима, у недоумици шта је писац управо хтео рећи, и да ли он чак и сам себи не противуречи.

То долази, пре свега, од метода којим је овај спис састављен. На двадесет и четири, истина велике, стране (на 25. је извод на француском језику) има 116 напомена, у којима се писац позива на дела којима се служио. Навода, пак, у ствари има још и више, и читалац готово никада неће моћи познати где који навод почиње, а где завршује, *када* узима писац реч, а *кад* је даје другоме. Писац чак и у једној истој реченици везује мисли разних научника, и кад нам се чини да се оне без некога образложења не дају везати. Кад се чита овај спис, добива се утисак да је он више нагомилавање туђих мисли неголи расправљање о одређеним питањима. И због тога нам је и главно питање остало нејасно и неодређено: на крају крајева не знамо да ли је писац ишао за тим да нам докаже да универзитетску наставу треба реформисати, да је треба начи-

нити више педагошком, или да универзитет треба у већој мери да се бави о педагогији као науци, и да не само организује педагошки научни рад него да прими на себе и практичко образовање учитеља средњошколских (о основношколскима се не говори).

Затим нејасност долази од стила и од језика пишчева. Не да писац има свој нарочити или особени стил: он је и ту у великој мери зависан од својих извора. Тако на пр. находимо овакове реченице: А то је пуно доста да се стече потребна количина знања за сваки позив (стр. 12). — Много тога од повике на научни специализам није тачно (стр. 15). Или: овакав рад је механизовање једне методе, прецењивање сретстава и подизање до принципа рада недуховног прибирања и сређивања (стр. 16). То је чист превод с немачкога. На нашем би се језику то могло отприлике овако рећи: Таквим се радом један метод механизује, средства прецењују и недуховно прибирање и сређивање подиже до принципа рада. — Наш језик тражи да се немачке именице што више претварају у глаголе: немачки је начин изражавања, углавном, супстантиван, наш вербалан. — Прилична неумешност у примењивању показних заменица отежава такођер разумевање текста, а усто находимо још и овакве речи и облике: *сво* (стр. 3) педагошко саз-навање (тако раздељено, и то се само зато помиње што има више таквих случајева), сазнавајући (стр. 4), наводно (стр. 5), путевима (стр. 14), рашћење (стр. 17) и т. д.

Ако и се и служио врло добрим ауторима, понегде се наш писац дао и завести од њих. Тако на пр. на страни 5.: „Не само да највећи педагози нису били ни мало филозофи, него ни од једног филозофског васпитног система није остало ништа значајно за савремену педагогију". То (Кречмарово) мишљење је без икаквог основа. Зар од Платона, Аристотела, Коменског, Конта, Русоа, Пестолоције, Хербарта, Шлајермахера, у садашњости на пр. од Наторпа, Кершенштајнера, Шпрингера није остало или није ништа значајно за савремену педагогију, или зар они нису „ни мало филозофи"? — За (Шлајермахерово) мишљење: у чему је васпитање (увести омладину у духовна добра и начинити је способном да их одржи и унапреди), вели писац да је „стереотипно" и да га „нећемо моћи прихватити" (стр. 6.). Међутим, то је схватање основа готово свих сувремених праваца у педагогији, и сви се на њему развијају, па и културно-филозофски правац, који као да је писцу најближи. То нам и он сам потврђује, и пориче напред наведене речи кад на стр. 10. каже: „Задатак васпитања и образовања није само да предаје с генерације на генерацију културне тековине, него да преко њих створи у наредним генерацијама могућност даљег усавршавања, новог стварања". Зар то није оно „стереотипно схватање" које се „неће моћи прихватати"? — У све појединости не можемо улазити (баш зато што их има доста), а понешто смо вољни приписати и омашкама пера (али не њима и оправдати), на пр. оно на стр. 16.: „Указује се на извесне опасности у развитку високих техничких школа које потичу из чињенице да се теоретска страна научног рада запоставља на штету (sic!) специализирања у детаљима..."

Најтачнији је одељак, одељак код кога се најмање подижу обрве кад се чита, онај о развоју универзитета. Али ту се писац највише ослањао на једнога, и у Шпрингеру је имао заиста поуздана вођу.

Када за садашње уређење нашег педагошког семинара (за практично

образовање наших средњошколских учитеља) каже да је „привремено и прелазно", ту писац има потпуно право. Он ће се одржати само дотле док се не дође до сазнања шта је такав семинар и шта треба да дâ. Али да тај семинар треба да буде везан за универзитет, то нам писац није ни чим доказао. Никако, пак, није тачно да се у ком било модерном семинару данас сматра да „наставник средње школе није ништа више него административно-техничко лице које има да спроведе строго ограничен и бирократски тачно дозиран посао".

Писац нам и у тексту и у француском изводу (на стр. 25., где се понављају неколика данас већ општа места) тврди да су данске школе за образовање маса боље од енглеских проширених универзитета, али не казује зашто и у чему. А многи ће читалац, нема сумње, баш то хтети да сазна.

Али ко буде имао стрпљења с овом књижицом, ко се пробије кроза све непотпуности, нејасности и неодређености, заиста ће бити награђен. Јер писац располаже богатом литературом, и он нам наводи речи многих знаменитих педагога сувремених. Од вредности је, па и у овакву облику (као у неком ковчежићу педагошких изрека), упознати се с мислима Вунта, Паулсена, Мојмана, Шпрингера, Лита и многих других. Читалац ће ту зацело наћи одштете за све оно тегобно пробијање.

Стога, нека је препоручен овај спис свим учитељима, кога било степена, и свим студентима. Прво, стога што се он бави о проблемима о којимо треба сви да мислимо, и јер ћемо у њему заиста наћи доста података за своје даље размишљање; друго, стога што нас он заиста упознаје с многим чињеницама које треба знати, и треће, стога што се не треба бојати тешкоћа, јер нам оне често дају најбољу прилику да, мислећи и својом главом, дођемо до јасности и одређености.

Ако ово последње и писац усвоји, можемо се надати да ће обогатити нашу педагошку књижевност и дати јој дела трајније вредности.

М. Ш.

Историја и образовање

Специјална историјска истраживања често ситних, чак и сасвим неважних, појединости у која критичка историографија хоће да се изметне, окренули су погледе наших историчара од теорије историјског метода, од историјске синтезе и, што се највише мора жалити, од проучавања односа историје према осталим наукама и према животу. У нашој историографији су се показале, као мало где, зле стране једне кратковиде, каткад и наопаке, специјализације. Историчари се код нас само изузетно баве историјом у свем обиму њене величанствено лепе опширности и дубине. Раде обично на површини и по ћошковима. Ако се то раније и морало чинити, и ако је било донекле и оправдано, данас више није. Сада имају само оне специјалне студије смисла и плода које су рађене с пуном свешћу о том да се њихови резултати примене, не само у целокупној националној, него и општој историји, и још употребе на усавршавање историјског метода и стварање историјске синтезе. Сваком добром специјалном студијом морао би се историјски метод усавршавати и стварање историјске синтезе олакшавати. Наши историчари данас још веома мало на све то мисле и редовно изгледају поуке из осталих наука,

да им се каже шта је управо главни задатак историјског проучавања и приказивања. То није здрава појава. Свака оваква помоћ са стране, ако је добра, историчарима је, наравно, добродошла, али она не сме бити једини, чак ни усамљени, напор ове руке, него само добронамерна помоћ, како је редовно и мишљена.

Такву помоћ за разазнавање у важним историјским питањима пружио је историчарима г. Првош Сланкаменац у кратком али садржином богатом свом прилогу Шишићеву Зборнику (1929., 283—8.) „Историја и образовање." После сасвим кратког увода, који баш због тога није ни потпуно тачан, додирнуо је писац знаменито питање о том да ли се историја сме преудешавати ради васпитних сврха. Дао је, наравно, једино тачан одговор: да се научност историје не сме рушити ни ради каквих сврха. Питање о научности резултата историјског истраживања одвело га је проблему о могућности научне објективности, које је преко мере замршавано и зло схватано. Писац је с особитом вештином утврдио релативну објективност и историјске истине, која увек носи на себи печат свога доба и личности која је до ње дошла. Питање о двојности историчарских напора — истраживања и приказивања (са сннтетизирањем) — само је додирнуто, али с тактом и мудрошћу. За писца, као педагога, најважније је, разуме се, било питање о улози историје у васпитању. С лепим смислом за историјске проблеме, ставио је на прво место као главни задатак историјске наставе развијање смисла за историјско посматрање. Сигурно је да је писцу сасвим јасно колико је то тешко. У сложено питање о прогресу у историјском процесу није хтео нн улазити, него је само одлично истакао недовршеност општег историјског развоја и знаменитост проучавања односа између садашњости, на једној, и прошлости и будућности, на другој страни. То је главни задатак историје у школи. Писац је одлично одбранио своје схватање. Исто тако је сасвим тачно одредио однос народне историје према општој, које је народна увек само један део. Мени је било нарочито мило читати ова пишчева разлагања, јер се ни ја никада нећу уморити доказујући тачност овога сватања.

Никола Радојчић

Писма Фрање Рачкога Стојану Новаковићу

Из времена моћног напона у развоју наших историјских и филолошких студија издао је г. *Милета Новаковић писма Фрање Рачкога своме оцу Стојану* (Годишњица, XXXVIII, 1929., 231-81). Боље би било да је издана цела преписка између њих, а још боље да је изашла као дело обилне преписке између тадашњих наших учених људи, који су велики део своје учености поверавали писмима. Но добро је и овако, јер и сама писма Рачкога много помажу разумевању времена и људи кад су писана, и представљају одличан прилог развоју наше историографије. Има их 34, писаних између 1872. и 1886 г. Г. Милета Новаковић извео је у предговору већину места која се тичу југословенске идеологије Рачкога, још дубље и опширније развијене у његовим говорима и у његовој преписци са Штросмајером. И из ових писама излази Рачки као искрен и велик Југословенин, чији су се осећаји у свему слагали с Новаковићевим искреним и промишљеним југословенством, осем у питању Босне, где су им се схватања бар донекле разилазила. До окупације мислио је и Рачки да Србија треба да узме

Босну и стрепио је пред могућношћу да ће Србија „особито послије побједе код Алексинца, положити оружје не ослободивши Босне и Старе Србије...“ (247). Касније, као да је мало изменио мишљење, јер је чак одобравао и одлуке Сан Стефанског примирја, наравно само као почетак решавања Источног питања (257 и 258), иако је још писао да „Босну и Херцеговину носи на души дуалистичка политика наше монархије“ (258).

Главна садржина писама Рачкога није, уосталом, политичка, него научна, с множином лепих осећајних места. С. Новаковић је био Рачком знаменита узданица за српски део прилога у издањима Југосалвенске Академије, до кога је Рачком — ради југословенског карактера Академијиних издања — било много стало. Зато је и захвално примао његове многобројне прилоге и изазивао нове. Одличан организатор, Рачки је све предвиђао и смештао на право место и у најбољем облику. Он је већ мислио на археолошку карту Србије и Старе Србије, око које се ми тек сада почињемо мучити (235), смишљао је издање свода српских летописа, друкчије него остали, јер је желео унети у њих и чисто историјска места из житија (235, 238, 240 и 271); намеравао је објавити сва српска житија (240 и 271), мислио је на збирку повеља које се тичу свих српских Земаља (271), без обзира на језик којим су повеље писане; на срцу му је било да сви споменици о српској законодавној радњи изађу у издањима Југославенске Академије (273 и д.). Све је то желео у издању Новаковићеву или с његовим саветом и помоћи. Толико је веровао у његову научну способност и вредноћу. Зато га је и привлачио Југославенској Академији, јер је она радила, док је Српско Учено Друштво вегетирало. Споменуте научне планове Рачкога Новаковић је добрим делом и остварио. Истина, не у Југославенској Академији и не за живота Рачкога, али главно је да их је остварио; код неких би било добро да је држао савете Рачкога на уму, јер је он издања научније био смислио.

У свима писмима Рачкога С. Новаковићу царује искрена љубав према науци и српскохрватској нацији, коју је Рачки сматрао јединственом и једва чекао да се цела ослободи „азијскога варварства“ (245), како би што пре стала у исти ред с просвећеним европским народима. Као почетак ослобођења сматрао је, наравно, Први српски устанак, па је и зато препоручивао С. Новаковићу да Српско Учено Друштво изда у преводу историју овог великог покрета од барона Гедеона Маретића (247, 254 и 256) До издања није дошло. Разлози су непознати, јер одговори С. Новаковића Рачком нису издани. Но сигурно је да он своју идеју није напуштао, јер се касније с истом жељом обратио Матици Српској, како сам ја то недавно утврдио (Рад Југославенске Академије, 237, 1929., 172—93). Али и овде је ствар после првог повољног одговора почела запињати, и до издања није дошло. Матица је, уосталом, већ на почетку свога рада, у великом свом родољубљу, и сама издала овај исти састав у преради барона Роткирха; Рачком то није било познато. За нас је данас главно да се он много трудио да се знаменито дело изда, а нарочито ради тога да би се видело како је један честит Хрват писао о великом српском покрету којим је почело право ослобођење, не само свих Срба него и свих јужних Словена и целог Балканског полуострва.

Никола Радојчић

Zbornik naučnih radova

Ferdi Šišiću povodom šerdesetogodišnjice života 1869 — 1929. posvećuju prijatelji, štovatelji i učenici. Uredio Grga Novak. Zagreb 1929.

Горње дело садржи 81 научни рад од толико историчара. Има међу њима Хрвата, Срба, Словенаца, Бугара, Пољака, Чеха, Немаца, Мађара, Француза, Енглеза, и Грка. Међу писцима се налази тринаест негдашњих ученика проф. Шишића. Књига је укусно опремљена, доноси слику Шишићеву, затим попис сарадника, па библиографију Шишићеву од 1892. до 1929. год. и онда долазе радови, који заузимају 664 стране. Садржина ових многобројних научних радова је разноврсна; већином су прилози за средњевековну, нову и најновију историју јужних Словена, али има и других тема, као на пр. Николе Вулића „Омир као историјски извор", Kot Stanislava „Odnošaji Matije Flacija Ilirika prema reformaciji u Poljskoj", Schneeweis Edmunda „Totenbräuche aus Karpathorussland" и т. д.

Г. проф. Д-р Грга Новак, уредник ове књиге, успео је да приреди споменицу која, што се многобројности и разноврсности прилога тиче, стоји код нас без конкуренције. Између ових радова, писаних свечаним поводом и у озбиљном, строго научном тону, издваја се једино чланак г. Д-ра Душана Ј. Поповића због личног момента у њему.

Констатоваћу, пре свега, да својим држањем никад нисам дао повода г. Поповићу да лично иступа против мене, те су његови конзеквентни насртаји на мене потпуно неразумљиви. А да су по среди лични моменти који немају објективне научне и стварне подлоге, видело се јасно из наше досадашње полемике. У полемици са мном није г. Поповић успео да докаже ни једну моју погрешку против историјске истине и ни један мој недостатак у прибирању архивских и литерарних података, а напротив, ја сам доказао да је г. Поповић неверно цитирао поједине моје ставове, подметао ми речи и мисли које нисам написао и служио се директним неистинама, само да би како исконструисао погрешке и недостатке у мојим радовима. Па и најновији његов чланак, написан за једну свечану споменицу, носи очито на себи печат личног тона против мене.

Мађарски историчар Такач нашао је у Бечком Коморском Архиву документе који се односе на сеобу Срба из Бачке у околину Острогона 1598., и публиковао је ту грађу у Századok за 1903. год. Ја сам те документе проверио и допунио, и написао сам један чланак у *Летопису М. С.* св. 313. о тој теми. Касније сам унео тај чланак у своју *Историју Срба у Војводини.* Према документима Бечког архива, иницијатива за сеобу бачких Срба потекла је од цара Рудолфа, који је у јануару 1596. год. наложио Острогонском заповеднику графу Палфи-у да из турских предела доведе што више може хришћанског становништва и да га насели по опустелој Острогонској околини. Ако успе у овом послу, обећао је цар Палфи-у награду. Палфи отпочне преговоре са Србима у Бачкој, али ови не хтедоше да се селе. Нато Палфи поткупи неке младиће те ови проведу у Бачку једну Палфи-еву чету у моменту кад су одрасли мушкарци били одсутни (свакако са турском војском) те ова чета зароби велик број српских жена и деце. Кад се људи вратише кућама и видеше шта се догодило, није им преостало друго него да се и они одселе у Острогон, где су им се налазиле породице. Њихова сеоба је обављена већ почетком априла год. 1598.

У полемици која се развила око овог питања, тврдио је г. Поповић да су се Срби одселили из Бачке стога што је тамо на челу са крим-ским каном Газигерајем логоровало око 40.000 татарских војника, од којих је наш народ страшно трпео. На то сам ја одговорио да г. Поповић доводи српску сеобу у везу са Татарима и њиховим каном без и најма-њег доказа, и да је он везу српске сеобе са њима једноставно узео из ваздуха.

У Шишићевој споменици написао је г. Поповић чланак „Један бо-равак Татара у нашој земљи", и у њему понавља своју тврдњу да су бачки Срби услед боравка Татара у њиховом пределу морали да напусте своја огњишта и да пребегну у Угарску, где су се населили у крај око Острогона, а „uzroci g. Ivića, koje navodi u svojoj Istoriji Srba u Ugarskoj (1929 g. 211.) sasvim su naivni, gotovo detinjasti. G. Ivić misli, da je veza izmedju bačkih Srba i tatarskog kana jednostavno uzeta iz vazduha."

Пре свега, констатујемо да г. Поповић овде тврди једну очигледну неистину. Нигде нисам рекао да је „веза бачких Срба и татарског кана", него да је „веза сеобе бачких Срба и татарског кана узета из ваздуха". Г. Поповић доказује у свом чланку ту везу цитатима старих српских записа у којима се Срби туже на страшна времена. Да би се што ја-сније видела вредност тих „доказа" г. Поповића, указаћу на ове чињенице:

1. Г. Поповић цитира девет старих српских записа у којима се Срби туже на тешка времена, и он приказује ствар тако као да се сви ови цитати односе на боравак кримских Татара и њихова кана у Бачкој, и да су се бачки Срби због тих Татара решили на сеобу. Међутим, ни један од тих записа не потиче из Бачке, него из сасвим других крајева, и ни у једном се не спомињу ни бачки Срби, ни њихова сеоба, ни кримски Татари, ни њихов кан.

2. Свега у једном од тих записа се спомиње Бачка и тежак живот у њој, али тај запис потиче из 1605. године, и писац се тужи на тежак живот у то доба кад он пише, а не на живот од пре седам година.

3. Само се у два цитирана записа спомињу Татари (1595. и 1598.), али се у њима покрај Татара спомињу и други народи, те је очевидно да се овде мисли на турску војску уопште, која је била састављена од разних народа европске и азијске Турске, а не на кримске Татаре и њихова кана. Могуће је да су Татари, што се тиче свирепости спрам Хришћана, односили рекорд, али много боља није била ни остала турска војска. Рат је трајао дванаест година, и фронта се протезала од Јадранског мора преко Хрватске, Славоније, Угарске, Ердеља, Влашке, све до Црног мора. По целој европској Турској пролазнле су турске војске, и станов-ништво је патило од њих и те патње су оставиле трага у многим запи-сима по књигама у којима се писци туже на тешка времена. Г. Поповић доноси те записе као да се сви они односе на боравак Татара у Бачкој 1598. и прећуткује да само један од тих записа потиче из године 1598., а остали да су писани 1595., 1600., 1602., 1605., 1606. и 1608. године.

То су сви „докази" на темељу којих је г. Поповић порекао сваку вредност оригиналним писменим налозима цара Рудолфа и службеним извештајима графа Палфи-а, и прогласио моје приказивање сеобе бачких Срба „наивним, скоро детињастим". На темељу тих „доказа" је он поста-вио тезу да су се бачки Срби 1598. одселили у околину Острогона стога што нису могли дуже да подносе насиља татарског кана Газигераја.

А како изгледа теза г. Поповића тек онда кад констатујем ове чињенице? Сеоба бачких Срба у околину Острогона обављена је почетком априла 1598. (уговори српских досељеника са графом Палфи-ем потписани су 10. и 15. априла 1598. у Ершекујвару), а кан Газигерај и његови Татари дошли су у Бачку крајем 1598. и остали су тамо нешто преко пола године (до јуна 1599.) Сеоба Срба је, према томе, извршена 7—8 месеци пре доласка Татара у Бачку.

Ако г. Поповић продужи да пише историју са оваквим аргументима, онда ће наша историјска наука имати од њега слабе вајде.

Алекса Ивић

Д-р Јозеф Тим — Историја Буне 1848—9.

Будимпешта 1930. — У збирци Fontes historiae hungaricae, издаје Мађарско историјско друштво.

Овим делом почео је Д-р Тим штампати циклус својих радова о српској Буни у бившој Угарској. Почео је са другом књигом, а свршиће са првом и трећом, у којој ће бити штампана богата и дуго година скупљана библиографија радова о Буни. Сад је штампао документе из Бечког ратног архива, Бечког државног архива, аустријског министарства спољашњих и унутрашњих послова, из Пештанске земаљске архиве и Музеума, Загребачке државне архиве, Библиотеке Матице Српске, Карловачке патријарашке архиве и из архиве барона Рајачића у Ср. Карловцима, из Београдске државне, Академијине и архиве Народне библиотеке, и из оставине Матије Бана. У овој су књизи штампани дукументи од 15. марта 1848. до 31. августа те године, а као увод у те документе штампано је „Начертаније" Илије Гарашанина из 1844. год. о програму Велике Србије или Југославије. Баш нам добро долази што је Д-р Тим овај увод штампао, јер у делу има више докумената у којима већ у оно време, и у оном политичком врењу, избија југословенска идеја, везана и за тадашњи Београд. Штампано је свега 434 документа, међу којима има историјских извора прве и друге врсте, оргиналних докумената и извадака из новина. Сви скупа, и без осталих докумената из тих месеци, сачињавају историју тих пет и по месеци, те дају пластичну и шаролику историју врења у српском народу, и држања војничких власти којима је тај народ био потчињен. Едиција ће бити од велике користи за нашу историографију, а згодно је изашла у ове дане у којима се Југославија почиње развијати, стварно и у великом стилу, згодно због тога што се из докумената Д-ра Тима види да је тада и у Београду, и у Новоме Саду, и на Балкану живо избијала југословенска идеја. Нарочито су интересантне прокламације упућиване из Карловаца Мађарима и Немцима, а надасве је значајна прокламација Главног одбора (1848. г. 22. V.) упућена Хрватима, Буњевцима и Шокцима, у којој се поред осталога каже и ово: „Slavenima rimske cerkve u Bačkoj, Banatu, Sremu i Baranji, koi jednim sa Serbljima jezikom govore... Bratjo Slaveni! koi s nama Serbljíma u jednom otačastvu živite i jedan jezik govorite, k vama se obraćamo. Mi smo svi jednog otca sinovi, vreme nas je rascepilo, i okolnosti različna su nam imena dale, alí mi svi jesmo po kervi i jeziku bratja, svi smo jedan narod... Bratjo naša! Serbljí idu na to, da s vama zajedno jedan veliki na-

rod načine... Zato nemojte misliti, da će sloga naša vašoj věri škoditi..." Д-р Тим је едицију врло пажљиво саставио и израдио, а за мађарске је историографе јужнословенске документе на мађарски превео. Истичући научну страну овог издања, како наша Револуција не интересује само историографе него и политичаре, и друге интелектуалце, напоминьемо да се ова едиција чита као занимљив историјски роман; иако строго научно издање, оно има и белетристичну драж, Ово издање за нашу историјску науку значи велику добит.

Д-р С.

Панонија, политичкогеографски посматрана

Мађари чине огромне напоре да свима средствима докажу како је неправично и опасно што је бивша Угарска смањена на садашњу Мађарску са само 32.2% од њене негдашње величине. Нарочито се труде да то научним. путем докажу, ма да за науку ни један задах није опаснији од политичког. Они то не држе на уму, него збиља жалосним начином изврћу науку, да би осигурали потпуно паразитски положај у смишљаној држави једној шаци мађарског народа, који је, иначе, као целина, горко напаћен. Све те „научне расправе" нису, наравно, подједнако неукусне. Има их чак прилично маскираних, али према тима треба бити још обазривији. Таква је и Пфистерова студија, која треба да докаже неумесност и опасност кидања старе Пононије, ма да су баш Мађари чинили велике напоре да избришу границе старе Панонијe: *Pfister J.*, Pannonien in politisch-geographischer Betrachtung (Ungarische Jahrbücher, VIII, 1928, 114—63 и 344—71, с пет карата и једним прегледом). Писац, наравно, одмах на почетку расправе истиче да његова радња нема „никаквог политичког интереса" (114). Заиста би било боље да то није написао, јер студија је сасвим политичка, написана ради користи неких мађарских класа, с множином места где се писац умиљава Немцима (лист је Немцима намењен). Писац и не дотиче озбиљно проблем о измени природе бар неких граница са све већим културним развојем. Некад несавладљиве природне сметње, и због тога онда одличне границе, нису данас то. С културним развојем уопште, а нарочито с развојем прометних средстава, измениле су се и т. зв. природне границе и, с њима у вези, и природна средишта за политичке формације. Ја мислим да то писац добро зна, и да би ове научне истине и употребио кад му не би то требало доказивати да — ради Мађара — треба поштовати све римске границе Панонијe. Као и у свима радовима ове врсте, тако је и у овом била за писца велика мука пробирати само оне научне резултате који помажу његову политичку тезу, и још по потреби окретати и превртати. Тако се жив намучио расправљајући о различитим народима у Угарској и о развоју њихова бројнога односа према Мађарима. Али се и ту покушао извући из процепа: док говори о односу Мађара према Немцима, истиче, обазриво, права мађарске народности, а кад би требало да призна иста таква права и осталих народа у бившој Угарској, он онда изнад „тенденција" народности издиже економске и прометно-географске „чињенице". Врло комотно! Раније су Мађари друкчије мислили док су суровим средствима спроводили своју чувену мађаризацију. Писац је очевидно добро познаје. Али ипак се чини да је само због тога жали што је она натерала „народности" у бившој

Угарској у заједнички фронт против Мађара, који су, по њему, једна мањина у бившој великој држави. Па не само то, него и т. зв. активна подручја, важна за државне формације, не леже у Панонији повољно за Мађаре; писац још није довољно објективан док расправља о овом важном проблему; сасвим је тенденциозан кад говори о политичкој опасности за средњу Европу од Београда; што пише о опасности „балканизације" Паноније, то је доиста жалосно, јер није умео сакрити да му је права природа аустријских и, нарочито, мађарских „културних утицаја" добро позната; тим је његов поступак ружнији. Приложене карте Паноније нису без грубе тенденције. Литература је огромна, али је наша у њој ипак занемарена. Велики проблеми праве политичке географије у овој су радњи намерно извитоперени, а резултати до којих је научна политичка географија доспела, ради политичких сврха сасвим су искривљени.

Никола Радојчић

Карловци

Историјски град, Српска патријаршија, Центар фрушкогорског виноградарства, Место излета и летовања.

Срем. Карловци 1930., Издање Фрушке Горе, друштва за унапређење туризма.

Поводом изложбе вина и воћа у Срем. Карловцима издана је ова симпатична књижица. Издавачи, види се, имадоше намеру дати „вођу" кроз Карловце за време изложбе, али уз „вођу" они су дали више но што су намеравали: штампали су и добре информације о старим, славним, значајним Карловцима, те се уредник г. Д-р Милан П. Костић није преварио кад је изразио наду да ће књижица бити „од интереса и извесне користи за нашу јавност". У површном уводном чланку г. Вељко Петровић даје неку магловиту синтезу значајности Карловаца. Између осталих написа врло су згодно уметнути пригодни одломци из Бранкових песама. О Карловачкој прошлости, садашњости и будућности дају обавештења чланци „Карловци" и „Из историје Карловаца". Последњи је чланак ванредно информативан и има ове одељке: Општа историја, Карловачки мир 1699., Српски народно-црквени сабори, Главнији архиепископи, Народно-црквени фондови, Карловачка гимназија, Благодјејаније, Карловачка богословија, Бранко Радичевић и Карловци, Карловачки Соко, Листови и часописи, Омладина и Карловци, Карловци за време Светског рата, Познатији Карловчани, и Руска емиграција у Карловцима. Бедекеровски су добро и прегледно израђене „Знаменитости у Карловцима" и „Карловци као летовалиште". Због изложбе је штампан каталог излагача и, свакако најоригиналнији, чланак „Карловачко вино". У књижици има бола због послератне кризе, која је и Карловце захватила, али наду у васкрс Карловаца не треба губити. Књижица се бесплатно давала посетиоцима изложбе, но треба је пустити и у књижарску продају, јер би имала своју публику.

С.

Бугарска културна пропаганда словенске узајамности

Бугарски културни и привредни кругови развијају последњих година знатну активност у пропагисању и снажењу веза са Чехословачком. Под левизом јачања словенске узајамности, Бугари нарочито траже и

хватају везе са Чехословацима, те је у ту сврху у Софији основано друштво „Блгарско-Чехословашка Взајмност".

У издању овога друштва, а и под истим насловом, изашла је недавно велика збирка, у октав-формату на 238 страна, са већим бројем чланака, расправа, приказа и књижевних прилога из пера најодличнијих чехословачких и бугарских књижевника, публициста, научника и дипломата. Овима је написима тенденција да послуже међусобном обавештавању, упознавању и јачању пријатељских веза и узајамности између Бугара и Чехословака. Већи део чланака у овој збирци посвећен је културној и књижевној историји Чехословака с обзиром на везе и утицаје према Бугарима, а од опсежнијих студија има неколико о г. Масарику, затим о привредним приликама у Чехословачкој и о раду и задацима овога удружења. Није без значаја предлог да се стално изашиље на школовање и студије у Праг известан број бугарских младића и студената, како би се систематски и стално образовао и увећавао број пионира и поборника идеје зближења и узајамности бугарско-чехословачке. Ова збирка, нема сумње, може знатно да допринесе да се у бугарској јавности популарише словенска солидарност и узајамност према Чехословацима.

Т.

Д-р Драгољуб Јовановић — Аграрна политика

Београд 1930., — стр. 444.

Наука о аграру дели се на две области: на аграрну економику и аграрну политику. Али ове две дисциплине толико улазе једна у другу, да их је немогуће стриктно делити и поставити им границе. Теорија аграра створена је на основу конкретних појава и манифестација у еволуцији аграрних система и односа, а аграрна политика опет своје закључке поткрепљује теоријским анализама. Аграрна економика испитује, студира и утврђује законе развитка, обухвата и посматра све појаве у њиховим општим тенденцијама, утврђује тенденције развојног процеса и даје теоретску базу за схватање, разумевање, тумачење свих појава. Аграрна политика, међутим, полази са једног конкретног аграрног стања, проучава његове особине како су настале и под којим условима су се развијале, уочава и указује на метод и систем рада, на мере којима је циљ да измене дотично стање, унапреде га и подигну на виши ступањ. Њен је, дакле, задатак да служи животу. Отуда свака аграрно-политичка студија одговара утолико боље циљу уколико се теорије држи у преко потребној мери, а конкретно што систематскије и свестраније продире у збир феномена и чињеница једног аграрног стања, схвата његове развојне тенденције и успешно проналази најбоље методе; предлаже најпогоднији систем рада и формулише збир целисходних мера којима треба дејствовати на измену и унапређење дотичнога стања.

Наша земља је претежно аграрна. Аграр ће у њој још за дужи низ година остати привредном основицом, главни извор народног благостања. Од напретка на овој страни зависиће и побољшање на другој. Па и поред свега тога, ми све до данашњих дана нисмо имали једно систематско дело о аграрној политици. На Универзитету аграрна политика предавана је без обзира на нашу земљу, и служило се страним уџбеницима. Студенти су свршавали не добивајући могућности да још у току школовања своја

теоријска знања учине еластичнијим, да разне аграрно-политичке мере проуче на приликама своје земље. Отуда се осећао велик недостатак једног систематског дела о аграрној политици, нарочито откад је аграрни проблем почео све више да се истиче као централно економско питање наше земље. Наметање аграрног питања као таквог било је толико снажно, да би се с правом могло говорити о једној врсти духовне преоријентације у нашем јавном мишљењу. Одједном смо се нашли пред фактом да су све очи упрте пољопривреди и селу. За село и пољопривреду траже се и економска, и социјална, и културна акција. Пољопривреда и село почињу све више да интересују све друштвене слојеве. И уколико је овај покрет оријентације ка селу бивао шири и снажнији, увиђало се, с друге стране, колико се у нас мало познају не само аграрно-политички проблеми, него, што је још горе, и само аграрно стање наше земље. Непознавање је, са малим изузетцима, било опште. Оно се показало и код мал' не свих фактора који су позвани да раде у овој области, да иницирају и воде аграрну политику. Треба прелистати записнике, одлуке и материјал са многобројних конференција и анкета, приређених после Рата по разним аграрно-политичким проблемима, па утврдити са каквим се непознавањем, са колико површности и уз колико одсуство јасних погледа и схватања водила наша поратна аграрна политика. Стручњаци су допуштали себи да невезано мењају мишљења и гледишта, већ према томе како су се појављивале нове идеје. Чим је избачена нека нова идеја, она је одмах прихваћена и код нас. Али то би било још најмање зло. Највеће је зло што се читав аграрно-политички рад инспирисао методама и системом упознатим у другим државама. Отуда се данас може да утврди непобитан факат да се наша аграрна политика у времену 1919./29. затајила, поред осталога, највише због непознавања наших прилика. У том погледу, за једну деценију пропуштено је много, а изгубљено време, обзиром на данашњи темпо живота и реда, не може се више никад надокнадити, осем по цену огромних жртава.

У таквом духовном стању, једно опсежно дело о аграрној политици које би првенствено полазило од прилика у нашој земљи, било је преко потребно, управо животна потреба и Универзитета, и органа одређених за утврђивање и вођење аграрне политике, као и свих оних које посредно или непосредно интересују проблеми ове области. Такву књигу дао нам је г. Драгољуб Јовановић. Она је дошла у прави час, одговорила је у свему задатцима аграрне политике као дисциплине, а у својој анализи конкретних аграрних стања највећу пажњу поклонила *нашој* пољопривреди; изложила је и критички пропратила развојни процес аграрно-политичких идеја и мера у нас.

* * *

Писац полази од анализе чињеница које утврђују да аграр као радиност добива све већи значај. Затим излаже историју аграрне политике, која се у смислу активне н конструктивне јавља у Европи тек при крају 19. века. У овој глави се даје врло леп историјски преглед аграрно-политичких мера у балканским државама.

Савремени аграрни проблем одређује задатке и аграрне политике који се не тичу више само повећања производње, већ уопште унапређења економских, социјалних, културно-политичких и других потреба

пољопривреде и села, а изводе се различито према типу и особинама аграрно-политичке географије. У овом погледу писац дели све земље на три врсте: 1) у којима је капиталистички или феудално-капиталистички систем апсолутно претежан (овде је г. Д. Ј. учинио велику грешку идентификујући феудални са капиталистичким системом); 2) у којима капиталистички систем није претежан; 3) у којима преовлађује сељачко-породично газдинство. Међутим, по нашем мишљењу, подела би стварнија била ово: 1) у којима је капиталистички систем продро пуном мером; 2) у којима се врши преображај из феудалног у капиталистички систем (колонијалне земље); 3) у којима су, поред капиталистичких односа, заступљени у доброј мери и сељачки породично-привредни односи (неке европске Земље) и 4) у којима је битна сељачка породична привреда (Балкан). Нашу земљу је ставио је г. Д. Ј. у трећу групу, обележавајући задатке њене аграрне политике овако:

За Јужну Србију: аграрна реформа и колонизација; у производњи дувана и опијума; увести задруге; решити питање кредита и организовање продаје дувана и опијума; сувишак домаће радне снаге колонизовати; пошумљавање; мелиорације. *За Србију:* разграничити државна и општинска добра; уредити катастар; пошумити оголеле крајеве; организовати пољопривредни кредит; колонизовати сељаке из печалбарских крајева; развити задругарство; спасавати воћарство и подизати сточарство и живинарство. *За Босну и Херцеговину:* у области аграрне реформе решити питање беглучких земаља, испаше, хака; државне необрађене земље и голети привести култури; мелиорације; у средњој и западној Босни, као најзаосталијим крајевима, радити испочетка. *За Црну Гору:* створити саобраћајне везе; развити просвету; подићи шумску и рударску индустрију. *За Далмацију:* решити аграрно питање; кредит; задругарство. *За Лику и Хрватско Загорје:* пренасељеност; оскудица у земљи; пошумљавање; развијање модерног марвогојства. *За Славонију:* дељење великих поседа; радничко питање; кредит; специјализовање задруга. *За Војводину и Срем:* ојачати ситни посед који је настао аграрном реформом и колонизацијом; створити специјализоване задруге и пољопривредне синдикате; законски заштитити пољопривредне раднике; типизирати производњу; развити пољопривредну индустрију. *За Словенију:* ово је једина покрајина у којој аграрна политика има да допуњује приватну иницијативу, а онда треба спровести комасирање, регулисати заједнички посед (гмајне) на задружној бази или их изделити; решити шумске и друге службености *у свима покрајинама:* кредит, просвета, пољска полиција, огледне и контролне станице, сузбијање штеточиња, пољопривредно осигурање, задругарство, дизање културног нивоа села. *За целу земљу:* пољопривредне коморе; утврђивање аграрних интересаната у поседу; мелиорације за добивање нових терена; порезивање с обзиром на систем експлоатације (капиталистички или породични) и на рентабилност производње; царинска политика која има да омогући увоз средстава за рационалну обраду, да заштити пољопривредну и шумску индустрију (стр. 65-67).

Из овога видимо да се на нашу аграрну политику стављају не само многобројни и велики задаци, него и врло разноврсни, што проистиче из разноликости аграрне структуре у којој се мешају сви типови, почевши од капиталистичког типа до номадског сточарства. Сем општих аграрно-политичких

мера, остале према свакоме подручју захтевају нешто нарочито. Ако се и не ради о посебним аграрно-политичкиим мерама, онда су по среди различити методи у њихову спровођењу. Циљ наше аграрне политике требао би да буде: унапређење свих аграрних подручја и нивелисање економских, социјалних и кулуурних услова њихова развитка и живота. Отуда би следовао и различит интензитет аграрно-политичког рада према појединим крајевима. Г. Д. Ј. је нарочито добро учинио што је земљу поделио према основним обележјима аграрног стања.

Трећа глава садржи излагања о пољопривреди уопште и пољопривредној производњи (системи газдовања, фактори пољопривредне производње, природа, рад, капитал). Третирајући капитал као фактор пољопривредне производње, г. Д. Ј., можда нехотично и у брзини, учинио је неколико погрешних констатација. Тако он каже на стр. 128: Капитал по себи није штетан!... Штетна је злоупотреба капитала... Злоупотреба капитала постаје нарочито штетна кад овај узме финансијски и банкарски облик... Мање је штетан кад се ангажује у велика индустријска или сабраћајна предузећа... Даље, на истој страни, г. Д. Ј. вели:... Капитал је користан чинилац који може служити свакоме. Али кад он изађе из руку људи који раде, онда се јавља капитализам и т. д. Овако третирање капитала очевидно произлази из посебног пишчева гледишта које није ни капиталистичко ни антикапиталистичко. У њему су помешани морални осећаји, и капитал се посматра са гледишта правице и социјалности. Као да се хоће да му се прида неки етички значај. Економски феномени и фактори, међутим, не могу се посматрати са гледишта морала и правде. Чим се у ту област зађе, економски проблеми постају нејасни, јављају се контрадикције, конфузије и т. д. Насупрот овоме, г. Д. Ј. је требао да се задржи искључиво на економским функцијама капитала, које су битне, и да овај посматра у његовом развитку у односу на пољопривреду. После тога сигурно не бн имало места тврђењу: „Злоупотреба капитала постаје нарочито штетна кад овај узме финансијски и банкарски облик". А то је савремени облик у коме се јавља капитал. Штавише, у овом облику капитал се не јавља данас само у индустрији, већ и у пољопривреди. Банкарски капитал је тек почео јачим темпом да улази у пољопривреду у виду кредита преко банака и задруга. Једна од основних развојних тенденција у данашњој светској пољопривреди јесте баш настојање бинкарског капитала да што више завлада пољопривредом. Сем овога, ако би се уважила горња пишчева констатација, онда би излазило да је трговачки капитал који се у виду зеленашког пласира у пољопривреди, мање штетан. Уопште, кад је реч о капиталу као фактору производње, онда треба говорити о његовој функцији, начину како је он извршује и са каквим се последицама јавља његово дејство.

Сем тога, г. Д. Ј. не дели феудални од савременог капиталистичког поседа. Латифундија са овим последњим у економском погледу, међутим, нема ништа заједничко.

Четврта глава третира питање у вези са пољопривредним газдовањем: оријентација газдинства, интензивно и рационално газдовање.

У петој глави су изнети проблеми уновчавања пољопривредних производа. Г. Д. Ј. добро примећује да је проблем уновчавања данас постао скоро важнији од проблема продукције. Отуда и у данашњој светској

аграрној политици главна настојања око пласирања вишкова пољопривредне производње. Али је г. Д. Ј. пропустио у овој глави да укаже на еволуцију светског тржишта аграрних производа и на његов данашњи карактер, као и на борбу извесних група за искључење трговачког профита и т. д.

Затим се приказују облици експлоатације: феудални и капиталистички. На стр. 196. писац каже: „Може се рећи да су капиталистички односи наставак феудалних и да је економска суштина једних и других истоветна". Одистаг, капиталистички односи су дошли после феудалних, али они нису наставак феудалних односа. Напротив, капитализам се морао борити против феудалних односа, који су за његов развитак представљали кочницу. И кад је срушио феудалне односе, тек онда је могао слободно и несметано да развија и учвршћује своје. Капитализам и феудализам две су посебне економске категорије. Према томе, између та два система постоји огромна разлика баш у њиховој економској суштини. Ту нема апсолутно никакве истоветности, па ни у односу на пољопривреду под једним и другим системом. У феудалном систему власник присваја неплаћени производ у форми продуктне ренте, док се у капиталистичком систему присвајање вишка вредности у пољопривреди врши на сасвим други начин. Тамо имамо продуктну, а овде капиталистичку ренту. Производња и подела добара различити су за оба система.

Г. Д. Ј. упао је у грешку изједначења феудалног и капиталистичког система веројатно из оних истих разлога због којих је дошао до онако нејасних и помешаних погледа на улогу капитала као фактора производње. Уместо да ова два система третира као економске категорије условљене збиром посебних услова и различите, како у погледу постанка тако и својих функција, он је претпоставио израбљивачке тежње једног и другог система и, на основу тога, изједначио их. Уместо да пође од узрока, он је пошао од последица. Феудализам је изједначио са капитализмом, јер их је посматрао кроз призму њихових социјалних последица, ма да и ту постоје битне разлике.

Глава осма песвећена је невољама капиталистичке пољопривреде. Овде је карактеристично да г. Д. Ј. полази од секундарног ка примарном, што је свакако једна већа мана. Констатујући да капиталистичка пољопривреда има незгодних страна, он каже на стр. 211 ово: „Ове су у главном социалног карактера (бежање са села), али неке поред социалног обележја имају једно чисто економско (радничко питање, пољопривредне кризе)". Кад се, међутим, обрнуто пође, излази да је криза у пољопривреди главна и основна незгода која, природно, као и криза у индустрији, има својих економских и социјалних последица. Социјалне последице (радничко питање, бежање са земље, смањење животног стандарда) не могу се негирати, али се не смеју ставити у први ред, испред економских, које су битне и основне. Отуда је г. Д. Ј. требао у овој глави прву и већу пажњу да посвети пољопривредној аграрној кризи. Утолико пре што у нас овај проблем теоријски још није ни такнут. Неколико аграрних стручњака светскога гласа, додирујући делимично теоријску страну проблема, изражавају своје чуђење да се о њему тако мало писало, да се још и дан данаји на „аграрну кризу гледа са стотину разних страна, а са ретко

које систематски и дубље. У највише случајева проблеми се овлаш додирују конкретно".

Девета глава — сељачко породично газдинство — је исцрпно и добро обрађена. У њој је приказан развој аграрне реформе и изложена суштина сељачког породичног газдинства. Сељачко породично газдинство посебна је економско-социјална категорија. Оно није капиталистичко. Отуда за његов живот и развитак важе сасвим посебни закони. Успех аграрне политике, која има да оперише у оваквој категорији, зависи првенствено од доброг познавања ствари. А како се у нас познају и проучавају ствари, довољно је напоменути да је ово први пут што се говори о сељачком породичном газдинству. Г. Д. Ј. је дао о томе колико захтева један уџбеник. Сада би требало почети са проучавањем прилика и развојних тенденција наше сељачко-породичне привреде, која чини претежни део у нашој пољопривреди.

Код јавних мера за унапређење пољопривреде обрађени су детаљно: пољопривредни кредит, просвета и култура (стручне школе и заводи, социјални и културни рад на селу, изложбе, путовања), административна организација, мелиорације, пољопривредно осигурање.

Једанаеста глава је посвећена организовању пољопривредника. Г. Д. Ј. констатује тежњу да старање о пољопривреди пређе у руке самих заинтересованих, т. ј. место јавне да дође самопомоћ и самоорганизација. Сматра да ће томе одвести будућност. Свакако се код овога мисли на победу задружне идеје у државно-политичком смислу. А то би значило да се створи једна нова економска категорија — задружна, која би заменила данашњу — капиталистичку. Путови данашњег развитка, изгледа, међутим, не иду у том правцу. Наше мишљење на стр. 409. потврђује и сам писац кад каже: „У пракси, за 80 година, колико задругарство постоји, показало се као погодније да сврша текуће послове, него да реши друштвено питање". Видимо да многе кредитне задруге све више представљају инструменте банкарског капитала. Временом под његову власт доћи ће и све друге, које за рад требају велике кредите. Изгледа нам да се у данашњем аграрно-економском развојном процесу све више изражава тенденција да задругарство земљорадничко постане постепено инструментом банкарског капитала, који пуним темпом улази у пољопривреду.

У овој глави прво се расправља о свима врстама земљорадничких задруга. С пуним правом г. Д. Ј. приписује велик значај задругарству, истичући његову огромну важност за нашу малопоседничку пољопривреду, којој задругарство треба да помогне да се што боље унапреди и оспособи за утакмицу на светским тржиштима са напредном капиталистичком пољопривредом. Нарочито, да је оспособи у погледу производном, комерцијалном и финансијском.

Потом говори о пољопривредном представништву, чији је задатак да брани и заступа интересе пољопривреде као целине. Као представништва ове врсте писац наводи: пољопривредне синдикате, пољопривредне коморе и политичке организације.

Закључак је посвећен будућности аграра. Г. Д. Ј. овако изражава будућност аграра: „На супрот сувишном индустриализму 19 века ставља се аграризам 20 века. Као протест противу претераног развијања градова,

истиче се лозинка: Натраг селу. Место хемиске пилуле за човекову исхрану — о којој се сањало до недавно — данашња физиологија и хигијена избацују заповест: што више зеленила, сокова, корења, свежих плодова... Најзад, не више концентрација и централизација у капиталу и раду, већ — децентрализација. У самом аграру вредности су претрпеле велике измене. Није више циљ да се постигну што веће цене и тако највиша рента, већ да се запосле и исхране људи, и да се подигне њихов ниво живота... Аграр чека „све тешњи додир са индустријом, и све веће изједначење са градом. Будућност неће укинути индустрију, него ће индустриализовати пољопривреду".

И овде је г. Д. Ј. упао у грешку неекономског посматрања. Отуда је дошао у контрадикцију са наведеним првим пасусом. Економске појаве се не могу јављати као протест, ако наступају из условљености низа фактора и чињеница. Аграризам 20. века не ставља се данас насупрот сувишном индустријализму 19. века, већ изгледа да идемо у сусрет времену у коме ће продуктивност пољопривреде бити већа од продуктивности у индустрији. Исто тако међусобно се искључују и тврђења: „не више концентрација и централизација у капиталу и раду" и „Будућност..... ће индустриализовати пољопривреду".

Општа замерка која би се књизи могла учинити, јесте што је недовољно пажње поклонила неколиким теоријским проблемима који су последњих година донекле ревидирани, и у новој својој формулацији дају сасвим друкчије резултате у односу на посматрање аграрних стања и појава. Тако се требало више задржати на чувеном закону о опадању приноса тла, чије је одбацивање усвојио данас велик број врло озбиљних аграрних економиста. Затим је требало бар скицирати проблем односа индустрије и пољопривреде. И ту су извршене битне ревизије ранијих схватања. Најзад, требало је нагласити пресудност техничке основе пољопривреде и промена које се збивају у њој (улога машине у пољопривреди). Ови проблеми, у светлости најновијих истраживања и закључака, код нас уопште нису ни наглашени. И зато их је требало бар поставити и указати на литературу о њима. Но и поред тога, Аграрна политика г. Д. Ј. има више одлика. Да наведемо најважније:

Прва и најважнија одлика је што се ограничила на проучавање и приказивање конкретног аграрног стања и односа. Није се упуштала у беспредметно историјско излагање проблема и чињеница које нема или има врло мало везе са данашњим стањем, и не доприноси скоро ништа схватању проблема данашњице. У том смислу она се бави и проучавањем разних аграрно-политичких мера чијим дејством треба утицати на промену данашњег аграрног стања и оспособљење аграра за најбоље вршење своје функције у укупном друштвеном организму. У овом погледу нарочито треба подвући велику корисност књиге због тога што је свако питање, сваки економско-социјални феномен, сваку чињеницу проучавала првенствено на нашим приликама и односима. Она нам извесне наше аграрне проблеме први пут даје у сређеној, научној и критичној форми. Тиме је створила један од услова за будуће студирање ових проблема, који су досад само додиривани без дубљег студирања и критичног посматрања. Најзад, у многим нашим проблемима заузета су одређена гледишта која, под претпоставком интересовања, могу изазвати друга, су-

протна, и тако допринети да се и у нас аграрни проблеми почну дискутовати на другој основи.

Друга одлика књиге јесте навођење многобројних примера и статистичких података. Тај материјал, згодно уткан у научна посматрања, доприноси очигледности проблема, чини да ови постају одмах јасни. Теоријско веже за практично, и тако омогућује да се прво добро схвати и разуме. Овде нарочито треба истаћи добру страну књиге што је у њој цитирана врло велика литература. Наведено је безброј научних дела за сва питања, и од научника разних праваца и гледишта. Тиме је, нарочито студентима, дат одличан путоказ за даље студирање аграрно-политичких проблема. Добро је и то што су цитирани писци разних земаља те је тако створена нека врста увода у светску аграрну литературу. Многи немачки аграрни теоретичари, иначе научници светског гласа, после Рата у својим делима цитирају готово искључиво немачку литературу.

Трећу одлику, управо вредност књиге, чине лични запажаји г. Д. Ј. у области појединих економских феномена. Та су места у књизи толико снажна, тако дивно приказана, да нам пред очима проблеми искачу у свој пластичности својој. Описани дају утисак да су фотографисани апаратом савршене оштрине.

Најзад, доброј страни књиге има се приписати стил и језик. Јер колико је год важно прикупити добар материјал и обрадити га, исто је толико важно дати га у добром језику и стилу. Код нас се, међутим, после Рата на ову страну обраћала мала пажња. Неки научни радови дати су у таквој језичкој и стилској форми, да се уопште не могу читати. А они који их желе или морају читати, у недостатку других, приморани су то да чине с великим напорима. Напор употребљен за савлађивање језичких и стилских недостатака и мана чини читање тежим и непријатним, а тиме умањује и дејство размишљања, анализирања и схватања. Због свега тога ми са вајвећим задовољством истичемо лепоту језика и лакоћу стила који одликују књигу г. Д. Ј.

Стога верујемо да ће књига постићи свој циљ. Наиме, студентима ће послужити као добар уџбеник, представницама аграрне политике као путоказ будућег рада у многим питањима, а свима осталим пружиће могућност да на цело питање добију јасније и потпуније погледе. Књига г. Д. Ј. за нашу економску литературу представља један видан и значајан прилог.

Владислав Миленковић

Нови словачки часопис

Ових дана изашао је у Прагу први број новог словачког књижевног часописа Elán (Елан), под уредништвом познатог словачког песника г. Јана Смрека. Колико се може, према првом броју, закључити, *Елан* ће бити књижевни часопис који својом опремом и садржином стоји потпуно на европском нивоу. Његов уредник Смрек, који већ неколико година уређује едицију младих словачких аутора, добро је оријентисан у књижевним питањима домаћим и страним, а поред тога успео је да око себе прикупи већ у првом броју неколико словачких књижевника чија су имена довољна гарантија да ће се часопис одржати на пристојној висини. Часопис издаје Леополд Мазач, познати издавач словачких књига у Прагу.

Елан је орган младе словачке активне књижевне генерације која је досада словачку књижевност знатно обогатила својим делима. Ставио је себи за задатак: приближити аутора чналачкој публици, бити информатор у литерарним и уметничким стварима, како домаћим тако и страним, „бити покретном силом словачког књижевно-уметничког организма, одржавати гипкост и одстрањивати летаргију". — Први број *Елана* на 16 страна великог новинског формата доноси много слика, карикатура и фотографија. У тексту доноси уводну реч уредника Јана Смрека, уводну песму Мартина Разуса, и неколико одличних чланака, међу којима: о функцији уметности, о модерној жени књижевници, о публици и књигама, о књижевним проблемима и социјалној поезији и др.

А. В.

Архив за Правне и Друштвене Науке.

Орган Београдског Правног Факултета.

Изашла је септембарска свеска ове наше најбоље правне ревије са обилатом садржином. Уредништво је успело да ангажује и сараднике са стране. Тако је проректор Солунског Универзитета, Д-р Периклес Бисукидес, дао интересантну студију о развитку грчког грађанског права у току сто година, од Устанка за ослобођење до данас. Од осталих чланака истаћи ћемо г. Илије Пржића, који пише о Британском предлогу за измену пакта Друштва Народа. Из бележака видимо да је наш земљак, г. Божидар С. Марковић, публиковао на француском језику, под уредништвом Henry Levy Ulmann-a, одличну књигу о појму правде и односима између појма правде и стварања позитивног приватног права. Надамо се да ће та књига изаћи и у српском преводу. На крају, препоручујемо нашим правницима ову одличну ревију.

С. Ђ.

КУЛТУРНО — ПРОСВЕТНЕ БЕЛЕШКЕ

Српско народно позориште

Обнављање Српског нар. позоришта после Рата. У *Летопису М. С.* (књ. 317., св. 2., стр. 266.—269.) изашао је чланак „Позоришно питање у Војводини" (Д-р Дим. Кириловић), у којем има нетачности, и треба их исправити.

Писац у наведеном чланку каже: „После Светског Рата, Нови Сад добија стално државно позориште; за остала места, особито банатска, требало је да послужи новоосновано путујуће позориште „Стерија". Друштво за Српско Народно Позориште није било у могућности да настави свој рад одмах после рата. Тек неколико година касније, прикупивши материјал и моралне снаге, успева да поново организује своју позоришну трупу и да је, ипак таворећи, шаље по свима војвођанским местима, осим Новог Сада."

Српско народно позориште обновљено је одмах после Светскога рата. На обнови се почело радити у новембру 1919.; главни је покретач обнове био г. Д-р Ђура Трифковић, и први главни посао био је да се поврати гардероба из Осека, да се организује позоришна дружина и изради репертоар. Ти су организациони послови рађени у јесен и зими 1918., и позориште је свечано отворено 25. I. 1919. у Новоме Саду.

О обнављању и отварању Српског народног позоришта има службених података у „Споменици 1861—1921 Друштва за Српско народно позориште“ (Нови Сад 1921., стр. 55—63.).

За историју Српског народног позоришта корисно би било да те податке допуни г. Д-р Ђура Трифковић, који свакако највише зна о тој акцији до одлуке да се пошље изасланик у Осек ради гардеробе; о акцији у којој је свакако био и пок. Тихомир Остојић. Г-ђи Матејићки-Сотировићки позната је акција у Осеку ради повратка гардеробе, јер је пок. Матејић, тада члан Осечког Казалишта, био надзорник гардеробе, а редитељи г. г. Димитрије Спасић и Михаило Хаџи-Динић могли би дати поуздане податке о обнови артистичког рада.

Сарађивати почео је на обнови Српског нар. позоришта Д-р Каменко Суботић са Д-ром Ђ. Трифковићем, који му је, после извесног времена, понудио место секретара са организационим и артистичким кругом рада. Тешкоћа је била у томе што је за време Рата цела позоришна гардероба била уступљена на послугу Казалишту у Осеку, а уговор још није био истекао.

Д-р К. Суботић отишао је у Осек и свршио је ствар што се тиче гардеробе. Матејићеви су помогли гардеробу спаковати, а војна власт дала је велики вагон и војничку пратњу. У Новом Саду одмах су настављени даљи организациони послови, дружина се почела скупљати, а убрзо су стигли и редитељи, г. г. Динић и Спасић, па је почео и артистички рад; свечано је отварање било као што је напред службеним податком утврђено.

Српско народно позориште целе 1919. године радило је у Новом Саду, а држави је предато 22. XII. 1919. Управни Одбор почео је држати своје седнице 23. XII. 1918.; 7. XI. 1919. донео је решење о понуди Министарству просвете „да држава узме на се бригу о материјалном и уметничком старању за Српско народно позориште“, а 22. XII. 1919. предато је позориште изасланику Министра просвете, г. Браниславу Нушићу.

*

Г. Бранислав Нушић сазвао је затим позоришну дружину, одржао је сјајан говор и на крају је рекао дружини: „Госпође и господо, овим даном Срп. нар. позориште прелази под државну управу“. Онда је прочитан акт Министра просвете којим се Михаило Хаџи-Динић поставља за вршиоца дужности управника. Од 1919. до 1926. г. кратка историја позоришне управе Обласног позоришта са седиштем у Новом Саду ово је: Михаило Хаџи-Динић в. д. управника; Коста Луковић управник; Хаџи-Динић в. д. управника; Петар Коњовић управник; Хаџи-Динић в. д. управника; Д. Карацић управник; Хаџи-Динић в. д. управника; Брана Цветковић управник и Д-р Брана Војновић управник, под чијом је управом (1926.) изгорела позоришна зграда у Новом Саду, богати репертоар и гардероба Срп. нар. позоришта, а позориште, после кратког времена, као Обласно са седиштем у Новом Саду, престало. После овог периода Петар Коњовић ради на стварању Новосадско-осечког Народног позоришта.

*

Предајом Срп. нар. позоришта није угашена његова животна снага; оно је обновљено и дочекало је поделу Југославије на бановине и заштиту банова Дунавске бановине.

Г. 1921. основано је Банатско покрајинско позориште „Стерија", (организовао га Михаило Хаџи-Динић, а прва је представа дата 16. I. 1921.) Динић је предао дужност Ђоки Протићу мл. Ово позориште долази под патронажу Друштва за срп. нар. позориште (после 1. VIII. 1921.), а први му је управник глумац и позоришни писац Петар Крстоношић. Затим му је управник Милан Богдановић (садашњи уредник *С. К. Гласника*), под чијом је управом на концу сезоне (1924.) дружина у Панчеву распуштена. Г. 1924., 23. XI. одржана је ванредна скупштина Друштва за Срп. нар. позориште, на којој је Д-р К. Суботић био изабран за председника Друштва, те се Срп. нар. позориште организовало на новој основи, о којој се може дознати их штампаног Извештаја Управног одбора Главној скупштини 15. марта 1925. Главно је начело било: мала али одабрана и пристојно хонорисана дружина, централа административне и артистичке управе у Новом Саду; друштвени је секретар фактични управник позоришта. Д-р Суботић је био први секретар тако организованог Срп. нар. позоришта, потом су били секретари: Душан Будимировић, Михаило Хаџи-Динић, а данас је Д-р Димитрије Кириловић.

*

Српско нар. позориште оснивањем бановина, те и Дунавске бановине, ступа у нов одсек свога развоја. Бан г. Р. Дунић био је пријатељски расположен према позоришту, и његовим заузимањем Српско народно позориште добива бановинску субвенцију и почиње да се тражи нова оријентација за развој Срп. нар. позоришта. То доводи до тешње везе Срп. нар. позоришта са југословенском државном (бановинском) влашћу, и постигнут је тај ефекат да је Министарство просвете на почетку ове сезоне (1930./1931.) поставило уметника и књижевника г. Радослава М. Весниħа за управника.

По информацијама које нам је дао г. Р. Весниħ, Српско нар. позориште је субвенционисано, и не жели се да оно постане бановинско.

У бановини су за то да се очува славна традиција Срп. нар. позоришта, да се овоме омогући даљи напредан развој, а једним Правилником да се уреди однос између бановине и Друштва за Срп. нар. позориште, па међу осталим, да једно лице (управник) буде веза између друштва и бановине. У томе смислу г. Бан Матић пројектује позоришну субвенцију од једног милиона Динара. Г. Бан жели да Срп. нар. позориште, настављајући и појачавајући своју велику мисију, буде покретно, у живом контакту с народом, и да му улога буде прво национална па затим уметничка. У томе духу ради и г. Весниħ, а осем г. Бана овог је мишљења и г. Министар просвете. Као управник г. Весниħ, пре свега, жели да публику врати у позориште и, према томе, подешава репертоар, држећи се васпитног начела да не угађа нагонима фриволне биоскопске публике. Г. Весниħ увелике је инспирисан репертоарском традицијом Срп. нар. позоришта, те ради на обнови националног репертоара, на обнови романтике и да се врате позорници комади из националног живота, који ће постепено паралисати утицај Бечке и Пештанске оперете. Поклоник велике наше државне акције на дизању нових здравих поколења, г. Весниħ чини све да паралише утицај филма, и тако све више да привлачи ђачку и осталу омладину у позориште.

С.

Позоришна сезона у Новом Саду (1930)

После двогодишње паузе, у Новом Саду је гостовањем дружине Друштва за Српско нар. позориште отворена почетком октобра месеца овогодишња позоришна сезона. Већ више година остао је без свога позоришта Нови Сад, културни, просветни и уметнички центар бивше Војводине, а сада Дунавске бановине. Нови Сад а и остали градови, као и обе бивше војвођанске области, пружале су знатне помоћи бившем Новосадском народном позоришту, али оно је услед сталног смањивања државне субвенције из године у годину било у опадању, док најзад није спојено са Осечким Казалиштем, што је у ствари значило и ликвидирање.

Овај губитак и празнину покушало је да надокнади наше старо Друштво за српско народно позориште. Од добрих намера и покушаја даље се, међутим, није могло, јер је оскудица у материјалним средствима била и сувише велика да би се из редовних прихода и са оно мало потпоре из друштвених фондова могла развити живља акција и организовати довољно јака и добра глумачка дружина која би потпуно и у свему стајала на висини свога позива.

Било би неправедно оспоравати заслужено признање за племените интенције, настојање и труд, како самоме Друштву за српско народно позориште тако и његовој трупи, која је обилазила и давала представе не само по градовима него чак и по селима читавог Подунавља и Потисја, те доспевала чак и у Шумадију. Давало се, играло се колико и како се могло са малим бројем чланова дружине, која је често располагала и са одличним глумачким снагама. Но све то било је ипак само таворење и опадање наше националне позоришне уметности у овим нашим крајевима у којима, с обзиром на велик број националних мањина, национално позориште и национална реч и песма са позорнице имају велик и важан задатак.

Оснивање Бановине и банске управе донело је срећан обрт и за наше позоришно питање. Краљевска банска управа Дунавске бановине схватила је правилно значај позоришта, те ценећи досадашњи рад нашег Друштва за српско народно позориште одредила му знатну годишњу субвенцију од 400 хиљада Динара. Исто је тако и Новосадска општина вотирала 50 хиљада, а неколико других општина из Дунавске бановине 150 хиљада Динара, тако да Друшто за Српско народно позориште сада располаже са субвенцијом од 600 хиљада Динара. Управа Друштва за српско народно позориште могла је сада већ приступити акцији да нашем позоришту да нов живот и нов полет. Ангажована је за нову овогодишњу сезону дружина од тридесет чланова; уз старије узет је и већи број млађих глумачких снага, а за управника је постављен г. Радослав Весник, књижевник и вишегодишњи драматург.

Располажући са довољно материјалних средстава и са довољно јаком трупом, управа је могла учинити и бољи избор при састављању годишњег репертоара. Стојећи на принципу да ово наше позориште, поред својих чисто уметничких циљева, има и национално пропагандистички и васпитни задатак, а да у другом реду ипак мора да рачуна и на укус и захтев публике; управа је за овогодишњу сезону предвидела и одрелила већи број наших (Ј. Поповић-Стерија, Л. Костић, Б. Станковић, Ст. Стефано-

вић, Ј. Суботић и др.) и страних (Шекспир, Молијер) старијих класичара, затим неколико драма наших савремених драмских писаца (Нушић, Т. Манојловић, М. Милошевић, Радослав Весник и др.) и најуспелије ствари из репертоара страних позорница. Поред драме даваће се и лакше оперете, као и т. зв. комади за народ с певањем.

Рад дружине отпочет је у Новом Саду и, судећи према досадашњим представама, констатовати се може да су оправдане наде и очекивања која се полажу у обнову нашег позоришта. За непун месец дана дате су четири премијере и пет реприза из ранијег репертоара. Све ове представе успеле су у сваком погледу; игра како старијих тако и млађих чланова дружине одаје не само њихову добру вољу и извесну студију улога, него уједно пружа и оправдана очекивања да ће Новосадско наше позориште опет моћи да сеприближ и некадашњој својој репутацији и да ће моћи успешно да врши своју уметничку и националну мисију овде у овим нашим крајевима.

— *р.*

Прва јесења изложба слика у Новом Саду

Сезону сликарских изложби отворили су у Новом Саду почетком октобра месеца три наша млада академска сликара: г. г. Михаило С. Петров, Сава Ипић и Иво Шеремет. Досадашњим својим изложбама сва тројица су постигли већ лепе успехе и уметничку репутацију. Г. Петров је Београђанин, г. Ипић је Новосађанин, а г. Шеремет је из Херцеговине, но сва тројица су на Краковској уметничкој академији студирали сликарство, те сада заједнички, као ђаци пољског сликарства, излазе пред нашу публику.

У великој дворани Мушке Новосадске гимназије изложено је било на овој изложби свега 95 слика, и то 30 од Петрова, 38 од Ипића и 27 од Шеремета. Изузевши неколико портрета и слика мртве природе, претежан део изложених радова су пејсажи.

Петров ради већином мотиве из Београда и Београдске околине, а мање из осталих крајева. Петров воли свеже мотиве са изразитим цртама; избор боја му је богат а колорит ефектан. Од изложених његових радова на овој изложби понајбољи су: Скадарлија (Београд), Из Поморавља, Из околине Београда, На обали, Рајхенбург (Словенија), Из Вишњице и Пољско цвеће.

Ипић воли тихе и благе природне мотиве. Највећи број његових радова су мотиви из околине Новога Сада: широка зелена поља, рит, врбак, усамљене кућице и колибе. Боје су му више прозрачне, нијансиране и меке, а у цртежу и у изради је прецизан и пун дубоке студије. Врло пријатан утисак чине Ипићеве слике: Бунар I, Јесен у врбаку, Из Новосадског рита, Сутон, Пред кишу, Циганске куће, Облаци, Рана јесен, Врбак, Пашњак и Пролеће у врбаку.

Шеремет је богат у избору мотива, које узима из разних крајева. Боје су му већином или тамне или, за зимске мотиве, не баш са много прелаза и прелива. Најбољи су међу Шереметовим радовима: Поглед на Татру, Мркве, Сеоска црква, Село у снегу и Пејсажи II и IV.

У снажном, сталном и лепом развијању и напредовању нашег сли-

карства међу одличније репрезентанте наше млађе уметничке генерације спадају неоспорно и ова три наша сликара, чија је Новосадска изложба завредила да се посебно истакне и забележи у културно-уметничке анале Новога Сада.

— *р*

Просветне и школске прилике у Дунавској бановини

Поводом прве годишњице од установљења бановина издале су све банске управе извештаје о раду и функционисању појединих својих оделења. Због важности и занимљивости, из тога извештаја Просветног оделења банске управе Дунавске бановине овде ћемо прибележити најважније податке сумарног прегледа просветних и школских прилика на територији ове бановине.

Број школа. У Дунавској бановини има: основних школа 1.276 са 4.254 одељења; грађанских школа 29 (од ових су 27 државне и 2 приватне, затим 18 мешовите, 8 женске и 3 мушке) са 129 одељења; гимназија државних 24 (и то 15 осморазредних и 9 четвороразредних), 2 приватне гимназије и 3 руске гимназије са институтима; 5 учитељских школа; 6 средњнх стручних школа; 31 женска занатска школа; 92 мушке занатлијско-трговачке школе са 413 одељења, и 6 пољопривредних школа.

Број ученика. У основним школама Дунавске бановине било је крајем лањске 1929-30. школске године 203.975 ученика (од овога мушких 109.477 а женских 95.498); у грађанским школама 3.389 ученика (1.620 мушких а 1.769 женских); у гимназијама 10.764 ученика (7.682 мушких и 3.082 женских); у учитељским школама 1.030 ученика (296 мушких и 736 женских); у средњим стручним школама 853 ученика; у женским занатским школама 979 ученица, а у мушким занатлијско-трговачким школама 12.687 ученика.

Број наставника. Укупан број учитеља основних школа у Дунавској бановини износио је 4.456 (мушких 1.953, женских 2.503); наставника у грађанским школама било је 211; у гимназијама 533 (мушких 334 а женских 199); у учитељским школама 75 (мушких 43, женских 32); у средњим стручним школама 57 (и то 44 редовна наставника и 13 хонорарних наставника); у женским занатским школама 125 наставника (54 ред. наставника, 68 хонорарних и 3 дневничара), а у мушким занатлијско-трговачким школама било је 89 управитеља и 581 хонорарних наставника.

Народност ученика. Од ученика основних школа југословенске народности је било 130.212 ученика, Немаца 30.725, Мађара 30.450, Словака 6.517, Румуна 4.690 и Русина 1.381; у грађанским школама било је ученика којима је државни језик матерњи 2.537, са немачким матерњим језиком 385, а са мађарским матерњим језиком 431; гимназије је завршило ученика Југословена 4.316, Русина 11, Чехословака 130, осталих Словена 21, Немаца 546, Мађара 715, Румуна 31, Јевреја 379 и осталих 5; учитељске школе је завршило Југословена 689, Русина 1, Чехословака 6, осталих Словена 5, Немаца 70, Мађара 24, Румуна 4, и Јевреја 1; средње стручне школе је завршило Југословена 531, Словака 10, Немаца 91, Мађара 63, Јевреја 79, Румуна 3 и 1 Грк; женске занатске школе Југословенки 826, Немица 25, Мађарица 47, Румунки 19 и Јеврејки 4, а у мушким занатлијско-трговачким школама било је Југословена 6.963, Мађара 2.895, Немаца 2.457 и других 249.

Народност наставника. Крајем прошле школске године т. ј. концем јуна о. г. било је у основним школама учитеља Југословена 3.295, Немаца 508, Мађара 364, Чехословака 123, Руса 68, Румуна 36, Јевреја 34, Русина 27, Бугарин 1; у грађанским школама Југословена 155, осталих Словена 12, Немаца 22, Мађара 21 и Јевреjин 1; у средњим и стручним школама наставници су већим делом југословенске народности.

Вероисповест ученика. У грађанским школама било је ученика православних 1.008, римокатолика 2.045, евангелика 151, мојсијеваца 90, реформата 85, гркокатолика 9 и баптиста 1.

Вероисповест наставника. Од учитеља у Дунавској бановини било је православних 2.955, римокатолика 1.197, евангелика 178, реформата 63, мојсијеваца 34, гркокатолика 18 и муслимана 11.

Школска одељења по народностима. Од укупних 4.254 одељења на основним школама било је са државним као наставним језиком 2.952 одељења, са немачким језиком 546, мађарским 528, чехословачким 121, румунским 89 и русинским 18 одељења, а у грађанским школама је било 101 са државним језиком, 15 мађарских и 13 немачких одељења.

Расподељеност одељења. Упоређујући број одељења према броју становника појединих народности Дунавске бановине, добивају се ове бројке: једно одељење са државним наставним језиком пада на 420 југословенских становника; једно немачко одељење на 620 немачких становника, једно мађарско одељење на 730 мађарских становника, једно чехословачко одељење на 500 чехословачких становника, једно румунско одељење на 890 румунских становника, једно русинско одељење на 60 русинских становника у нашој држави. Једно одељење основне школе уопште долази на 500 становника и на 7 квадратних километара, а једна основна школа уопште пада на 1.700 становника и на 24 квадратна километра.

Школски фондови. У Дунавској бановини има 105 фондова за грађење школских зграда, а ови фондови располажу са главницом од 6,319.721 Дин.; фондова за потпомагање ученика има 89 са главницом од 1,448.118 Дин., у гимназијама има 28 фондова са 1,276.493 Дин., а у учитељским школама 9 фондова са капиталом од 439.055 Дин.

Буџетирање школа. Краљевска банска управа преко свога школског одбора из школског буџета од укупних 8,393.000 Дин. утрошила је само на основне школе 7,222.000 Дин.; од тога је искључиво за подизање школских зграда издато 1,828.812 Дин., а у позајмицу дато месним школским одборима 760.000 Дин.

Ђачке дружине. У средњим школама ове бановине има 22 литерарна ђачка удружења са 3.230 чланова и са имовином од 23.097 Дин. Сем тога, 13 трезвеђачких ђачких удружења са 1.414 чланова и са капиталом од 4.412 Дин. Ученици основних и средњих школа чланови су, осем тога, соколских и скаутских друштава и у подмлатку су Друштва црвеног крста.

Остале школске установе. Уз школе постоје и разне друге школске установе ради потпомагања и усавршавања школске наставе, као што су: школска игралишта, градине, радионице, књижнице, читаонице и музеји; све ове установе стоје под управом и руковођењем наставника и школских власти, а субвенционира их банска управа.

Културне и народно-просветилачке установе. На територији Ду-

навске бановине постоји и функционише свега 1.695 културних и народно-просветилачких установа. Посебно пак има 519 просветних установа, 466 професионалних културно-просветних друштава, 364 хуманих, 117 витешких, 120 спортских, 109 националних; осем тога 307 народних књижница-читаоница, 145 певачких друштава, 30 друштава за народно просвећивање, 8 трезвењачких, 6 позоришно-дилетантских, 2 позоришна и 4 женска просветна друштва.

Упоређујући горње податке са подацима о школским и културно-просветним приликама у осталим бановинама, констатује се да Дунавска бановина уз Дравску и Савску бановину предњачи у просветним и школским установама у држави.

Децентрализацијом државне управе уопште моћи ће и бановине, уз непосреднији надзор, интензивније и успешније да управљају школским и просветним установама те, акомодирајући свој рад према приликама и потребама појединих крајева, да воде смишљену, уравнотежену и одређену културно-просветну политику. Овај је моменат у нашој Дунавској бановини од нарочите важности, а напред изнесене цифре доста јасно говоре о стању какво је.

М.

ОПШТЕ БЕЛЕШКЕ

Школовање Стевана Качанскога и још гдешто

Стеван Качански родио се 28. децембра 1828. у Сентомашу (по крштеници која је очувана у Министарству просвете, али крштеница је само сведоцима потврђена, јер су протоколи крштених „приликом покрета чрез непријатеља сагорени"). Основну школу, српску, учио је у Сентомашу, али се ни ово неће моћи документима утврдити из истога разлога; немачку у Петроварадину (ово сазнајемо из протокола Карловачке гимназије).

Као дечак од 12 година уписао се у Карловачку гимназију школске 1840/41. год. пошто је свршио школу у Петроварадину. Становао је на пијаци. Био је eminens primus у оба семестра, а и из владања је имао прву оцену. Професор му је био (у првом граматичком разреду) Јован Пантелић, директор је био Јаков Герчић. — Бранко Радичевић био је у шестом разреду; према томе је те године свршио гимназију које је Качански ступио у њу.

У другом разреду становао је у гимназији. Оцене је имао исте. Професор му је био Јосиф Јовановић. Директор исти,

У трећем разреду је такође био са станом у гимназији. У наукама (т. ј. у предметима осим религије, која је засебно оцењивана) био је првога семестра Е 2, иначе у свему као и раније. Професор Тома Војновић. Директор исти. — Бранков брат Стеван те је године свршио гимназију и имао успех првог реда.

У четвртом разреду стан му је био у Дунавској улици. У овом разреду су за себе изведене оцене за сваки предмет (религија Е 1, латинска синтакса Е, латински аутор Е, немачка синтакса Е, немачки аутор Е, општа историја Е, географија Е, природна историја Е, аритметика Е, мађарски језик 1; исте је оцене имао и за други семестар, само је из религије имао Е, а из мађарскога 1 с Е); из владања за оба семестра 1. Професор и директор нису записани.

У петом разреду становао је у Дунавској улици. Оцене у првом семестру: религија Е 1, реторика 1 с Е, аутори Е, општа историја Е, старине 1, алгебра 1 с Е, физика Е, природна историја Е, мађарски језик 1 с Е, владање 1.; у другом: старине 1 с Е, мађарски 1, остале исте.

У шестом разреду био му је стан у Дунавској улици. У учењу је нешто попустио. Оцене за први семестар: религија I_4, поетика Е, аутори Е, општа историја I с Е, митологија Е, стил 1, логика Е, геометрија Е, физика I с Е, природна историја Е; у другом семестру место логике долази етика I с Е, место физике астрономија I с Е, место природописа антропологија Е, из религије има I 2, из опште историје Е, из стила I с Е, остало исто. Из владања за оба семестар 1. — Од познатијих свршили су с њиме године 1845/46. Карловачку гимназију Михаило Ристић, познати филозоф, касније професор ове гимназије, а затим адвокат у Белој Цркви; Лазар Руварац, брат Илариона и Димитрија, судија у Загребу; Никола Вукићевић, знаменити педагог, Натошевићев ученик и директор Сомборске учитељске школе, — сви као одлични ученици. — Од четвртога разреда професори и директор нису записивани. Директор је био те године Јован Пантелић.

Филозофију (т. ј. седми и осми разред, како би се сада рекло) свршио је у Сегедину и у Јегри. За ово имамо потврду у његовој молби од 20. јуна 1856. којом моли од Попечитељства просвете да би му „једно од упражњених места професуре гимназијалне подарити изволило", и за Јегру још једну, као што ћемо одмах видети. За Сегедин можемо се позвати на Ацу Поповића Зуба. У својим *Успоменама* II (у Будим-Пешти 1893) вели на стр. 90.: „1846/7-ме заједно смо били у Сегедину", и то се тачно слаже с осталим подацима.

У истој молби наводи да је свршио и науке „правдословне у Загребу".

То се потврђује записима краљевске академије Загребачке. Уписао се у правну академију 1848/49. школске године, пошто је 1847/48 завршио филозофију у Јегри. Идуће године уписан је у другу годину. Испите је положио и имао је из свих предмета први ред (prima classis). Како је течај у правној академији трајао две године, то је Кањански своје студије редовно довршио и постао „дипломовани правник" 1850.

Стеван Кањански је био, дакле, свршен правник и покрај све своје „романтичности" (А. Поповић-Зуб вели на истом месту о њему ово: „По природи био је благ и доброћудан, добар ђак, дружељубан, увек и у свему романтично расположене ћуди; јуначке српске песме радо је читао, и неке и на изуст знао, што је његову романтичну расположеност још већма подрањивало"), школовање је своје завршио успешно и на време, у чему је одвојио од готово свих наших песника и многих других наших књижевника. У томе га није омела ни мађарска буна, ако је и јако био потресен народним покретом, као што то сведоче и његове *Мисли у своје доба* (штампане у *Подунавци*, бр. 21. од 21. маја 1848. у Београду, и прештампане у књизи *Д-ра Војислава В. Рашића, Стеван Владислав Кањански — Стари Бард* (Београд 1928., стр. 33 и даље) и његове песме из тога и каснијег доба. Веровало се и писало се да је он учествовао и у борбама. Рашић (op. cit. стр. 36.) вели: „Млади Кањански је у првим редовима наших одушевљених јунака: у киши од куршума и картеча у борбама на Србобрану, на Темерину и при одбрани Карловаца." Међутим *А. Поповић-Зуб* вели у својим *Успоменама* II. (стр. 92. и даље):

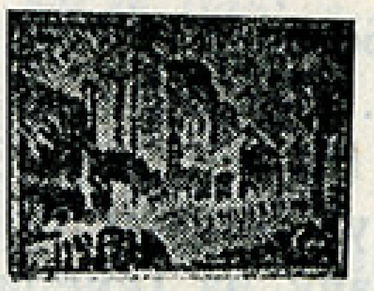
„Овде имам још нешто приметити, што се после смрти Кањанскове као истина почело разносити; а то је, да је он у сентомашким биткама учествовао. То није истина.“ Позивајући се на тада још живе сведоке из онога времена, Зуб тврди „да они, за време рата, С. Вл. Кањанскога никад ни у Сентомашу, а камо ли у битци видели нису.“ А затим вели: „... нека нитко не мисли, да је то из пудљивости чинио; не он се није слагао са својим оцем, који је заиста своје врсте особењак био. Други је узрок, што га је његов стриц у то време као Беочински архимандрит радо код себе гледао, код кога се он чешће и по више дана задржавао; а трећи и понајглавнији узрок био је тај, што он увек у романтичном заносу налазећи се, није марио за сухопаран, једнолик и тегобан војнички живот.“ Ово питање остаје отворено. Али узроци које Зуб наводи, ни мало не доказују његову поставку, па ни „најглавнији“, јер за онај рат, који није био рововски, никако се не може рећи да је живот у њему био сухопаран, једнолик, и да рат уопште не одговара „романтичном заносу.“ Сведоци, пак, на које се позива, сада су већ помрли, а остало је непознато да ли су они дали о томе какве изјаве.

М. Ш.

Ексхумација и пренос земних остатака заслужних Срба

Оснивача Матице Српске, књижевника, добротвора и приложника Будимске и Пештанске цркве, са Будимског (Табанског) гробља извршен је 15. маја о. г. Земни остатци заслужних покојника наших сахрањени су у српској парцели Фаркашридског гробља. Од двадесет и пет знаменитих покојника смештене су кости у посебне касете од лима, на касети је име свакога утиснуто, и тако су сви у велики сандук положени. Прерађен је споменик са гробнице Павла Којића, бившег председника Матице Српске, и на њему су, сем општег натписа, урезана имена свих покојника чије су кости ту сахрањене. Пошто је то извршено, на гробу споменик постављен а преко гроба камена плоча положена, обављено је освећење споменика 22. септембра (5. октобра) о. г. Око подне тога дана впреосвећени госп. Епископ Будимски, Д-р Георгије Зубковић, извршио је освећење уз асистенцију месног свештенства и свога секретара, према приликама — у тишини и без нарочитих манифестација. Одржан је затим на гробу задушни помен, и тиме је довршен акт пијетета који смо били дужни блаженим сенима наших покојника. — Управа Матице Српске вотирала је у своје време и послала је Срп. прав. црквеној општини Будимској 10.000 Дин. у сврху ексхумације, преноса и смештања у нови гроб смртних остатака, у првом реду за Матицу Српску, заслужних покојника. Имена свих покојника забележићемо други пут, док добијемо тачан препис са споменика.

В.

САДРЖИНА

		Страна
За ћирилицу	Никола Радојчић	1
Песници. Песма	Бранко Ћукић	7
Немушта молитва. Песма	Иван С. Шајковић	8
Чежња за друмовима. Песма	Душан Ћукић	8
Суморна канцона о птицама. Песма	Богдан Чиплић	9
Игра крви. (Приповетка)	Петар И. Лазић	10
Октобарско јутро. Песма	Божидар П. Весић	28
Повратак. Песма	Полексија Т. Стошић	28
Из енглеске лирике:		
На самртном одру	Томас Худ	30
Ишла сам крај потока	Ричард Монктн Милнис	30
Икона. (Цртица)	Емил С. Петровић	31
Филозофски одломци	Д-р Ксенија Атанасијевић	35
Бетховен	Стојан В. Живадиновић	38
Биотичка вредност људског материјала у племену, народу и држави	Д-р М. Јовановић-Батут	55
Историјско-политички преглед:		
Југословенска мисао	Фрањо Малин	72
Кодификација међународног права	Д-р Ђура Поповић	75
Привредни преглед:		
Нови правци наше економске политике	Владислав Миленковић	90
Питање енглеске земљорадње	А. Видаковић	101
Словенски преглед:		
Славистика у Прагу	М.	105
Амерички драматичар у Прагу	Божо Ловрић	106
Историја и документи:		
Једна нештампана монографија Епископа Д-ра Никодима Милаша	Прота Јован Јеремић	112
Из историје догађаја пред Српски устанак	Д-р Алекса Ивић	117
Војвода Саватије	Ал. Јовановић	127

Страна

Прикази и белешке: Књижевности: Григорије Божовић: Чудесни кумови. — Александар Илић: Глувне чини. — Пет свешчица стихова најмлађих. — Нови словачки роман. — Ljubomir Maraković: Novi pripovjedači. — D-r Gerhard Gesemann: — Die serbocroatische Literatur. — Чешка књига о македонском питању. — К. Н. Милутиновић: Ликови из стране књижевности I — Милан Шевић: Српски песници на мађарском језику 145

Наука и часописи: Д-р Првош Сланкаменац: Педагогика на универзитету. — Историја и образовање. — Писма Фрање Рачкога Стојану Новаковићу. — Zbornik naučnih radova. — Д-р Јозеф Тим: Историја буне 1848—9. — Панонија политичкогеографски посматрана. — Карловци. — Бугарска културна пропаганда словенске узајамности. — Д-р Драгољуб Јовановић: Аграрна политика. — Нови словачки часопис. — Архив за Правне и Друштвене Науке 151

Културно-просветне белешке: Српско народно позориште. — Позоришна сезона у Новом Саду (1930). — Прва јесења изложба слика у Новом Саду. — Просветне и школске прилике у Дунавској бановини 169

Опште белешке: Школовање Стевана Каћанскога и још гдешто. — Ексхумација и пренос земних остатака заслужних Срба у Будимпешти . . 176

Издаје Матица Српска у Новом Саду

Уређује Р. Врховац

ПОВЕРЕНИЦИ МАТИЦЕ СРПСКЕ

Апатин — г. Д-р Александар Гавриловић, срески лечник
Бела Црква — г. Никола Цакић, професор Гимназије
Београд — г. Бранко В. Петровић, асистент сеисм. Завода; г. Стеван Климентов, наставник
Беране — г. Ђура Пешић, суплент
Брод — г. Д-р Миленко Кајгановић, лечник
Бечкерек — г. Жива Коларев, професор Трг. Академије
Бијељина — г. У. Софронић и Синови, Повлашћена Књижара
Бујановци и околина — г. Дим. Коњевић, бележник
Велес — г. Душан Д. Љотић, директор Гимназије
Вогањ — г. Милован Л. Станивуковић, управитељ Школе
Врањево — г. Божидар Јовановић, учитељ
Вршац — г. Милорад Ђорђевић, проф. Учитељске школе
Вуковар — г. Тадија Сретић
Дарда — г. Бранко Костић, агентура
Добринци — г. Ђорђе Поповић, учитељ
Дубровник — г. Д-р Јуре Тадић, проф. Трг. Академије
Инђија — г. Никола Јовановић, учитељ
Ириг — г. Гојко Михајловић, парох (за цео срез)
Јарковац (Банат) — г. Ђорђе Бота, прота
Кула — г. Ђорђе Дракулић, учитељ
Лесковац (Србија) — г. Петар Весин, парох
Мостар — г. Јосип Капелети
Нови Сад — г. Звонимир Петнички, апс. филозофије
Нова Градишка — г. Ефим Митровић, професор Гимназије
Осијек — г. Милан Недељковић, агентура; г. Лазар И. Бркић, инсп. Мин. Просвете у. м.
Петровци доњи — г. Глигорије Недељковић, учитељ
Путинци — г. Васа В. Лукић, трговац
Путинци и околина — г. Д-р Стеван Сувајџић, лекар
Рума — г. Милош Раишић, учитељ
Рума — Управа Држ. Реал. Гимназије
Сарајево — г. Д-р Михаило Мирон, професор Гимназије
Скопље — г. Иван Јелић, проф. Трг. Академије
Скопље — г. Павле Радосављевић, упр. монополског стоваришта
Сомбор — г. Конст. Т. Костић, проф. Учит. школе
Сомбор — г. Д-р Јоца Лалошевић, адвокат
Сомбор — г. Павле Терзин, управитељ Мушке Учит. школе
Ср. Митровица — г. Драгомир Радошевић, прота
Ср. Митровица — г. проф. Ник. Момчиловић (за цео срез)
Ср. Митровица — г. Славко Стајић, књижар
Стапар — г. Божа Попић, управитељ Школе
Ст. Врбас — г. Жарко Стефановић, учитељ
Ст. Пазова — г. Милоје Араницки, парох
Суботица — г. Ненад Рајић, управник Дечјег дома
Шабац — г. Вера П. Николићева, професор

Штампарија Јовановић и Богданов у Новом Саду, 1930.